

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI
İKTİSAT TARİHİ BİLİM DALI

**1929 EKONOMİK KRİZİNİN İSTANBUL, İZMİR VE
ANKARA
ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ**

Doktora Tezi

TUNA ORAN

İstanbul, 2009

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI
İKTİSAT TARİHİ BİLİM DALI

**1929 EKONOMİK KRİZİNİN İSTANBUL, İZMİR VE
ANKARA
ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ**

Doktora Tezi

TUNA ORAN

Danışmanı PROF. DR. TİĞİNÇE OKTAR

İstanbul, 2009

Marmara Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Tez Onay Belgesi

İKTİSAT Anabilim Dalı İKTİSAT TARİHİ Bilim Dalı Doktora öğrencisi TUNA
ORAN nın tez çalışması ,Enstitümüz Yönetim Kurulunun 29.01.2009 tarih
ve 2009-2/24 sayılı kararıyla oluşturulan jüri tarafından oy birliği / oy çokluğu ile Doktora
Tezi olarak kabul edilmiştir.

Öğretim Üyesi Adı Soyadı

İmzası

- Tez Savunma Tarihi : 14.09.2009
- 1) Tez Danışmanı : PROF. DR. TİĞİNÇE OKTAR
2) Jüri Üyesi : PROF. DR. AHMET TABAKOĞLU
3) Jüri Üyesi : PROF. DR. MEHMET EMİN ARAT
4) Jüri Üyesi : PROF.DR.MEHTAP ÖZDEĞER
5) Jüri Üyesi : PROF.DR.GÜLDEN ÜLGEN

İçindekiler

Özet.....	v
Abstract.....	vi
Tablolar Listesi.....	vii
Kısaltmalar Listesi.....	viii
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

1929 EKONOMİK KRİZİ VE DÜNYA ÇAPINDA SONUÇLARI

1. 1929 EKONOMİK KRİZİ VE KAPSAMI	3
1.1. 1929 Ekonomik Krizinin Nedenleri	3
1.2.1929 Ekonomik Krizinin Sonuçları	8

İKİNCİ BÖLÜM

1929 EKONOMİK KRİZİ VE TÜRKİYE EKONOMİSİNE ETKİLERİ

1. 1929 KRİZİ ÖNCESİNDE TÜRKİYE EKONOMİSİ	13
1.1. Cumhuriyet Öncesi Dönem	13
1.1.1. Osmanlı İmparatorluk Mirası	13
1.1.2. Milli Mücadele Döneminde ve Lozan Antlaşması'nda Ekonomik Sorunlar	20
1.1.3. Birinci Türkiye İktisat Kongresi (İzmir İktisat Kongresi).....	22
1.2. Cumhuriyet Sonrası Dönem	27
1.2.1 Genel Olarak 1923- 1929 Ekonomi Politikaları	27
1.2.2 Tarım ve Sanayi Yapısı	31
2. 1929 KRİZİNİN TÜRKİYE EKONOMİSİNE ETKİLERİ	35
2.1. 1929 Krizinin Genel Olarak Etkileri	35
2.2. 1929 Krizinin Sektörler Açısından Etkileri	41
2.2.1. Tarıma Etkileri	41

2.2.2. Sanayi ve Ticarete Etkisi	45
2.2.3. Dış Ticarete Etkileri	47
2.2.4. Endüstri İlişkileri Açısından Etkileri	49
2.3. 1929 EKONOMİK KRİZİ KARŞISINDA ALINAN TEDBİRLER	54
2.3.1. Devletçilik	54
2.3.2. Kriz ve Dış Ticaret Açığı	57
2.3.3. Para Kambiyo ve Dış Ticaret Rejiminde Reformlar	58
2.3.4. Vergiler ve Tekel Fiyatları	58
2.3.5. Sanayileşme Planları	59
2.3.5.1. Birinci Beş Yıllık Sanayileşme Planı	59
2.3.5.2. İkinci Beş Yıllık Sanayileşme Planı	60
2.3.6. Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti	60

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

1929 EKONOMİK KRİZİNİN TÜRKİYE’NİN ÜÇ BÜYÜK KENTİNE ETKİSİ

1. 1929 KRİZİ VE İZMİR	62
1.1. Cumhuriyet Öncesinde İzmir’in Sosyo Ekonomik Yapısı	62
1.2. Cumhuriyet Döneminde İzmir’in Sosyo Ekonomik Yapısı	69
1.3. 1929 Ekonomik Krizinin İzmir’e Etkileri	73
2. 1929 KRİZİ VE İSTANBUL	87
2.1. Cumhuriyet Öncesinde İstanbul’un Sosyo Ekonomik Yapısı	88
2.2. Cumhuriyet Döneminde İstanbul’un Sosyo Ekonomik Yapısı	94
2.3. 1929 Ekonomik Krizinin İstanbul’a Etkileri	100
3. 1929 KRİZİ VE ANKARA	110
3.1. Cumhuriyet Öncesinde Ankara’nın Sosyo Ekonomik Yapısı	110
3.2. Cumhuriyet Döneminde Ankara’nın Sosyo Ekonomik Yapısı	115
3.3. 1929 Ekonomik Krizinin Ankara’ya Etkileri	118
SONUÇ	122
KAYNAKÇA	125

ÖZET

Ekim 1929'da Amerikan borsalarının çökmesiyle başlayan ekonomik buhran tüm dünya ekonomilerinde etkili olduğu gibi Türk ekonomisinde de ortaya çıktığı yıllarda büyük sıkıntı yaratmıştır. Cumhuriyetin kuruluşunun ardından liberal politikalar izlenmesine dayalı görüşler 1929'da tüm dünyada etkili olan bu ekonomik kriz ile beraber yerini devletçilik uygulamalarına bırakmıştır. Türkiye de bu süreçte devletçilik uygulamasına başvurmuş ve yerli sanayisini oluşturma çabası içine girmiştir. Bu süreçte hükümet krizden en az zararla çıkmak için çeşitli tedbirler alma yoluna gitmiştir. Kriz ve hükümetçe alınan bu tedbirler ülke ekonomisinin genelini etkilediği gibi kentleri ve kentlerdeki sosyo ekonomik ilişkileri de değiştirmiştir. Türkiye'nin üç büyük kenti olan İzmir, İstanbul ve Ankara özelinde krizin etkilerini inceleyen bu çalışmada, buhranın Türkiye için ekonomik ve bir bakıma sosyal sonuçları üzerinde durulmuş ve krizin her üç kentte de etkili olduğu savunulmuştur. Bunlar içinde ekonomisinin yapısı itibariyle en fazla zarar gören ise İzmir olmuştur. Sanayisi o yıllarda çok sınırlı olan Ankara ise krizden nispeten daha az zarar görmüştür. Her üç ilde de kriz; özellikle mal fiyatlarının düşmesine paralel olarak gelirin düşmesi, hayat pahalılığı, işsizlik ve ağır vergi yükü sonuçları ile kendisini göstermiştir.

Anahtar Kelimeler: 1929 ekonomik krizi, Türkiye ekonomisi, İzmir ekonomisi, İstanbul ekonomisi, Ankara Ekonomisi.

ABSTRACT

The crisis that started in October 1929 in the U.S. stock Exchange markets have had devastating effects on Turkish economy, as it did to other national economies. The liberal economic policies put into practice after the foundation of the Republic were turned into etatist practices from 1929 on. Turkey also passed to etatism and started efforts to establish a domestic industry. The government also made some steps to minimize the negative effects of the crisis. The crisis as well as these cautions has directly affected the cities of Turkey, as well as socio-economic relations therein. This thesis goes through the effects of the 1929 crisis with specific reference to largest three cities of Turkey; Ankara, Istanbul and Izmir. The effects of the crisis from economic and social points of view were gone through in the thesis, in which all the cities were shown to have been affected by the crisis. Izmir has been the most affected city comparatively from the crisis, while Ankara was affected less due to its yet emerging industrial capacity. The outcomes of the crisis in all three cities were observed as lowered commodity prices, lowered revenue levels, rising expenses, unemployment and heavy tax burden.

Keywords: 1929 economic crisis, Turkish economy, Ankara economy, Istanbul economy, İzmir economy.

TABLO LİSTESİ

Tablo 1: 1932 yılı Sanayi Üretim Endeksleri	10
Tablo 2: İki Savaş Arası Dönemde Dünya Ticareti	12
Tablo 3: Türkiye'nin Başlıca Kalkınma Göstergeleri	28
Tablo 4: Ana Alt Dönemlerin İktisadi Göstergeleri	28
Tablo 5: 1915-1927 Dönemi Yıllarında Sanayi İşletme Sayısı	31
Tablo 6: GSMH Değişimi (1968 fiyatları ile)	39
Tablo 7: GSMH'da Tarım ve Sanayi Yüzdeleri (Cari Fiyatlara Göre)	39
Tablo 8: 1923–1939 Dönemi Büyüme Hızları (%)	40
Tablo 9: Ekonomik Kriz Döneminde Belli Ürünlerde Fiyat Düşüşleri.....	42
Tablo 10: 1928–1931 Arası Dış Ticaret Dengesi (Milyon TL)	48
Tablo 11: 1932–1939 Arası Dış Ticaret Dengesi (Milyon TL)	48
Tablo 12: Sektörel Açından İzmir Sanayi Kuruluşları	66
Tablo 13: Sektörler İtibariyle İzmir'deki Sanayi Kuruluşlarının İstanbul ve Türkiye İçindeki % Dağılımı	67
Tablo 14: İzmir'deki İşyeri Sahiplerinin ve İşçilerin Milliyetlerine Göre Sayısı.....	68
Tablo 15: 1935 Yılı İzmir İli Sektörlere Göre Meslek Sahiplerinin Dağılımı	72
Tablo 16: 1927-1935 Dönemi İzmir Piyasasında Üzüm Fiyatları.....	80
Tablo 17: İzmir Borsasında 1926–1930 Yılları Arası Satışların Değeri	81
Tablo 18: 1931–1932 Yıllarında İzmir'den Yapılan Toplam İthalat ve İhracat	81
Tablo 19: 1913 – 1931 Sürecinde İzmir Limanı'nın ticaret hacmi.....	82
Tablo 20: İstanbul'daki Esnaf Cemiyetleri (1912).....	92
Tablo 21: İstanbul'daki Diğer Esnaflar (1912–1913).....	93
Tablo 22: 1927–1936 Arasında İstanbul Piyasasında Buğday Fiyatları	104
Tablo 23: 1930'lu Yıllarda İstanbul'da Küçük Sanayi Dallarını ve Çalışan Sayısı	105
Tablo 24: 1932–1933 Dönemi Bütçe Gelir Kaynakları	121

KISALTMALAR

ABD	Amerika Birleşik Devletleri
ATO	Ankara Ticaret Odası
AÜ	Ankara Üniversitesi
CHP	Cumhuriyet Halk Partisi
C.Ü	Cumhuriyet Üniversitesi
ed.	Editör
der.	Derleyen
GSMH	Gayrı Safi Milli Hâsıla
ILO	Uluslararası Çalışma Teşkilatı
İİBF	İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi
s.	sayfa
SBF	Siyasal Bilgiler Fakültesi
SSCB	Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
TBMM	Türkiye Büyük Millet Meclisi
T.A.Ş.	Türk Anonim Şirketi
TL	Türk Lirası
ODTÜ	Ortadoğu Teknik Üniversitesi

GİRİŞ

Ekim 1929'da Amerikan borsalarının çökmesiyle başlayan, kısa sürede Avrupa'yı da etkisi altına alan ekonomik kriz, özellikle hammadde ihracı yapan gelişmiş ülkeleri etkilemiştir. Bu dönemde uluslararası ticaret, bireysel gelirler, vergi gelirleri, fiyatlar ve kar oranları azalmıştır. Bu dönemde birçok ülke krizden kurtulma politikaları izlemiş, birçok ülkede sosyal huzursuzluklar baş göstermiş ve siyasi olarak hükümetler ya sağa ya da sola kaymıştı. Demokrasinin zayıfladığı ve Hitler, Stalin ve Mussolini gibi liderlerin bu dönemden güçlenerek çıktıkları da genel kabul görmektedir.

Şüphesiz uluslararası finansal krizler gerekse de yerel gerek küresel anlamda derin makro ekonomik etkiler yaratabilmektedir. Geçmişteki krizlerin ortaya çıkış nedenlerinin dikkatli incelenmesi, kriz yönetimlerinin analizleri ve koruyucu önlemlerin araştırılması ileride muhtemel krizlerin önlenilme ihtimalini artıracaktır. Bu nedenle bu çalışmada direk Türkiye ile bağlantısı olmasa da iktisat tarihinde yirminci yüzyılın en büyük ekonomik bunalımı olarak incelenen 1929 ekonomik krizinin genç Türkiye Cumhuriyeti'nin üç önemli kentindeki ekonomik sosyal yaşama ne şekilde etkide bulunduğu incelenmeye çalışılacaktır. Çünkü 1929 ekonomik krizinin etkileri tüm dünyayı olduğu gibi Türkiye'yi de derinden sarsmıştır.

1929 krizi, Birinci Dünya Savaşı sonrasında bir bağımsızlık savaşı ile yeni kurulmuş olan Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin ekonomik yapısını sağlamlaştırmaya çalıştığı dönemde yaşanmış; bu nedenle hükümetin devletçi politikalar uygulamasının yolunu açmıştır. Bu nedenle genç Cumhuriyetin en büyük üç kentindeki ekonomik durum bu politikalar çerçevesinde analiz edilmeye çalışılmıştır.

Çalışmanın hazırlanma aşamasında, 1929 krizinin ülkenin kentlerine ve sosyoekonomik yapısına ne şekilde etkide bulunduğu konusundaki kaynakların yetersizliği birincil etken olmuştur. Bu süreçte özellikle 1929 krizinin Türkiye ekonomisine etkileri konusundaki çalışmalar taranmış, üç büyük kentteki etkiler değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Çalışma üç temel bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde genel hatları ile 1929 ekonomik krizinin ortaya çıkışı, gelişimi ve sonuçları incelenmiştir. İkinci bölümde Türkiye ekonomisinin kriz ortaya çıkmadan önceki durumu ve krizin ortaya çıkması ile genel ekonomik durumu ne şekilde etkilediğine yer verilmiştir. Bu kapsamda bu dönemin alt dönemlerini oluşturan 1923–1929 yılları arası ve 1929 sonrası olarak iki temel başlık altında ve dönemin ekonomik koşullarını yansıtan gelişmelere değinilerek bir değerlendirme yapılmaya çalışılmıştır. Üçüncü ve son bölümde ise ülkenin en büyük üç kentindeki ekonomik durum da dikkate alınarak 1929 krizinin ekonomik ve sosyal yaşantıda ne gibi dönüşümler meydana getirdiği incelenmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

1929 EKONOMİK KRİZİ VE DÜNYA ÇAPINDA SONUÇLARI

1. 1929 Ekonomik Krizi ve Kapsamı

Dünya çapında etkili olan ve kapsamı itibariyle en ağır ekonomik bunalım olarak kabul edilen 1929 Ekonomik Krizi öncelikli olarak mali sektörde başlayan ve kısa sürede reel sektöre de yansıyan bir bunalımın adıdır. Bu bölümde genel hatları ile 1929 Ekonomik Krizi öncesinde dünya ekonomisinin genel seyri, krizin nedenleri ve genel hatları ile sonuçları incelenecektir.

1.1. 1929 Ekonomik Krizinin Nedenleri

Birinci Dünya Savaşı'nın sona ermesi sonrasında dünya ekonomik anlamda da iyimser bir döneme girmiştir. Özellikle Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ve Avrupa savaş yaralarını sararak yeniden ekonomik kalkınma sürecini başlatmayı hedeflemiştir. 1920 bunalımından hemen sonra 1922–1929 dönemi, Batı ülkelerinde canlanma ve refah dönemi olmuştur. Bu refahın biri 1924, biri de 1927'de olmak üzere iki kez kesintiye uğramasına karşı, ABD'de sınaî üretim yüzde 80 artmış ve Fransa'da ise yüzde 100'den çok bir artış göstermiştir.¹

ABD'de canlanma ve refah, ufak tefek aksaklıklarla 1929 yılına kadar sürmüştür. 1922 – 1929 döneminde fabrika ve lojman yapımı gerçekten yüksek bir konjonktür yaratmıştı. Bu durgunluk döneminden yararlanarak otomobil ve elektrik sanayi hızla kurulup gelişme olanağı bulunmuştur. 1922–1929 döneminde, her yıl otomobil üretimi yüzde 33 artmış ve buna bağlı olarak petrol, demir, çelik, kauçuk üretimiyle yol yapımı hızla gelişmiştir. Elektrik üretimi ve yatırımlar da yükselmiştir. Bu dönemde yatırımlar yüksek olduğundan, işsizlik ancak aktif nüfusun yüzde 2'si kadardır. Amerika'da görülen bu refah, sınırları aşarak tüm dünyaya yayılmıştı. Dış ödüncüler ve ithalat bu

¹ Cafer Unay, **Ekonomik Konjonktür (Analiz, Teori, Tahmin)**, 3. baskı, Bursa: Uludağ Üniversitesi Yayınları, 1988, s. 82.

sıçramanın nedenleri olmuştur. Dünya ticaret hacmi de bu gelişmeye paralel olarak kabarmıştı. Hatta dünya ihracatı, bu refah döneminde, sınaî üretim düzeyinden daha hızla yükselmiştir.² Bu süreçte ulusal ve uluslararası toplam arz büyük ölçülerde artmış, dünya üretim seviyesi görülmedik oranlara ulaşmıştır. Dolayısıyla yaşanan iyimserlik 1929 ekonomik krizi ile bir anda ortadan kalkmış, yirminci yüzyılın ilk büyük ekonomik gerilemesi olarak tarihte yerini almıştır.

1929 ekonomik krizi 2 aşama göstermiştir. 1929–1931 “ani uyanışı”, 1931–1933 “felaket sonrası”. ABD’de 1929–1931 yılları arasında sınaî üretim yüzde 28 azalmış, işsizlik oranı yüzde 16 yükselmiş, toptan eşya fiyatları yüzde 33 düşmüştür. Ücretlerde ise yüzde 39 oranında bir düşme görülmüş tarımla geçinenlerin gelirleri yüzde 25 azalmıştı. Dış ticaretin daralması sonucu banka iflasları çoğalmıştır.³

Krizin nedenlerine dair günümüze dek birçok çalışma yapılmıştır. Buhranın temelde niye çıktığına dair açıklama yapılacak olursa; bu durumun uzantısının sanayileşme ve kapitalistleşme süreciyle ilişkili olduğu tarihi objektiften yansıyan bir görüntüdür. Şüphesiz 1929 bunalımı, özellikle Kuzey Amerika ve Avrupa’daki sanayileşmiş ülkeleri etkilese de tüm ekonomilerin gelişmelerden olumsuz etkilendiğini söylemek güç olmayacaktır. Krizin sebepleri olarak ne gösterilirse gösterilsin Birinci Dünya Savaşının hemen sonrasındaki ekonomik ve sosyal koşulların etkisi de yadsınmamaktadır. İthalatın artması ve ihracatın azalması, mali organizasyonu büyük ölçüde sarsmıştır. Avrupa’nın sanayileşmiş ülkeleri, 1929’a dek olan dönemde, savaşın yarattığı yıkımı onarmaya yönelmişlerdir. ABD ise giderek kapitalist dünyanın sanayi ve mali merkezi haline gelmeye başlamıştır.⁴

1920’li yılların sonunda ABD’den Avrupa’ya yüklü miktarda kısa vadeli dolar akışının gerçekleşmesi ve bu kredilerin Avrupa’da kalkınma ve ödemeler dengesindeki açıkların giderilmesi amacıyla kullanılması yüksek faizlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu nedenle kısa vadeli borçların uzun vadeli projelerde kullanılması

² Cafer Unay, **Ekonomik Konjonktür**, 3. baskı, Bursa:Uludağ Üniversitesi Yayınları, 1988, s. 83.

³ Cafer Unay, **Ekonomik Konjonktür**, 3. baskı, Bursa:Uludağ Üniversitesi Yayınları, 1988, s. 88.

⁴ Beşir Hamitoğulları, **Çağdaş İktisadi Sistemler**, Ankara: Sevinç Matbaası, 1978, s. 197.

neticesinde bu borçların ödenmesi için yeniden borçlanma yolunun seçilmesi ve faiz giderlerinin artması sistemi çökme noktasına getirmiştir.

ABD Birinci Dünya Savaşı süresince yaklaşık 20 devlete kredi sağlamıştı. Borçlular içinde İngiltere 4,2 milyar dolar ile başı çekerken onu 3,4 milyar dolar ile Fransa ve 1,6 milyar dolar ile İtalya izlemekteydi. Borçlu devletler ödemelerini Almanya'dan gelecek tazminat alacakları ile ödemeyi planlamışlardı. Ancak Almanya'nın savaşın yükünü kendisinin çektiği gerekçesiyle ödeme konusunda isteksiz davranması hem ABD hem de borçlu devletleri zor durumda bırakmıştı.⁵

ABD'de bunalım ile yeni bir talep yapısı ile benzerlik gösteren ulusal ekonomik aktivitelerin odak noktasını değiştiren uzun dönemli gelişme süreci duraklama içerisine girmiştir. Ekonomiyi bu darboğazdan çıkaracak hükümet harcamaları gibi güçlerin yokluğunda toplam yatırım fonksiyonu çökmüştür.⁶

1929 Ekonomik Krizi, 24 Ekim 1929'da New York Borsası'nda hisse senetlerinin hızlı bir şekilde değerlerinin düşmesi üzerine ortaya çıkmıştır. Bu süreçte yaklaşık 16 milyon hisse senedinin değeri büyük oranlarda düşmüş; bankalar bu düşüşü engellemek için büyük miktarda hisse senedi alımına girmiş, ancak bu önlemler bankaların iflasına yol açarak bunalımı derinleştirmiştir.⁷

Borsa krizinden de önce Florida'da emlak piyasasının aşırı değerlenmesi sonrası, 1928 Florida kasırgasının emlak fiyatlarını aşırı düşürmesi de krizin öncüllerinden kabul edilmektedir. Bu süreçte borçlarını ödemek için harcamalarını kısan halk ve üretim kesimi mal ve hizmetlerinin fiyatlarının düşmesine neden olmuştur. Ciddi oranda azalan talep karşısında inşaat sektörü gerilemiş ve fabrikalar kapanmıştır.

⁵ Fatih Armaoğlu, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi: 1914–1990**, Cilt 1, Ankara: İş Bankası Kültür Yayınları, 1993, s. 216.

⁶ Michael A. Bernstein, **The Great Depression: Delayed Recovery and Economic Change in America 1929–1939**, Cambridge: Cambridge University Press, 1989, s. 47.

⁷ Mert Yıldız, **Uluslararası Finansal Krizler**, Marmara Üniversitesi İİBF Uluslararası İktisat Ders Notları, İstanbul, 2007, s. 6.

1929 büyük ekonomik bunalımı; yaşanan bu kara perşembe gününden sonra ABD ekonomisinin dünya ekonomisinde önemli yer tutması nedeniyle; hemen yayılma eğilimi göstermiştir. 1929 yılında ABD sınaî üretimi dünya üretiminin yüzde 45'ini oluşturuyordu. Ama sınaî üretimde düşme, dış ticaretteki düşmeden daha hızla oldu. 1929–1932 yılları arasında, dünya sınaî üretimi yüzde 37 düşmesine karşılık, aynı dönemde dünya mübadele hacmi yüzde 25 düşüyordu. ABD'nin yabancı ülkelerdeki yatırımlarının yeniden ana vatana dönmesi dış ilişkileri daraltan ve bunalımı ağırlaştıran bir neden oldu. Çünkü ABD ekonomisinin dünya piyasasına yönelen talebi azalıyordu. Özellikle bu durumun etkisi Almanya için çok büyük olmuştur.⁸

Başkaya'ya göre, kapitalist birikim modelinin ilk büyük bunalımı olarak görülebilecek 1929 krizi, bir yanda uluslararası üretim ve ticaretin gerilemesi diğer yandan da dünya çapında etkili olan bir işsizlik patlamasının ortaya çıkmasına yol açmıştır.⁹ Bu süreçte ekonomik bunalım aşırı üretim ve yetersiz tüketim olgusuna göre şekillenmiştir. Sanayinin tekelleştiği koşullar altında fiyatları yükselterek kar elde etmeye çalışılmış, bu da sonuçta işsizliğe ve dolayısıyla parasal ve gerçek ücretlerin düşmesine yol açmış ve tüketim daha da kısılmıştır.

Görülebileceği gibi 1929 krizi borsanın çöküşü üzerine başlasa da bu durum konunun görünen yüzünü temsil etmektedir. Çünkü yaşanan çöküş reel sektörleri de çok fazla etkilemiştir. Dünya ticaretinin yüzde 65 oranında küçülmesinin yanı sıra, 50 milyondan fazla insan işsiz kalmıştır.¹⁰

Hiç şüphesiz krizin bu kadar etkinlik kazanmasında etkilediği ülkelerin dünya ticaretindeki önemlerinin belirtilmesi gerekmektedir. Buna göre günümüzde olduğu gibi 1920'li yıllardan itibaren de hâkim güç olmaya başlayan ABD'nin dünya üretiminde

⁸ Cafer Unay, **Ekonomik Konjonktür**, 3. baskı, Bursa: Uludağ Üniversitesi Yayınları, 1988, s. 87.

⁹ Fikret Başkaya, **Az gelişmişliğin Sürekliliği**, 3. Baskı, Ankara: İmge Kitabevi, 1995, s. 83.

¹⁰ Mert Yıldız, **Uluslararası Finansal Krizler**, Marmara Üniversitesi İİBF Uluslararası İktisat Ders Notları, İstanbul, 2007, s. 7.

payı 1925–1929 arasında yüzde 42,5, Almanya'nın yüzde 11,5, Birleşik Krallığı'nın 9,5 ve Fransa'nın yüzde 6,6 olarak gerçekleşmiştir.¹¹

1920'li yıllar boyunca ABD'de görülen yüksek karlar, sanayi hisselerinin yüksek kazanç umuduyla daha önce görülmemiş bir biçimde talebine neden olmuş, ekonomideki yükselme evresinin sona ermesinin spekülâtif alanda etkisi de çok derin olmuştur. Bu açıdan New York borsasının iflası krizi sadece açığa çıkaran bir olgudur. ABD'nin dünya ekonomisinde edinmiş olduğu merkezi konumdan ötürü, söz konusu iflas sadece ABD'de değil dünya çapında gerçekleşmiştir.¹²

Tüm bunlar bir yana savaş süresince halkın elinde zorunlu olarak biriken satın alma gücü savaş sonrasında tüketim mallarına yönelmiş, bu ekonomide bir genişlemeyi tetiklemiştir. Özellikle dayanıklı tüketim mallarına olan talep artmış, tüketim malları kesimindeki bu hareketlilikle yatırım malları üretimindeki artış da devam etmiştir. Ancak ekonominin bu genişleme süreci 1929 krizinden önceki son devresel kriz olan 1920–21 krizi ile savaş ekonomisinden barış ekonomisine yeniden dönüşün bunalımına dönüşmüştür.¹³

Bunalım, özellikle tüketimden daha fazla üretim olmasından kaynaklanmıştır. Tarım sektöründe meydana gelen bu üretim fazlası tarım ürünlerinin ve buna bağlı sektördeki ürünlerin fiyatlarının düşmesine neden olmuştur. Fiyatlardaki bu hızlı düşüş ülkelerin ithalat ve ihracat değerlerine de yansımıştır.

Ekonomik bunalım sadece mali piyasaları değil ekonominin tüm elemanlarında etkili olmuştur. 1929'dan 1931'e dek endüstri üretimi ABD'nde Avusturya, Fransa, Almanya, Büyük Britanya, Japonya ya da İsveç'ten çok daha kötü ve hızlı bir şekilde

¹¹ Christian Saint Etiente, **The Great Depression 1929–1938**, California: Stanford University Hoover Institution Press, 1984, s. xiv.

¹² Uğur Kara, **Sosyal Devletin Yükselişi ve Düşüşü**, Ankara: Türkiye ve Ortadoğu Forumu Vakfı, 2004, s. 80–81.

¹³ Uğur Kara, **Sosyal Devletin Yükselişi ve Düşüşü**, Ankara: Türkiye ve Ortadoğu Forumu Vakfı, 2004, s. 77.

gerilemiştir.¹⁴ Göstergeler de krizin boyutlarını gözler önüne sermektedir. ABD’de 1929–31 yıllarında sınaî üretim yüzde 28 azalmış, işsizlik oranı yüzde 16’ya yükselmiş, toptan eşya fiyatları yüzde 33 düşmüştür. Ücretlerde ise yüzde 39 oranında bir gerileme görülmüş, tarımla geçinenlerin gelirleri de yüzde 25 azalmıştır.¹⁵

1929 ekonomik krizinin diğer nedenleri olarak teknolojik işsizliğin artması, gelir dağılımında adaletsizlik, yatırımlardaki düşüşün milli gelirden düşmeye yol açması gösterilmektedir. Ayrıca ABD ekonomisinin yapısal olarak zayıf olması, hatalı ekonomi yaklaşımları krizi ortaya çıkaran ve derinleştiren olgular olmuştur. Bunun yanı sıra, ülkelerin bunalıma karşı ortak bir tavır almak yerine, milliyetçi politikalar izleyerek sadece kendi çıkarlarını gözetmeleri de bunalımı derinleştiren diğer bir faktördür.

1.2. 1929 Ekonomik Krizinin Sonuçları

Daha önce belirttiğimiz gibi 1929 Dünya Ekonomik Bunalımı’nın başlamasıyla, tüm dünyada üretim azalmış, uluslararası ticaret yüzde 25 oranında daralmış ve özellikle ABD’de olmak üzere birçok banka, sanayi kuruluşu, işletme iflas etmiştir.¹⁶ Sayısı milyonları bulan işsizler, ürün fiyatlarının düşmesi ile ekonomilerin derin yara aldığı bu süreçte ABD ve sanayileşmiş Avrupa ülkeleri büyük zarar görmüştür. Krizden nispeten etkilenmeyen ülke ise ekonomisini merkezi planla yönlendiren Sovyet Rusya olmuştur.

1929 ekonomik krizi, ortaya çıkışı ve sonuçları açısından Birinci Dünya Savaşı’nın sonuçları ve İkinci Dünya Savaşı’nın nedenleri arasında gösterilmektedir. Bu nedenle yirminci yüzyılın belirleyicileri içerisinde çeşitli yönleriyle tekrar tekrar değerlendirilmektedir.

¹⁴ Michael A. Bernstein, **The Great Depression: Delayed Recovery and Economic Change in America 1929–1939**, Cambridge: Cambridge University Press, 1989, s. 2.

¹⁵ Uğur Kara, **Sosyal Devletin Yükselişi ve Düşüşü**, Ankara: Türkiye ve Ortadoğu Forumu Vakfı, 2004, s. 81.

¹⁶ Cafer Unay, **Ekonomik Konjonktür**, 3. baskı, Bursa: Uludağ Üniversitesi Yayınları, 1988, s. 83.

1929 ekonomik krizi ile müdahaleci kapitalizm ülke ekonomilerine egemen olmaya başlamış, liberal sisteme olan güven sarsılmıştır. Bu açıdan 1929 Krizi, o zamana kadar geçerliğine inanılan; serbest piyasa güçlerinin kendiliğinden en akılcı seçmeyi yapacağı, altın esasına dayanan para rejimi, devletin ekonomik işlere karışmaması gibi birçok temel ekonomik politikanın da geçersizliğini göstermiştir.¹⁷

Krizin odak noktasını oluşturan ve ortaya çıkış yeri olan ABD’de krizin başlaması ile beraber iktidarın yetersizlikleri tartışılmaya başlamış ve sonuç olarak iktidarı devralan Roosevelt “new deal” paketi ile krizi çözme yolunda Keynesyen politikaları uygulamaya koymuştur. Toplam talepteki artışlar yolu ile yatırımları canlandırarak, ekonomiyi düzlüğe çıkarmayı hedefleyen new deal politikası ile devlete ekonomik faaliyetleri düzenleme yetkisi de verilmiş, ayrıca toplumda çeşitli çıkar gruplarının isteklerini uzlaştıran siyasal çözümlemede bulunulmuştur. Ayrıca new deal önlemleri ile ABD’de altın döviz kur düzenlemeleri devletin eline geçmiştir. Uygulanan politikalarda finansal sistem reformu öne çıkmıştır. Bu dönemde yürürlüğe giren ve bugünde geçerliliğini koruyan birçok kanun bulunmaktadır.

İkinci Dünya Savaşı’nın başlaması ile hükümet harcamaları buhranın etkilerini gizleyerek milli geliri iki katına çıkarmıştır. İşyerleri devletin sunduğu fırsatlardan yararlanmak için görülmedik şekilde işçi istihdam etmeye başlamış, böylece işsizlik sorunu ortadan kalkmıştır.

Devletin piyasalara karışmamasına dayalı liberal politikalar, 1929 krizinden sonra yerini, ekonomik ve sosyal düzende devleti birincil aktör haline getiren Keynesyen iktisat politikalarına bırakmıştır. Bu süreçte 1970’li yılların ortalarında, birinci ve ikinci petrol krizleri ile başlayan yeni bunalıma kadar hızlı bir büyüme ve refah artış dönemi yaşanmış ve müdahale anlayışının iyice yükseldiği bu dönemde devletler sosyal politikaların sağlanmasında en etkin kurumlar haline gelmiştir.¹⁸

¹⁷ Beşir Hamitoğulları, **Çağdaş İktisadi Sistemler**, Ankara: Sevinç Matbaası, 1978, s. 208.

¹⁸ Faik Çelik, “ Gelişmekte Olan Ülkelerde Uygulanan IMF Programları ve Refah Devleti Anlayışı”, **Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi**, Cilt 4, Sayı 2, 2007, s. 3.

Tablo 1: 1932 yılı Sanayi Üretim Endeksleri (1929=100)

ABD	53	Macaristan	82
Almanya	53	Romanya	82
Kanada	58	İngiltere	84
Polonya	63	Hollanda	84
Çekoslovakya	64	İsveç	89
İtalya	67	Norveç	93
Belçika	69	Japonya	98
Fransa	72	SSCB	183

Kaynak: Cafer Unay, **Ekonomik Konjonktür (Analiz, Teori, Tahmin)**, 3. baskı, Bursa: Uludağ Üniversitesi Yayınları, 1988, s. 82.

Tablodan anlaşılacağı gibi bunalımdan en çok etkilenen ABD ve Almanya olmuştur. Amerikan sermayesinin Almanya'dan çekilip borsaya yönelmesi, bu ülkedeki ağır bunalımın açıklanmasına büyük ölçüde yardım etmektedir. SSCB'de dünya bunalımına karşın, sınaî üretim endeksinin artması, daha önce sosyalist ülkelerde krizin etkili olmadığını kanıtlamaktadır.¹⁹

1929 krizinden en fazla etkilenen ülkelerden biri de ekonomisi tarım ve endüstri ürünlerinin ihracına dayalı olan Avustralya olmuştur. Çünkü hammadde ihracı yapan gelişmiş ülkeler düşen ihracat talepleri nedeni ile zor durumda kalmıştır.

İngiltere'nin 1914'te savaşın başlaması ile ayrılmış olduğu altın standardına geri dönmesi yaşanan bu ekonomik kriz ile yakından ilişkilidir. İngiltere 1918–1925 yılları arasında esnek kur sistemi uygulamıştır çünkü savaşla birlikte ticaretin kesilmesi ve Avrupa'da ortaya çıkan parasal kaos böyle bir istemi gerekli kılıyordu. Ancak 1925'te İngiltere altın standardına geri dönmüştür. Büyük kriz sırasında da işsizlik arttığında işsizlik yardımları için yapılan harcamalar denk bütçe prensibini tehdit etmeye başlamıştı. Dengeyi sağlamak için diğer harcamaların azaltılması gerekiyordu. Sonuç

¹⁹ Cafer Unay, **Ekonomik Konjonktür**, 3. baskı, Bursa: Uludağ Üniversitesi Yayınları, 1988, s. 88-89.

daha fazla işsizlik ve işsizlik harcaması olmuştur.²⁰ İngiltere’de altın standardının ortadan kalkmasının bir nedeni de Alman finansal piyasalarının çökmesi olmuştur.²¹

Savaşta yıkılan ülkelerini ABD kredileri ile yeniden inşa etmeye çalışan Almanya ABD kredilerinin durması nedeniyle krizden en fazla etkilenen Avrupa devletlerinden biri olmuştur. 1929 krizinin Alman ekonomisi üzerindeki etkisi, Nazi Partisi’ne ve Hitler’e iktidar yolunu açmıştır. 1929 yılında Almanya’nın endüstri üretimi yarı yarıya düşmüştür. Almanya’da 15.000 kadar ticaret firması iflas ettiğinde ülkede, 2 milyon işsiz ortaya çıkmıştır.²²

ABD’den sağladığı kredi sayesinde Fransa ve İngiltere’ye savaş tazminatını ödeyen Almanya, bu kredinin kesilmesi ile sağladığı ekonomik canlanmayı kaybetmiş, kurulmak istenen Almanya - Avusturya gümrük birliğinin “Versay Antlaşması’na” aykırı olduğu gerekçesiyle kabul edilmemesi ile Almanya Hitler iktidarında diktatörlüğe yönelmiştir.²³

Tüm bunların yanı sıra kriz İkinci Dünya Savaşı’nın da tetikleyicilerinden biri olmuş ve dünyada enerjinin önemi daha fazla ortaya çıkmıştır.

Daha önce belirttiğimiz gibi ekonomik kriz iki savaş arası dönemde dünya ticaretinde önemli ölçüde düşüşler meydana getirmiştir. Aşağıdaki tabloda yıllar içinde ülkelerin ticareti gösterilmiştir ve sonuçlar krizin boyutlarını da gözler önüne sermektedir. Özellikle 1931–1935 yılları arasındaki rakamlar değerlendirildiğinde krizin etkisinin ne derece büyük olduğu görülecektir. Bunun yanı sıra ABD ve Almanya’da yaşanan düşüşler krizin bu iki ülkede diğer ülkelere göre daha şiddetli hissedildiğini kanıtlamaktadır.

²⁰ John Sloman, **İktisat Makro**, çev. Ahmet Çakmak, İstanbul: Bilim Teknik Yayınevi, 2004, s. 109–110.

²¹ Christian Saint Etiente, **The Great Depression 1929–1938**, California: Stanford University Hoover Institution Press, 1984, s. xiv.

²² Fatih Armaoğlu, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi: 1914–1990**, Cilt 1, Ankara: İş Bankası Kültür Yayınları, 1993, s. 238.

²³ Oral Sander, **Siyasi Tarih 1918–1994**, Ankara: İmge Kitabevi, 1998, s. 39.

**Tablo 2: İki Savaş Arası Dönemde Dünya Ticareti
1913 Fiyatları ile (Milyon Dolar)**

	1921–1925	1926–1929	1930	1931–1935	1936–1939
ABD					
İhracat	784	1267	1115	685	1116
İthalat	448	665	530	372	444
Almanya					
İhracat	9888	1251	1475	1159	1357
İthalat	228	320	293	205	168
İngiltere					
İhracat	1387	1677	1384	1030	1277
İthalat	431	676	716	499	552
Fransa					
İhracat	729	848	765	574	409
İthalat	187	210	337	245	179

Kaynak: Christian Saint Etiente, **The Great Depression 1929–1938**, California: Stanford University Hoover Institution Press, 1984, s. 19.

Makroekonomik açıdan 1929 ekonomik krizi üç nedenden dolayı çok önemlidir. Öncelikle kriz 1936’da J. Maynard Keynes’in en önemli eseri olan *İstihdam, Faiz ve Paranın Genel Teorisi*’ni (*The General Theory of Employment, Interest and Money*) yazması için güdüleyici olmuştur. Bu kitapta Keynes dünya çapında işsizliğin nedenlerini açıklamaya çalışmış ve modern makroekonominin doğuşuna işaret eden sözde genel denge analizini geliştirmiştir. Bu gelişme ile makroekonomi büyük bir sıçrama yapmıştır. İkinci olarak bu kriz makro ekonomistlerin krizlerin nedenlerini araştırmasına yol açmıştır. Bu konuda Bernanke “Büyük depresyonu anlamak, makroekonominin kutsal kâsesidir” ifadesini kullanmaktadır. Bu açıdan krizlerin nedenlerini anlamak makroekonomik modellerin önemli bir testi olarak görülmüştür. Son olarak büyük depresyon ABD’de federal hükümetin daha önce olmadığı kadar ekonomide etkili olmasına yol açmıştır. Örneğin 1929’da federal hükümetin mal ve hizmet alımı gayri safi yurtiçi hâsılanın yüzde 1,3’üne denk gelirken bu oran 1939’da 7,1’e yükselmiştir.²⁴

²⁴ Thomas Emerson Hall ve J. David Ferguson, **The Great Depression**, Michigan: University of Michigan Press, 1998, s. 2–3.

İKİNCİ BÖLÜM

1929 EKONOMİK KRİZİ VE TÜRKİYE EKONOMİSİNE ETKİLERİ

1. 1929 Krizi Öncesinde Türkiye Ekonomisi

Türkiye ekonomisi Cumhuriyetin ilk yıllarında büyük ölçüde Osmanlı İmparatorluğu'ndan aldığı miras ile şekillenen bir yapı göstermiştir. Bu nedenle 1929 krizinin etkilerine geçmeden önce genel hatları ile on dokuzuncu ve yirminci yüzyıl başında Osmanlı ekonomisinin, ardından Türkiye ekonomisinin genel karakteristiğine değinilecektir.

1.1. Cumhuriyet Öncesi Dönem

Kurtuluş Savaşı'ndan yeni çıkmış cumhuriyet ekonomisi büyük oranda on dokuzuncu yüzyıl Osmanlı ekonomik mirasını, Birinci Dünya Savaşı'nın da etkisi ile daha da gerilemiş bir şekilde devralmıştır. Bu açıdan dönemin ekonomik yapısını daha iyi anlamak için kısaca son dönem Osmanlı İmparatorluğu ekonomisine ve ardından milli mücadele döneminin ekonomi anlayışına yer verilecektir.

1.1.1. Osmanlı İmparatorluk Mirası

Osmanlı İmparatorluğu'nda on dokuzuncu yüzyılın ilk yarısı gerek siyasal bunalımlar gerekse mali yönden büyük sıkıntıların yaşandığı bir ara dönem niteliğindedir. Bu dönemde devletin siyasal alanda zorlayan isyanların da etkisi ile otoritesini kaybetmesi dış borçlanmaya kadar giden dönemin kapılarını açmıştır. Ayrıca dış ticaretteki olumsuz gelişmeler, imparatorlukta mali alandaki sıkıntılarının artmasına neden olmuştur.

On dokuzuncu yüzyıl Osmanlı ekonomisi dünya ölçeğindeki gelişmelerden doğrudan etkilenen bir yapı göstermiştir. Özellikle sanayi devrimi ile Batı'nın mamul

mallarda önemli miktarlarda ve ucuz bir şekilde üretime geçmesi; ulaşım tekniklerinde de yaşanan gelişmelerle beraber ortaya çıkan üretim fazlası dünyanın diğer bölgelerine kolaylıkla aktarılmaya başlanmıştır. Bu noktada üretimi büyük ölçüde küçük el tezgâhlarına dayalı olan Osmanlı sanayii kitle üretimi yapan Avrupa ile baş edemez hale gelmiştir. Bu nedenle Osmanlı İmparatorluğu'nun on dokuzuncu yüzyıl ekonomisi de genel olarak krizlerle şekillenmiştir.

On dokuzuncu yüzyıl boyunca Avrupa'daki tarım ve hayvancılık alanlarındaki gelişmelere karşın Osmanlı topraklarında tarım geleneksel yöntemlerle yapılmaya devam edilmiştir. Üstelik birbiri ardına patlak veren savaşlar ekilebilir arazilerin azalmasına ve tahrip olmasına yol açmış, ayrıca kaynakları neredeyse kurutma noktasına getirmiştir. Ülkedeki sanayi sektörünün durumu da tarımdan pek farklı olmamıştır. Dokuma, madencilik, askerî araç-gereç yapımı gibi üretim alanlarında on dokuzuncu yüzyıldan itibaren büyük bir daralma ve çöküntü başlamıştı. Anadolu'nun tiftik merkezi olan Ankara, ipekçiliğin başkenti Bursa ile Diyarbakır, Amasya, Edirne ve bakır üretim hanelerinin bulunduğu Tokat'ta bu çöküşü açıkça görmek mümkündür. Bu çöküşün nedenleri arasında üretim teknolojisini geliştirememek ve ucuz Avrupa malları karşısında rekabet edememek sayılabilir.²⁵

Bu süreçte Osmanlı İmparatorluğu, Avrupa'da sanayinin ortaya çıkmasına rağmen ekonomisi tam olarak tarıma dayalı bir ülke görünümündeydi. Bu açıdan Osmanlı'da sanayinin ortaya çıkması da kendilerini Batı karşısındaki askeri alanda geriliğini gören yöneticilerin askeri sanayinin geliştirilmesi çabaları ile mümkün olmuştur. On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında Balkanlarda tekstil ile ilgili sanayi tesisi kurulması ardından da Anadolu'da devlet eliyle sanayi kurma çalışmaları başlamıştır. Tarıma dayalı toplum düzeninin örgütsüz yapısının egemen olduğu Cumhuriyet öncesi dönemde, Ahi Birlikleri, Lonca gibi esnaf örgütlerinin kurulmasıyla örgütlenmeler başlamış, bu örgütler toplumsal düzeni sağlamada önemli roller üstlenmişlerdir.²⁶

²⁵ Şevket Pamuk, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi**, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000, s. 210.

²⁶ Sayım Yorgun, "Küreselleşme Sürecinde Türk Sendikacılığında Yeni Yönelişler ve Alternatif Öneriler", **Çalışma ve Toplum**, Sayı. 6, Cilt. 3, 2003, s. 139.

Osmanlı İmparatorluğu'nda ekonomik faaliyetler geniş ölçüde devletin kontrolü altında yönetilmiştir. Uzun yıllar yaygın bir iktisadi faaliyet olan tarım, devlete ait toprakların işletilmesi esasına dayanmıştır. Aynı zamanda buna bağlı olarak kurulan tımar sistemi Osmanlı ziraat ekonomisinin temelini teşkil etmiştir. Sermayeyi elinde bulunduranlar ise ekonomik ve siyasi konularda etkin olmaya başlamış; ancak iltizam uygulamalarını gerçekleştiren mültezimler devlete ödemeleri gereken miktarın üstünde para toplayabilmek için üretici kesim üzerinde baskı kurmuşlar ve kendileri zenginleşirken üretici köylüleri sömürmeye başlamışlardır. Bunun sonucunda ekonomi gün geçtikçe bozulmuş ve büyük bir kesim fakirleşmeye başlamıştır.²⁷

Osmanlı İmparatorluğu'nun on dokuzuncu yüzyılın ilk yarında ekonomisinde baş gösteren sıkıntılar büyük ölçüde siyasal alanda başarısızlıkların da bir sonucu olmuştur. Tüm kararların tek merkezden verildiği, baskıcı devlet geleneğine sahip Osmanlı İmparatorluğu'nun genişlemesinin on altıncı yüzyılda durması; sınırların çok genişlemesi ve yeni fetih yapma harcamalarının karşılanamaması, bu dönemde imparatorluğun askeri harcamalarının Avrupa'daki enflasyon etkisi ile gerçekleşen fiyat artışlarıyla birleşince bütçenin açık vermeye başlaması ve ülkede mali sorunların daha da derinleşmesine neden olmuştur.²⁸

Bu dönemde Osmanlı maliyesinin karşı karşıya kaldığı bir diğer sorun da özellikle on dokuzuncu yüzyılın başlarından itibaren Mısır'dan İstanbul'a gelen paşalar, beyler ve bunların hanımlarının lüks tüketimi, israfı, şatafat ve eğlenceyi körüklemeleri olmuştur. Onları örnek alan sadrazam ve nazırlarla bunların eşlerinin hadsiz harcamaları, sarayı yüklü miktarlarda borca sokarken, bu yeni durum dış ticaret açıklarına ve dolayısıyla dışarıya altın çıkışına yol açmaya başlamıştır. Bu durum

²⁷ Tülay Süar, **Türkiye Ekonomisi: Tarihsel Süreç İçinde Genel Bir Bakış**, İzmir, Sancak Matbaası, 1998, s. 2.

²⁸ Tülay Süar, **Türkiye Ekonomisi: Tarihsel Süreç İçinde Genel Bir Bakış**, İzmir, Sancak Matbaası, 1998, s. 1.

kambiyo yani Avrupa poliçelerinin rayiçlerinin değişken olmasına neden olmuş ve hazinenin mali sıkıntılarını arttırmıştır.²⁹

Dönem boyunca gerek siyasi gerekse toplumsal yönden şekillenen ekonomik koşullar, devletin tüm kesimlerini etkiler duruma gelmiştir. Liberal etkilerin önemli gelişim gösterdiği bu döneme damgasını vuran temel ekonomik gelişme ise önce İngiltere, ardından birçok Batı ülkesine sağlanan kapitülasyonların genişletilmesi olmuştur. Bu durum ülke içinde yerli bir burjuva sınıfının doğmasını engellediği gibi sanayinin gelişimi önünde de bir engel olmuştur.

II. Meşrutiyet'in ilan edilmesi ile beraber yönetime geçen İttihat ve Terakki'ye göre imparatorluğun ekonomik gelişmesini engelleyen birinci unsur, bağımsız bir gümrük politikasını imkânsız kılan kapitülasyonlardı. Bu nedenle Eylül 1914'de kapitülasyonların kaldırıldığı ilan edilmiş yüzde 11 olan gümrük vergisi yüzde 15'e, Birinci Dünya Savaşı'nın koşulları içerisinde yüzde 30'a yükseltilmiştir. Savaşın kaybedilmesiyle imzalanan Mondros Ateşkesi'nden sonra işgal kuvvetlerinin direktifi ile yeni İstanbul Hükümeti de, Nisan 1918 tarihli gümrük tarifelerini yürürlükten kaldırmıştır.³⁰

On dokuzuncu yüzyıl aynı zamanda ekonomik anlamda krizler dönemi de olmuştur. Bu amaçla on dokuzuncu yüzyıl başlarında derinleşen bunalıma çözüm arayışları için İmparatorluk bir dizi önlemler almaya çalışmıştır. Özellikle II. Mahmut döneminde (1808–1839) yeniçeri tımarları feshedilmiş, topraklar köylüye kiraya verilmiş, silahlı kuvvetler ıslah edilmeye çalışılmıştır. Ancak tüm bu gelişmelere rağmen söz konusu önlemler bütçeyi rahatlatacağı yerde yükü arttırırken, ülkenin üretim gücünün gerektiği gibi geliştirilmesine yönelik çalışmalar yapılmaması da hazineyi zora sokmuş, ek vergi talepleri halkı bunaltmıştır.³¹ Bu açıdan Osmanlı'da sanayinin ortaya

²⁹ Kaya Bayraktar, "Osmanlı Bankası'nın Kuruluşu", **Cumhuriyet Üniversitesi İİBF Dergisi**, Cilt. 3, Sayı. 2, 2002, s. 73.

³⁰ Yahya Tezel, **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi**, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000, s. 158.

³¹ B. Elif Yılmaz, "Osmanlı İmparatorluğu'nu Dış Borçlanmaya İten Nedenler ve İlk Dış Borç", **Akdeniz Üniversitesi İİBF Dergisi**, Cilt. 4, Yıl. 2002, s. 190.

çıkması da kendilerini Batı karşısındaki askeri alanda geriliğini gören yöneticilerin askeri sanayinin geliştirilmesi çabaları ile mümkün olmuştur. On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında Balkanlarda tekstil ile ilgili sanayi tesisi kurulması ardından da Anadolu'da devlet eliyle sanayi kurma çalışmaları başlamıştır. Tarıma dayalı toplum düzeninin örgütsüz yapısının egemen olduğu Cumhuriyet öncesi dönemde, Ahi Birlikleri, Lonca gibi esnaf örgütlerinin kurulmasıyla örgütlenmeler başlamış, bu örgütler toplumsal düzeni sağlamada önemli roller üstlenmişlerdir. Çalışma hayatına ilişkin ilk yasal düzenleme de 1865 yılında kabul edilmiştir. Bu yasa ve takiben kabul edilen mevzuatın amacı Ereğli bölgesindeki kömür madeni çalışanlarının haklarını korumaktır.³²

Genel olarak Osmanlı ekonomisinin temellerinden olan tımar sisteminin on altıncı yüzyılın sonuna gelindiğinde bozulmaya başlaması, imparatorluğun taşrada etkinliğinin zayıflaması ve bu durumun doğal bir sonucu olarak Celali isyanlarının ortaya çıkması; ekonomik yapısını derinden etkileyen diğer gelişmeler olmuştur. 19. yüzyılda güçlenen sanayi devriminin de etkisi ile Doğu Akdeniz'de tarım ürünlerine duyulan ihtiyacın artması da dönem boyunca ekonomik yapının güçlendirilmesi ihtiyaçlarını ortaya çıkarmıştır. Bu nedenle tımar sistemi 1831'de resmen kaldırılmıştır. Temeli tarıma dayanan Osmanlı ekonomisi, on dokuzuncu yüzyıla gelindiğinde askeri açıdan toprak kayıpları nedeniyle ve toprak – işgücü dengesinin bozulması sonucu bunalım içine girmeye başlamıştır. Bununla beraber dış ekonomik gelişmeler, kısacası Batılı güçlerin sanayi devrimine ulaşması dünya ekonomisinin merkez gücü olarak bu devletlerin ön plana çıkmasını sağlamıştır.

Bu dönemde mülkiyet yapısındaki değişiklikler ve pazara yönelik üretim yapma çabaları tarımsal gelişmeyi sağlayamamıştır. Bazı bölgelerde sağlanan üretim artışları ve yeni teknoloji kullanımı; ülke genelinde yayılamamıştır. Bunların yanı sıra ulaşımda yaşanan sıkıntılar da tarımsal gelişmeyi engellemiştir. İmparatorlukta gelişmiş bir sanayinin varlığından söz edebilmek de güçtür. Var olan sanayii küçük ölçekli üretim

³² Sayım Yorgun, "Küreselleşme Sürecinde Türk Sendikacılığında Yeni Yönelişler ve Alternatif Öneriler", **Çalışma ve Toplum**, Sayı. 6, Cilt. 3, 2003, s. 139.

birimleri oluşturmuştur. Üretimin konusu ise genel olarak tüketim mallarıdır ve bölgesel ihtiyaçları gidermeye yöneliktir.³³

Aynı zamanda sanayi devrimi ile gelişmeye başlayan sömürgecilik ve bunun etkilerinden olan üretim artışı Osmanlı imparatorluğu'nun Batı ülkeleri ile olan ticaretini de arttırmıştır. Bu dönemde ticareti arttırmak amacıyla ilk kez on beşinci yüzyılda sağlanan ekonomik imtiyazlar; on dokuzuncu yüzyıla gelindiğinde Osmanlı İmparatorluğu'nun tek taraflı yetkinliği olmaktan çıkmıştır. Bu süreçte dünya ekonomisine hammadde sağlayan Osmanlı; karşılığında sanayi ürünleri ithal etmeye başlamıştır. Bu durum on dokuzuncu yüzyılın ekonomik yapısını da doğrudan şekillendirmiştir.³⁴

Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik olarak kendine yeterli halinin bozulmasının bir diğer nedeni de iç siyasal gelişmelerin yanı sıra dışarıda yaşanan gelişmelerdir. Ülkedeki ekonomik görünümde, doğu sınırlarının kapanmasının yanı sıra dışarıda yeni ticaret yollarının kullanılmaya başlanması ve keşifler de etkili olmuştur. İleriki kısımlarda ayrıntılarıyla inceleyeceğimiz gibi Osmanlı yönetimi ticari yolların değişmesi karşısında ticari imtiyazlar vererek ekonomiyi canlandırmaya çalışmıştır. Ancak bu yöntem işe yaramamış; sanayi devrimi sonrasında Avrupa piyasasından ucuza elde edilen mallar karşısında rekabet edemeyen yerli üreticileri işlerini kaybedecek konuma gelmiştir.

Tüm bunların yanı sıra ülkede 1830'lu yılların sonunda paranın değerinin düşürülmesi ile sağlanan ek gelirler bütçe açıklarını kapatmaya yetmediğinden ve yapılan savaşlar sonucunda ödenmek zorunda kalınan ağır savaş tazminatları nedeniyle 1839 yılında "kaime" çıkarılmaya başlanmıştır. Ancak kaimeler uluslararası ticaret işlemlerinde kullanılacak araçlardan olmadığından ve ancak iç borçların ödenmesinde kullanılabildiklerinden bunların çıkarılması ticarete karışıklıklara yol açmış ticari yaşam üzerine ağır bir yük yüklediği gibi, devletin itibarını da zedelemiştir. Kağıt para

³³ Tülay Süar, **Türkiye Ekonomisi: Tarihsel Süreç İçinde Genel Bir Bakış**, İzmir, Sancak Matbaası, 1998, s. 3.

³⁴ İsmail Hakkı Yücel, **Türkiye'de Bilim Teknoloji Politikaları ve İktisadi Gelişmenin Yönü**, DPT Yayını, Ankara, 2006, s. 16.

ile tahvil arası niteliğe sahip olan, ilk çıkarıldığında bütçe üzerinde olumlu etkileri olacağı sanılan kaime, ekonomide enflasyonist etki yaratmıştır.³⁵

On dokuzuncu yüzyıl Osmanlı ekonomisinde yaşanan en önemli gelişme şüphesiz devletin ilk kez borçlanmaya gitmesidir. On yedinci ve on sekizinci yüzyıllardaki mali bunalımın aşılammaması, ekonomik durumun giderek daha da ağırlaşmasına yol açmıştır. Paranın taşış edilmesi, esham kavaimi çıkarılması, iç borçlanma gibi önlemlere rağmen açık vermeye devam eden bütçeler, ülkenin vergi sisteminde ve mali idaresinde gerekli reformların yapılmamasının bir sonucudur. Yapısal sorunlara çözüm bulmadan kısa vadeli, ömürsüz önlemler alınması sadece Darphaneyi kısa süreli olarak doldurmaya yaramış, uzun vadede İmparatorluğu bir dış borç girdabına sokmuştur.³⁶

Osmanlı İmparatorluğu'nun borçlanma sürecinin başlamasıyla birlikte birçok borç anlaşması imzalanmaya başlanmıştır. İmparatorluğun 1854 yılında başlayan dış borçlanma süreci 1875 yılında Osmanlı maliyesinin iflasıyla sonuçlanmıştır. Mali iflastan sonra alacaklarını tahsil etmek isteyen Avrupa sermayedarları Duyun-u Umumiye İdaresi'ni kurmuşlardır. Bu idare Osmanlı gelirlerinin yaklaşık beşte ikisine el koymuş ve alacaklarını tahsil etmiştir.

Osmanlı ekonomisi yirminci yüzyılın başında da geçen yüzyıldaki özelliklerini sürdürmüştür. 1908–1914 yılları arasında Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik yapısı, tarıma dayalı, sanayide zayıf, dış ticarete ise dışa bağımlılığını büyük ölçüde sürdüren bir ekonomi niteliğinde olmuştur. Bununla beraber sanayide 1908 sonrasında hatırı sayılır bir gelişme gözlenmiştir. 1915 sayımına göre sınaî işletme sayısı 255'ti ve bunların yüzde 72'si 1908 sonrasında kurulmuştu.³⁷

Kısacası on dokuzuncu ve yirminci yüzyıl başında Osmanlı ekonomisi savaşlarda yenilgilerle karşılaşılması sonucu yüksek savaş tazminatları ortaya çıkması, yaşanan

³⁵ B. Elif Yılmaz, "Osmanlı İmparatorluğu'nu Dış Borçlanmaya İten Nedenler ve İlk Dış Borç", **Akdeniz Üniversitesi İİBF Dergisi**, Cilt. 4, Yıl. 2002, s. 190.

³⁶ B. Elif Yılmaz, "Osmanlı İmparatorluğu'nu Dış Borçlanmaya İten Nedenler ve İlk Dış Borç", **Akdeniz Üniversitesi İİBF Dergisi**, Cilt. 4, Yıl. 2002, s. 191.

³⁷ Korkut Boratav, **Türkiye İktisat Tarihi: 1908–2005**, Ankara: İmge Kitabevi, 2006, s. 33.

toprak kayıpları, kapitülasyonların ülke ticareti için ağır yük oluşturmaları ve dış borç sorunları nedeniyle işlemez hale gelmiştir. Bu ekonomik bunalım aynı zamanda imparatorluğun çöküşünü hızlandıran en önemli nedenlerden biri olmuştur.

1.1.2. Milli Mücadele Döneminde ve Lozan Antlaşması'nda Ekonomik Sorunlar

1914–1922 yılları arası dönem Cumhuriyet'in kuruluşuna dek savaş yılları olmuştur. Bu sadece sıradan bir savaş dönemi değildir. Savaşlar üretimi olumsuz yönde etkilemiş, üretim kaynaklarının azalmasına neden olmuştur. Aynı süreçte spekülasyona dayanan kazançlar hızla artmış, bu durum üretim ve ihracatın azalmasının doğal bir sonucu olmuştur.³⁸ Bu süreçte Anadolu'nun işgali ile başlayan Türk ulusunun kurtuluş mücadelesi içinde ekonominin temel kaynakları büyük ölçüde zarar görmüştür. 1914–1922 döneminde ekonominin temelini oluşturan tarımsal üretim yarı yarıya azalmış, savaş harcamalarını karşılamak için vergiler arttırılmış, bağımsızlık savaşı süresince de olağanüstü önlemlerle başvurulmuştur. Milli Mücadele döneminde Meclis Hükümeti'nin en kapsamlı ekonomik yaptırımı Tekâlif-i Milliye Emirleri'dir. Sakarya Savaşı'nın finansmanı olarak da değerlendirilen Tekâlif-i Milliye, halkın topyekûn savaşa katılımını sağlamıştır.

Şüphesiz 1920–1922 arasında Kurtuluş Savaşı içindeki yeni hükümetin ekonomik politikalar üretmesi ve kalkınmaya yönelik adımlar atması mümkün değildir.³⁹ Bu nedenle yapılan girişimler Kurtuluş Savaşı'nın yürütülmesi ve halkın geçiminin sağlanması ile sınırlı olmuştur.

Lozan Antlaşması, sağladığı siyasal bağımsızlığın devamı olan ekonomik bağımsızlık açısından çok önemli bir antlaşmadır. Bu antlaşma içerdiği iktisadi hükümler ile yeni kurulan Türk devletinin ekonomisini doğudan doğruya çok yönlü olarak etkilemiştir.

³⁸ Yakup Kepenek ve Nurhan Yentürk, **Türkiye Ekonomisi**, 20. baskı, İstanbul: Remzi Kitabevi, 2007, s. 35.

³⁹ Ali Coşkun, "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Türkiye Ekonomisi", **Atatürkçü Düşünce Dergisi**, Sayı. 4, Kasım 2003, s. 72.

Lozan Barış Antlaşması dışa bağımlı olan ekonominin dış ilişkilerinde yeni düzenlemeler getirmiştir. Lozan'da Türkiye'nin amacı siyasal ve ekonomik bağımsızlığı tüm elemanlarıyla sağlamak olarak özetlenebilir. Lozan'da üzerinde durulan başlıca ekonomik konular şunlar olmuştur.⁴⁰

- Kapitülasyonların kaldırılması
- Yabancılara verilen ayrıcalıklar sorunu
- Osmanlı borçları
- Gümrük düzenlemeleri
- Savaş zararları
- Nüfus değişimi
- Musul sorunu

Lozan Konferansında kabul edilen ekonomik gelecek, ticaret açısından Türkiye'nin kaynaklarını sömüren kapitülasyonların kaldırılmasıdır. Daha önce belirttiğimiz gibi kapitülasyonlar Osmanlı İmparatorluğu zamanında İttihat ve Terakki hükümeti tarafından tek taraflı olarak zaten kaldırılmıştı. Ancak bu kez yabancılara da kabul ettirilmiştir. Kapitülasyonların kaldırılması büyük bir başarı olarak görünmesine rağmen bu antlaşma ile Osmanlı borçlarının büyük bir bölümü Türkiye Cumhuriyeti tarafından devralınmıştır. Lozan Antlaşması'nda Türkiye Cumhuriyeti Osmanlı İmparatorluğu döneminden kalan borçların yüzde 65'ini üstlenmeyi kabul etmiştir.⁴¹

Lozan Antlaşması'nın önemli iktisadi kararlarından biri de gümrük vergileri ile ilgiliydi. Bu konuda Lozan'da yeni kurulacak ekonomimizin önünü açacak bir karar alınmamıştı. Antlaşmaya göre Türkiye, İngiltere, Fransa, İtalya, Japonya, Yunanistan, Yugoslavya ve Romanya'dan gelecek mallardan alınacak gümrük vergilerini 1916 Osmanlı tarifeleri düzeyinde tutmaya mecbur bırakılmıştır. 1916 sonrasında Türk

⁴⁰ Yakup Kepenek ve Nurhan Yentürk, **Türkiye Ekonomisi**, 20. baskı, İstanbul: Remzi Kitabevi, 2007, s. 35.

⁴¹ Özer Özçelik ve Güner Tuncer, "Atatürk Dönemi Ekonomi Politikaları", **Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Cilt. 9, Sayı. 1, s. 256.

parasının değer kaybetmesi ve fiyatların çok yükselmesi gibi durumlarda gümrük tarifelerinde artışa gidilmesi durumu ek bir antlaşma ile ele alınmıştır. Antlaşmanın yürürlüğe girdiği dönemlerde gümrük vergisi asli tarifedeki miktarın 12 misli artmıştır. Ancak ileride Türk parasında meydana gelecek yüzde 30'dan fazla artış veya eksilme halinde emsalin ona göre değiştirilmesi esası kabul edilmiştir.⁴²

Lozan Antlaşması'na olumlu hükümlerin yanında, yeni Türk Devleti'nin iktisadi kalkınmasını engelleyen bazı sınırlamalar da girmiştir. Lozan Antlaşması'nın bu noktada, iktisadi sistemimiz üzerinde oluşturduğu doğrudan bir etki söz konusudur. Bu etki doğrultusunda, Türkiye Cumhuriyeti, 1929 ekonomik buhranına kadar dışsal ilişkilerin oluşturduğu yapı nedeniyle, sanayileşmesini destekleyecek bağımsız ve ekonomik gelişme ile bağdaşık, bir gümrük politikası, izlemek olanağından yoksun bırakılmış bulunmaktadır.⁴³

1.1.3. Birinci Türkiye İktisat Kongresi (İzmir İktisat Kongresi)

Birinci Türkiye İktisat Kongresi, 17 Şubat-4 Mart 1923 tarihinde İzmir'de toplanmıştır. Kongre 29 Ekim 1923 tarihinde ilan edilen Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin ve bu cumhuriyetin niteliğini oluşturan devrimlerin temel metinlerinden birini oluşturmuştur. Kongre'de tüccar, çiftçi, sanayici ve işçi kesimlerinin delegeleri katılmıştır. Ancak delegelerin seçiminde belli bir ölçü ya da kural gözetilmemiş, birçok asker-sivil bürokrat delege olarak kongreye çağırılmıştır.⁴⁴

Kurtuluş Savaşı'nın öncüsü ve Cumhuriyet'in kurucusu Mustafa Kemal Atatürk ekonomik başarının ulus devletinin inşası için önemli olduğunu her fırsatta dile getirmiş ve Kongre'nin açılış konuşmasında delegelere şöyle seslenmiştir:⁴⁵

⁴² Vedat Eldem, **Harp ve Mütakere Yıllarında Osmanlı Ekonomisi**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1994, s. 224.

⁴³ Beşir Hamitoğulları, **İktisadi Sistemimizin Oluşumunda Lozan Antlaşmasının Etkileri**, İstanbul: İÜ Hukuk Fakültesi Yayınları, 1978, s. 172.

⁴⁴ Yakup Kepenek ve Nurhan Yentürk, **Türkiye Ekonomisi**, 20. baskı, İstanbul: Remzi Kitabevi, 2007, s. 34.

⁴⁵ Cem Dişbudak, "Atatürk'ün iktisadi Görüşlerinin Türkiye Ekonomisi Üzerine Etkileri", **Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 2006 Özel Sayısı, s. 144.

“Tarih, milletlerin yükseliş ve çöküş sebeplerini ararken birçok siyasi, askeri, toplumsal sebepler bulmakta ve saymaktadır. Şüphe yok, bütün bu sebepler, toplumsal hadiselerde rol oynarlar. Fakat bir milletin doğrudan doğruya hayatıyla, yükselişiyile, çöküşüyle ilişkili ve ilgili olan, milletin ekonomisidir. Tarihin ve tecrübenin tespit ettiği bu gerçek, bizim milli hayatımızda ve milli tarihimizde de tamamen belirmiş bulunmaktadır. Hakikaten Türk tarihi tetkik olunursa bütün yükseliş ve çöküş sebeplerinin bir ekonomi meselesinden başka bir şey olmadığı anlaşılır. Tarihimizi dolduran bunca muvaffakiyetler, zaferler veyahut mağlubiyetler, yokluk ve felaketler, bunların hepsi meydana geldikleri devirlerdeki ekonomik durumumuzla ilgili ve ilişkilidir. Yeni Türkiyemizi layık olduğu seviyeye eriştirebilmek için, mutlaka ekonomimize birinci derecede ehemmiyet vermek mecburiyetindeyiz. Çünkü zamanımız tamamen bir ekonomi devresinden başka bir şey değildir.”

Boratav’ın de belirttiği gibi Birinci Türkiye İktisat Kongresi, pratik olmaktan çok sembolik bir anlam taşımaktadır. Kongre İktisat vekili Mahmut Esat Bozkurt’un mesleki temsil ilkesine göre örgütlediği, Kazım Karabekir’in başkanlık yaptığı ve Mustafa Kemal’in açılış konuşması ile başlayan Kongre yeni rejimin karşılaşılabileceği tüm iktisat politikası sorunlarının tartışıldığı ve çiftçi, tüccar, sanayici ve işçi gruplarının blok oylarıyla kararlarının alındığı bir forum olmuştur.⁴⁶

İktisat Kongresi’nin toplanmasının iki amacı vardır. İlk olarak tüccar, çiftçi, sanayici ve işçi kesimlerinin kendilerine özgü sorun ve isteklerini bir bütünlük içinde belirlemek, bu isteklerin siyasi yönetim tarafından bilinmesini sağlamak; ikincisi ise yabancı sermaye çevrelerine ekonominin gelecekte alacağı biçimi ya da niteliği açıklamaktır.⁴⁷ Kongre’nin çalışmaları sonucu kabul edilen ekonomik ilkeler ana çizgileriyle dileklerden ibaret olmasına rağmen, bu dönemin başlangıcında egemen olan iktisadi felsefeyi ve görüşleri yansıtmaya açısından önem taşımaktadır. Genel olarak kalkınmacı, yerli ve yabancı sermaye ile birlikte piyasaya dönük çiftçiyi özendirici,

⁴⁶ Korkut Boratav, **Türkiye İktisat Tarihi: 1908–2005**, Ankara: İmge Kitabevi, 2006, s. 45.

⁴⁷ Yakup Kepenek ve Nurhan Yentürk, **Türkiye Ekonomisi**, 20. baskı, İstanbul: Remzi Kitabevi, 2007, s. 34.

ekonomik hayatın denetiminin millî unsurlara geçmesini kolaylaştırıcı ve ılımlı bir korumacılığı öngören tezlerin ortaya çıktığı gözlenmiştir.⁴⁸

Kongreye egemen olan görüş, ekonominin işleyişinin kendi kurallarına bırakılması, devletin ekonomik faaliyetlere karışmaması gerektiği şeklindedir. Devlet ancak ekonomik amaçlı faaliyetlerle ilgili kurumlara destek sağlayacaktır.⁴⁹ Ayrıca Kongreye katılan çiftçi, tüccar, sanayici ve işçi gruplarının faaliyetlerine ilişkin esaslar kabul edilmişti. Bu esasların belli başlıları şunlardır:⁵⁰

- “Devlet, özel sektörün gerçekleştiremediği çalışmalara bizzat el atarak iktisadî açıdan görevlerini yerine getirmelidir.
- Yurtiçi hammadde üretimine dayalı sanayi dalları kurulmalıdır.
- Özel teşebbüsü kredilendirecek bir devlet bankası kurulmalıdır.
- Küçük imalattan, büyük işletmeye bir an evvel geçilmelidir.
- Yabancıların kurdukları tekellerden kaçınılmalıdır.
- Sanayi desteklenmeli ve millî bankalar kurulmalıdır.”

Birinci Türkiye İktisat Kongresinde ‘çiftçi’ grubunun iktisadi esasları’nı ise şöyle özetleyebiliriz:⁵¹

- Reji sorunu; Reji uygulama yönetiminin kaldırılması, tütün tarımı ve ticaretinin serbest bırakılması,
- Tarımsal eğitimin sağlanması,
- Güvenliğin sağlanması için öğretimin yayılması ve cehaletin giderilmesi,
- Ormanların geliştirilmesi,

⁴⁸ Korkut Boratav, **Türkiye İktisat Tarihi: 1908–2005**, Ankara: İmge Kitabevi, 2006, s. 45–46.

⁴⁹ Ömer Gürkan, “Ekonomik Hayat (Atatürk’lü Yıllar: 1923–1939), **Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 2006 Özel Sayısı, s. 134.

⁵⁰ Durdu Mehmet Burak, “Camilla Jaquart’ın Raporu’na Göre Atatürk Döneminde Türkiye Ekonomisi”, **Kastamonu Eğitim Dergisi**, Cilt 16, Sayı 1, Mart 2008, s. 223.

⁵¹ Memduh Yaşa (ed.), **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi (1923–1978)**, İstanbul: Akbank Kültür Yayınları, 1980, s. 77–78.

- Meyve ağaçlarının çoğaltılmasını sağlamak için meyve ağaçlarının meyve vermeye başladıktan sonra beş yıl boyunca vergiden istisnası,
- Köylülere kurutulacak bataklıkların on beş yıl her çeşit vergi ve resimden istisna edilmesi,
- Hayvancılığı geliştirecek her türlü tedbirlerin alınması,
- Damızlık hayvanların hiçbir biçimde kesilmemesi ve dışarıya satılmaması, vergi alımlarında dış alımlarının yapılması,
- Hükümetin Ziraat Bankası'ndan aldığı paraları diğer borçlara göre öncelikle ve çabuk bir biçimde ödemesi ve bundan sonra Ziraat Bankası sermayesinin hükümetçe hiçbir nedenle başka bir yönden kullanılmamasının sağlanması,
- Çiftçilere kısa vadeli krediler verilmesi,
- Tarik Bedel'i Nakdisi adıyla çiftçilerin ödedikleri yol vergisi köylülere yol yapılmasını sağlayamadığından bu verginin kaldırılarak yerine "amele-i mükellefe" yönteminin konulması, bedenen çalışamayanlardan "bedel-i sahsı" alınması,
- Aşar vergisinin kaldırılması (Sanayici ve tüccar grupları aşarın kaldırılması yerine adil bir vergi konulmasını önermişlerdir.)
- Türkiye'de yaşayan herkesi kapsamak üzere ve bütçede denklik sağlanması amacıyla herhangi bir ad ve herhangi bir biçimde ılımlı bir biçimde ılımlı bir vergi konulması. (aşarın tümüyle kaldırılması ya da biçiminin değiştirilmesi yüzünden devlet bütçesinde doğacak açığın uygun bir yolla giderilmesi konusu oy birliği ile kabul edilmiş. Sanayi ve ticaret grupları, bu konuda verecekleri tasarılar da gösterecekleri yeni ve daha ılımlı bir aşar usulünün konulmasını önerdiler ise de işçiler genel olarak, aşar yerine geçecek bir verginin biçimini tasarı da göstereceklerini belirtirken çiftçiler maddenin aynen kabulünde direnmişlerdir.)
- Tarımda makineleşmenin sağlanması,
- Tarım aletlerinin gümrük vergisi ödenmeden dış alımlarının sürdürülmesi,

- Traktörler için kullanılan petrol ve benzinde olduğu gibi çeşitli yağlarında vergisiz dış alımlarının sağlanması,
- Ağnam resminin tahsil usulünün düzene sokularak köylülerin bu konuda haksızlığa uğratılmasının önlenmesi,
- Ağnam resminin diğer vergiler gibi taksitle tahsilinin sağlanması,
- Tiftik keçilerinin korunması ve belli bir süre için ağnam resminden istisna edilmesi,
- Arıcılığın geliştirilmesi için yeni çerçevesi arı kovanlarının 10 yıl için vergiden istisnası.

Kongrede sanayicilerle ilgili esaslar ise koruyucu gümrük tarifesi ve dış ticaret politikası uygulanması; sanayi makine ve gereçleri ithalatının gümrükten bağışık tutulması; 1913 “Teşvik-i Sanayi” kanununun getirdiği kolaylık ve yararların daha da genişletilmesi; bir sanayi kredi bankasının kurulması; sanayi üretiminin girdi ve çıktılarını kamu deniz ve demiryolu taşımacılığında düşük tarifeler uygulanması gibi ilke kararlarını içermiştir.

Endüstri ilişkileri açısından Kongrede benimsenen tavsiye kararları şunlardır: ⁵²

- Amele yerine işçi teriminin kullanılması,
- Sendikalarda örgütlenme haklarının tanınması,
- 1909 Tatil-i Eşgal Kanunu’nun yeniden düzenlenmesi,
- 8 saatlik işgücü,
- Ücretli tatil,
- 1 Mayıs’ın İşçi Bayramı olarak resmen kabul edilmesi.

İzmir İktisat Kongresi sonunda kabul edilen Misak-ı İktisadi, tüm ülkenin tarım, sanayi, ticaret ve işçi kesimlerinden oluşan 1135 delegenin oylarıyla resmen kabul

⁵² Erdal Yavuz, “Sanayideki İşgücünün Durumu: 1923–1940”, **Osmanlı’dan Cumhuriyet Türkiye’sine İşçiler**, D. Quataert, E.J. Zürcher, (der), İstanbul: İletişim Yayınları, 1998, s. 168.

edilmiş ve Türkiye'nin ilk iktisat kongresinin tarihi bir sonucu olarak cumhuriyet tarihinin en önemli belgelerinden biri olarak yaşama geçmiştir.⁵³

1.2. Cumhuriyet Sonrası Dönem

Bu dönemi ekonomi politikalarını belirleyicileri, kapitalist bir devletin kurumlaşması doğrultusunda yasal düzenlemeler, sanayinin özendirilmesi, ekonomik bağımsızlık yolunda atılmaya çalışılan adımlar ve savaş ekonomisi sırasında uygulanan politikalar başlıkları altında incelemek mümkündür. 1929 Krizinin olumsuz etkilerine ise Cumhuriyetin ilanından ve Kurtuluş Savaşı'nın yıkıntılarının ardından çok kısa bir süre sonra yakalanmıştır. Gerçekte Türkiye 1929 krizinden önce de dünyada yaşanan ekonomik krizlerden etkilenmiştir. Bunlardan 1921 krizinin etkilerini gözlemek olanağı yoksa da; 1927 ekonomik krizinin etkileri Türkiye'de de gözlemlenmiştir.

1.2.1. Genel Olarak 1923- 1929 Ekonomi Politikaları

Genel olarak 1923–1938 yıllarını kapsayan dönemde uygulanan ekonomik sistem ve anlayış açısından koşulların belirleyici olduğu ve buna bağlı olarak bu dönemin iki alt dönemi içerdiği kabul edilmektedir. Bu iki alt dönemi ayıran çizgi ise 1929 ekonomik krizidir. Bu süreçte krizden tarım ve ticaret olumsuz etkilenmişse de sanayi içerisinde bir sistem değişikliği de söz konusu olmuştur. Cumhuriyetin ilk yıllarında dünyada uygulanan sistemden uzak kalınmayarak sanayinin daha çok özel sektör ile geliştirilmesi beklenmiş, ancak bir girişimci sınıfın olmaması ve tam anlamıyla bir sanayi sektörü olmamasından dolayı tam olarak gerçekleştirilememiştir.

Türkiye'nin ekonomik gelişme sürecinde Cumhuriyet'in ilk yıllarından günümüze kadar dünya ekonomisinin yönelişleri doğrultusunda, kamu kesimi ve kamu harcamaları etkin rol oynamıştır. Cumhuriyet'in ilk yıllarında dünya ekonomisinin genel trendi doğrultusunda özel kesim ağırlıklı ekonomik gelişme günceme gelmiş, ancak özel kesimin sermaye birikiminin yokluğu nedeni ve ileriki kısımlarda ayrıntıları ile

⁵³ Bülent Durgun, **Atatürk Döneminde Türkiye Ekonomisi**, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir, 2006, s. 40.

inceleyeceğimiz gibi 1929 ekonomik krizinin etkileri neticesinde devletçi ekonomik gelişme uygulamaya konulmuştur. Aşağıdaki tabloda alt dönemlerde gerçekleşen belirli kalkınma rakamları görülebilecektir.

**Tablo 3: Türkiye'nin Başlıca Kalkınma Göstergeleri
(Yıllık Ortalama Artış Hızı Yüzdeleri -1948 ve 1968 Fiyatları İle)**

Dönem	Nüfus	GSMH	Tarım	Sanayi	Kişi Başına GSMH
1889-1914	1	2	1,6	3	1
1923-1929	-	10,4	15	8,5	9,2
1929-1935	2,1	3,2	-1,3	17,1	0,7
1935-1939	1,7	11,6	15,6	11	8,8

Kaynak: Gülten Kazgan, **Tanzimat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi**, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2006, s. 75.

Tablo 4: Ana Alt Dönemlerin İktisadi Göstergeleri (1923–1939 Yıllık Ortalamalar)

	1923–1929	1930–1932	1933–39
Milli Gelir Büyüme Hızı (yüzde)	10,9	1,5	9,1
Sanayi Büyüme Hızı (yüzde)	8,5	14,8	10,2
Milli Gelirde Sanayi Payı	11,4	13,6	16,9
Milli Gelirde Yatırım Payı (yüzde)	9,1	9,7	10,7
Milli Gelirde İthalat Payı (yüzde)	14,5	8,9	6,6
Dış Ticaret Açığı/Fazlası (Milyon TL)	-56,6	6,6	12,4

Kaynak: Korkut Boratav, **Türkiye'de Devletçilik**, Ankara: İmge Kitabevi, 2006, s. 15.

Daha önce belirtildiği gibi Cumhuriyet'in devraldığı ekonominin üretim yapısı zayıf, istikrarsız ve dışa bağımlıydı. Tarım milli gelirin yaklaşık yüzde 50'sini, sanayi yüzde 8-9'unu, hizmetler ise kalanını oluşturuyordu. Tarım nüfusun yüzde 80'ini istihdam etmekteydi. Ekonominin sanayi temeli de yoktu. 1927 sanayi sayımına göre toplam 65,3 bin sanayi kuruluşunda çalışan sayısı 266,9 bin kişiydi. Bunların yüzde 79'u sadece 3 ve 3 kişiye kadar işçi çalıştıran kuruluşlardı. 10'dan fazla işçi çalıştıran sanayi kuruluşu oranı ise sadece yüzde 3 olarak kaydedilmişti.⁵⁴

⁵⁴ Gülten Kazgan, **Türkiye Ekonomisinde Krizler (1929–2001)**, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2008, s. 52.

1923–1929 döneminde kamu gelirleri büyük ölçüde tarımsal üretim ve tüketim vergilerine dayanmıştır. Gümrük vergilerinden Lozan görüşmeleri nedeni ile tam olarak faydalanılamaması neticesinde, bu vergilerden 1929’a dek sınırlı ölçüde gelir elde edilmesi nedeniyle tarımsal üretim önemini korumuştur.

Cumhuriyetin ilk yıllarında ekonomi modeli benimsenmesinde Osmanlı mirasının ön plana çıkmasının bazı nedenleri vardı. Kongar’ın da belirttiği gibi;⁵⁵

- Kurtuluş Savaşı o günkü toplumsal ve ekonomik güç odaklarının desteği ile kazanıldığından bunlara karşı bir tutum izleme olanağının olmaması,
- Osmanlı toplum yapısının sahip olduğu sosyal ve ekonomik bilinçlenme birikiminin bir baskı yaratmaması,
- Sosyo-ekonomik yapının değişmesinden çok siyasi yapıyı kuma ve güçlendirme çabalarının ön plana çıkması dolayısıyla devlet eliyle kapitalist düzenin kurulması yoluna gidilmiştir.

Bu yıllarda Türkiye’de sermaye birikimini hızlandırmak için uygun iktisadi - sosyal ortam yaratılması açısından bankacılığın geliştirilmesi büyük önem taşıyordu ve İktisat Kongresince çerçevesi çizilen iktisadi ve sosyal gelişme modelinin gerçekleştirilmesinde en önemli araçlardan birini oluşturmak amacıyla Atatürk önderliğinde Türkiye İş Bankası kurulmuştur.⁵⁶

Bu dönemin önce gelen özelliği girişimci sınıfın yaratılması için devlet eliyle müdahalelerde bulunulmasıdır. Bu arada bankaların kurulması ve gümrük politikası gibi müdahaleler, bir plan denemesinden çok özel girişimi özendirmek amacı taşımıştır. Özellikle 1927’de kabul edilen Sanayi-i Teşvik Kanunu ile özel girişim kurulmaya ve korunmaya çalışılmıştır.

⁵⁵ Emre Kongar, **İmparatorluktan Günümüze Türkiye’nin Toplumsal Yapısı**, İstanbul: Cem Yayınları, 1976, s. 234.

⁵⁶ Serdar Şahinkaya, “Cumhuriyet’in İlk Yılları 1923–1930 Dönemi: Açık Ekonomi Koşullarında Yeniden İnşa ve Yeniden Milli Bankacılık’a İlişkin Ana Çizgileri”, **Mülkiyeliler Birliği Dergisi**, Cilt 22, Sayı 213, s. 56.

28.5.1927 tarih ve 1055 sayılı Teşvik-i Sanayi Kanunu ile özel teşebbüse sağlanan olanaklar kısaca şu şekilde özetlenebilecektir:⁵⁷

- Belediye sınırları dışında işletme kurmak isteyen girişimcilere bedelsiz olarak, gerekirse istimlâk yoluna başvurarak arazi sağlanır. Girişimciye belediye sınırları dâhilinde arazi gerekli ise, kuruluşlara on yıl içinde ödemek şartıyla takdir olunacak bir bedel karşılığında arazi verilir.
- Girişimlerle devlet şebekesi arasında özel telgraf veya telefon hatları inşasına başvurulabilir
- Girişimler ve bunların buldukları arazi ve diğer tesisleri, müsakkafat, arazi, kazanç, maktu zam vergilerinden ve belediyelerin belirli ruhsatlardan aldıkları vergilerden muaf olacaktır.
- Sinaî işletme veya maden işletmesi kuruluşlarında hisse senetleri ve tahvilleri damga vergisinden muaftır.
- Kuruluşların tesisi, yapımı ve genişletilmesi için gerekli inşaat malzemesi ve üretim için gerekli hammaddeler, makineler, alet ve yedek parçalar işletmelerin kendilerine ait kuracakları nakliye, tahmil-tahliye tesislerinin kurulması, nakli için gerekli malzeme, yurtiçinde bulunmuyorsa veya yeterli derecede üretilmiyorsa, gümrük ve duhuliye resimlerinden muaftır.
- Girişimlerin veya bunlarla ilgili tesislerin kuruluş, yapım ve genişletilmesi için gerekli malzeme, makine ve aletlerin şimendifer ve vapur ile naklinde yüzde 30 indirim uygulanır
- Girişimlere, Bakanlar Kurulu kararı ile mamul maddelerin değerinin yüzde 10'u oranında prim verilebilir.
- Tuz, ispirto ve patlayıcı maddeler, girişim için gerekli ise Bakanlar Kurulu kararı ile belirli bir indirim uygulanabilir.

⁵⁷ Korkut Boratav, **Türkiye'de Devletçilik**, Ankara: İmge Kitabevi, 2006, s. 129–130.

Bu dönemde para politikasında sağlam ve istikrarlı para anlayışı egemen olmuş; denk bütçe ve düzgün ödeme ilkesi benimsenmiştir. Genişlemeci maliye politikalarından kaçınılırken, açık finansmana ve borçlanmaya sıcak bakılmamıştır. Önce gelirin elde edilmesi sonra harcanması söz konusu olmuştur.⁵⁸

Tablo 5: 1915-1927 Dönemi Yıllarında Sanayi İşletme Sayısı

Yıllar	Sanayi İşletme Sayısı
1915	568
1921	33058
1927	65245

Kaynak: AYTEKİN ALTIPARMAK, “Türkiye’de Cumhuriyetin İlk Yıllarında Müteşebbis Sınıfının Gelişimi, **Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Cilt 1, Sayı 1, Ocak 1998, s. 76.

1.2.2. Tarım ve Sanayi Yapısı

1912 yılında başlayan Balkan Savaşı, ardından Birinci Dünya Savaşı Osmanlı ekonomisini olumsuz anlamda etkilemiştir. Osmanlı İmparatorluğu’nun yıkılışından sonra kurulan Türkiye Cumhuriyeti ağır ekonomik koşulların mirasçısı bir devlet olarak doğmuştur.

Ekonomik bağımsızlığı sürdürebilmek ve güçlü bir ekonomi oluşturabilmek için İzmir İktisat Kongresi’yle, sanayide, ticaretle ve tarımda gelişmeleri sağlayacak ilk program yapılmıştır. Kongrede ülkenin bir tarım ülkesi olduğu, fakat ilkel yöntemler, bilinçsiz ve plansız çalışmaların ülke ekonomisinde büyük kayıplara neden olduğu görülmüş, bu durumu değiştirmek için bilinçli politikalar uygulanmıştır.

Cumhuriyet ile beraber köylü girişimini seferber edilerek kooperatifleşme, zahire borsaları kurulması, Ziraat Bankası’nı genel kurulu köylülerden oluşacak bir anonim şirkete dönüştürmesinin yanı sıra tohum ve hayvan ıslah istasyonları, tarım okulları

⁵⁸ Nadir Eroğlu, “Atatürk Dönemi İktisat Politikaları”, **Marmara Üniversitesi İİBF Dergisi**, Cilt 23, Sayı. 2, 2007, s. 67.

açmak, ziraat sayımı yapmak ve Ziraat Vekâletini kurmak yoluyla bilgi artışı ve örgütlenme sağlamak alanında adımlar atılmıştır. Ayrıca hazine elindeki toprakların dağıtımı ve makineleşmeği teşvik yoluyla üretim artışı sağlamaya çalışmıştır.⁵⁹ Toprak üzerinde özel mülkiyeti yaygınlaştırmak üzere yasal düzenlemelere gidilen 1923–1929 bu dönemde tarım sektörü açısından en büyük olay ülke tarımının gelişimini engelleyen ilkel nitelikli ‘Öşür Vergisi’nin 1925 yılında kaldırılması olmuştur.

1925’te aşar vergisinin kaldırılması ekonominin gelişimi açısından çok önemli olmuştur. Aşar, Osmanlı İmparatorluğu’nun en önemli vergisiydi ve tarımsal üretimin yüzde 10’u nisbetinde alınıyordu. Keyder’e göre; Cumhuriyet ile beraber aşar vergisini kaldırılması, pazarlanabilir artığı ve ticarileşme potansiyelini arttıran bir politikadır. Aşar, Osmanlı politik otoritesinin temel artık toplama mekanizması olması nedeniyle, devlet ve ekonomi arasındaki siyasi yaptırımın artık pazara hâkim olmayacağı yeni bir ilişkiyi de vurguluyordu.⁶⁰ Aşar’ın kaldırılması sonrasında ticaret ve sanayi sektörleri üzerindeki vergi yükü atarken tarım sektörünün vergi yükü hafifletilmiştir.⁶¹

Aşar vergisinin kaldırılması ile tarımdan tarım dışı kesimlere önemli bir kaynak aktarım mekanizması terkedilmiş, devletin önemli bir gelir kaynağından vazgeçilmiştir. Aşarın kaldırılması pazarlanabilir ürün miktarının artması, dolayısıyla köylünün pazara daha çok çıkması ve tarımsal üretimin teşviki yönünde etkiler yaratmıştır.

Tarıma dayalı sanayilerin kuruluşu bunu gelişmeleri izlemiştir. (Şeker ve dokuma fabrikaları). Ziraat Bankası çiftçilere daha yararlı olması için anonim şirket haline getirilerek yeniden örgütlenmiştir. Tarım alanında yapılan işler arasında araştırma ve öğretim müesseseleri, fidanlıklar tesisi, çiftçilerin teknik bilgi ve malzeme ihtiyaçlarının sağlanması vardır. Traktör ve diğer bazı tarım makinelerinin ithali ve çiftçiler tarafından satın alınması işleri kolaylaştırmış, traktör kullananlara akaryakıt

⁵⁹ Gülten Kazgan, **Tanzimat’tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi**, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2006, s. 68.

⁶⁰ Çağlar Keyder, **Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye (1923–1929)**, Ankara: Yurt Yayınları, 1982, s. 182.

⁶¹ Çağlar Keyder, **Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye (1923–1929)**, Ankara: Yurt Yayınları, 1982, s. 54.

ithalindeki vergilerin tazminat şeklinde iade edilmesi suretiyle tarımsal makineleşme teşvik edilmiştir.⁶²

Cumhuriyetin ilk yıllarında tarım ürünleri küçük çapta, zanaata ve el emeğine dayalı imalathanelerde işlenmiştir. Su ile dönen yel değirmenleri, zeytin sıkan ufak presler, pamuğu çekirdeğinden ayıran çırçırılar, kumaş dokuyan el tezgâhları ve mandıralar bugünkü sanayinin temellerini oluşturmuştur. 1923 yılında Uşak ve 1926'da Alpullu'da kurulan şeker fabrikaları da modern sanayinin ilk adımları olmuştur.

Hiç kuşku yok ki Cumhuriyetin ilk yıllarında uygulanan ekonomi politikaları içerisinde başarısız olanı, sanayi üretiminin arttırılamamış olmasıydı. Hizmet kesimlerinde elde edilen kazançların ve tarımsal ürün fazlasının sınaî üretime dönüştürülememesi başlıca sorun niteliğinde olmuştur. Nitekim bu dönemde uygulanan iktisat politikaları arasında başarısı düşük olan alan, üretimin özellikle sınaî üretimin arttırılmasıydı. Elde edilen kârların sınaî üretim dışındaki alanlarda kullanımı en büyük sorunlardan birisiydi. Kısa dönemli kârların yüksekliği, sanayi alanında yatırım yapılmasına imkân vermiyordu. Bu yüzden de özel girişimcilik yoluyla sanayileşme imkânı çok sınırlıydı. Oysa yönetici kadronun önem verdiği konuların başında “iktisadi bağımsızlık” ve “hızlı kalkınma” konuları geliyordu. Bunlar ise sanayileşme ile eşanlamli tutuluyordu.⁶³

1923'ten 1929'a kadar olan dönem için ülke gereksinimleri yurtiçi üretimle karşılanan malların ithaline yüksek gümrük vergileri ile engel olunması sanayinin gelişmesi için gerekli olanların gümrüksüz ithalinin sağlanması ve sanayi teşviki konularında 1927 yılında 1055 sayılı Teşvik-i Sanayi Kanunu kabul edilmiştir. Bu kanunla özel girişimciliğin geliştirilmesi için özendirici tedbirlere başvurulmuştur. Teşvik-i Sanayi Kanunu Osmanlı İmparatorluğu zamanında 1913 yılında kabul edilen Teşvik-i Sanayi Kanun-ı Muvakkati'nin bir tamamlayıcısı niteliğindedir. Kanun sanayinin gelişmesi için fabrikaların sayısının arttırılmasına odaklanmış, yerli sanayi

⁶² Reşat Aktan, **Türkiye İktisadı**. Ankara: A.Ü.S.B.F Yayınları, Ankara 1978. s. 42.

⁶³ Aytekin Altıparmak, “Türkiye’de Cumhuriyetin İlk Yıllarında Müttebbis Sınıfının Gelişimi”, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt 1, Sayı 1, Ocak 1998, s. 37.

ürünlerine kolaylıklar tanınmış ve teşvik tedbirleri genelleştirilmiştir. Bu haliyle de Teşvik-i Sanayi Kanun-ı Muvakkatı Teşvik-i Sanayi Kanununun temeli sayılmaktadır.⁶⁴

Bu dönemde kurulan bir yapı da Ali İktisat Meclisi'dir. Birçok Avrupa ülkesinde benzerlerine rastlandığı gibi iktisadi gelişmeyi hızlandırmayı amaçlayan, iktisadi kurallar arasında koordinasyon sağlayacak, çeşitli çıkar gruplarını uzlaştıracak bir kurul olarak 1927'de kurulmuştur. 24 üyeden oluşan ve 6 ayda bir toplanan meclisin görevleri özetle şunlardır:⁶⁵

- Memleketin iktisadıyla alakadar olmak üzere hükümetçe tanzim kılınacak iktisadî kanun ve nizamname layihalarıyla ve hükümetten tevdi olunacak iktisadî mesail hakkında beyanı mütalaa eylemek.
- İktisatla alakadar kanun ve nizamnamelerin memleket ihtiyacına derece-i tevakkufu ve bunlar arasındaki ahenk ve irtibatı tetkik ve lüzum görülecek tadilatı, esbabı mucibeleriyle hükümete teklif eylemek
- İktisadî ihtiyaçlarımızın icap ettirdiği usul ve sistemler hakkında bir tetkikat icra eylemek
- Umumi iktisat cereyanlarını takip ve memleket iktisadiyatına derece-i teysir ve alakalarını tetkik ve bu husustaki mesaisinin neticesini hükümete bildirmek.

Ali İktisat Meclisi'nin iktisadi konularda bazı yayınları olmuş, ancak bunlar ciddi araştırmalar içinde değerlendirilmemiştir. Pasif bir kuruluş olarak kalan Meclis 1935 yılı bütçe kanununun 25. maddesi ile kaldırılmıştır.⁶⁶

⁶⁴ Gündüz Ökçün, "Teşvik-i Sanayi Kanun-ı Muvakkatı 1913", **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, Cilt 30, Sayı 1, 1975, s. 25-44.

⁶⁵ Bilsay Kuruç, **Belgelerle Türkiye İktisat Politikası**, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1988, s. 61.

⁶⁶ Korkut Boratav, **Türkiye'de Devletçilik**, Ankara: İmge Kitabevi, 2006, s. 133.

2. 1929 Krizinin Türkiye Ekonomisine Etkileri

Bu kısımda 1929 dönemi sonrasında dünya krizi ile şekillenen Türkiye'nin ekonomik gelişmesi ve belirleyicilerine genel hatları ile değinilecektir.

2.1. 1929 Krizinin Genel Olarak Etkileri

1929 ekonomik krizi Türkiye de etkilenmiştir. Kurtuluş Savaşı'ndan yeni çıkmış genç Cumhuriyet'in ekonomisinin tarıma dayalı olması ekonomik gelişimini de olumsuz etkilemiş, bununla beraber 1929 ekonomik krizi Türkiye'nin genç ekonomisini kurması için bir fırsat olarak da değerlendirilmiştir. Çünkü 1930'lu yıllarda iktisadi gelişmelerin belirleyicilerinden biri de 1929 krizi olmuştur.

1929 krizi ilk olarak 1930 yılı başında Türkiye'de de hissedilmeye başlanmıştır. O yılki meclis açılış konuşmasında Atatürk bu yılki konuşmasında bu büyük kriz ile ilgili düşüncelerini belirtmiştir.⁶⁷

“(..).Arkadaşlar, geçen yıl içinde karşı durmak zorunda kaldığımız büyük olay da milli para krizidir. Bu krizi karşılamak için alınan önlemlerin olumlu olduğu görülmüştür. En önemli konu da ekonomik görüşe göre ulusun uyanıklığı ve kendi yasama hakkına olan güvenidir. Meclis ve hükümet tarafından alınan önlemler, özellikle bu konuda birleşir. Bu gün, içinde bulunduğumuz durum mali ve ekonomik önlemlerin ve ölçülü davranmanın özenle sürdürülmesini gerektirmektedir.

Efendiler,

Özellikle tarımla ilgili ülkelerde duyulan dünya çapında bir ekonomik kriz vardır. Bu kriz doğal olarak bizim ülkemizi de etkilemiş ve ağırlığını hissettirmiştir. Bu sıkıntı karşısında eşi görülmemiş çöküntü ve kurak yıllardan sonra, vatanımızın gösterdiği yaşam ve dayanma gücü ancak Türk Milletinin

⁶⁷ Serdar Şahinkaya, “Mustafa Kemal Atatürk'ün TBMM'ni Açış Konuşmalarındaki İktisadi Temalar”, *Mülkiyeliler Dergisi*, Sayı. 249, 2005, s. 12.

yapısındaki güç ve Büyük Millet Meclisinin önlemlerindeki uygunlukla açıklanabilir.

Yıllardan beri alınan önlemlere önümüzdeki yıl daha geniş oranda ihtiyaç olacaktır. Çok tutumlu bir yönetim şeklinin resmi ve özel bütün işlemlerimize etkinliği olması gerekmektedir.

(...)Cumhuriyet Merkez Bankasının kurulması ve hisse senetlerinin vatandaşlara sunulması pek yakındır. Ülkemize hem mali, hem ekonomik yönden büyük bir destek olacak bu milli kuruluşa vatandaşların önemli ilgi göstereceklerinden şüphemiz yoktur.

Osmanlı borçlarının ülkenin yaşam ve gelişmesini korkutmayan, adil ve pratik bir biçimde ödemeye bağlanması için Cumhuriyet hükümetinin iyi niyetle çalışma göstermesi doğaldır. (...)

1929 krizinin Türkiye’yi de etkilemesinin nedenlerini araştırırken birçok faktörün aynı yıl içerisinde etkili olduğu ve bunun krizin etkilerinin daha ağır geçirilmesine neden olduğu düşünülmektedir. Buna göre;⁶⁸

- Gümrük tarifeleri yükselecek diye aşırı ithalata gidilmesi,
- 1929 ekonomik krizinin tarım ürünleri piyasasındaki talebi ve fiyatları hızla düşürmesi nedeniyle ihracat gelirlerinin beklenmedik düzeyde azalması, dolayısıyla dış ticaret açığının rekor düzeye ulaşması ve Türk Lirasının hızla değer kaybetmesi,
- Osmanlı dış borçlarının ilk taksitinin ödenecek olması,
- Bayındırlık programlarının devam etmesi dolayısıyla ithalatta artış,
- Demiryolları ve Haydarpaşa liman tesisleri gibi millileştirme çalışmalarıyla ilgili taksit ödemelerinin ödemeler bilançosu üzerindeki olumsuz etkileri.

Türkiye 1929 yılına, Amerikan hükümeti gibi, büyük bir iyimserlik içinde girmişti. Başbakan da 1929 yılının Haziran ayında yaptığı konuşmada bu iyimserliği koruyordu. Bunun sebeplerinden ilk o yılki tarımsal üretimin iyi olacağı düşüncesi idi. İkinci sebep Ekim ayı içerisinde gümrük vergilerini arttırma olanağıydı. Bu, ülkeye

⁶⁸ “1929 Dünya Ekonomik Buhranının Etkileri”, <http://www.ekodialog.com/Turkiye-iktisat-tarihi/1929-ekonomik-buhrani-iktisat-tarihi.html>, (24.09.09)

özellikle sanayi dalında önemli girişimlerde bulunma imkânı verecek ve yeni bir gelir kaynağı olacaktı. Ne yazık ki bu beklentiler dünya krizinin başlaması üzerine gerçekleşmeyecek Türkiye ekonomisi de krizin etkileri ile karşı karşıya kalacaktı.⁶⁹

1929 krizinin başında ödemeler bilânçosu açığı artmış; hammadde ve tarımsal ürün fiyatlarının çok fazla düşmesinden dolayı dış ticaret hadlerindeki aleyhte gelişmenin seyri süratlenmiştir. Türk parası, yabancı paralar karşısında hızla değer kaybetmiş; krizin sebep olduğu talep ve fiyat düşüşleri, bütün iktisadi alanlarda büyük sarsıntılara yol açmıştır.⁷⁰

1929 krizinin kapitalist sistemin temelini sarsması Türkiye içinde de ticaret serbestisine, liberal politikalara duyulan güvenin büyük ölçüde kaybolması sonucunu doğurmuştur. Türk ekonomisini de ciddi açmazlara sürükleyen kriz, kapitalizmin ihraç ettiği bir felaket, liberal politikaların zorunlu bir sonucu olarak görülecekti. Bu açıdan resmi çevrelerde yaygınlaşan bu yorumlar, ekonomi politikalarına da yansımıştır.⁷¹

Kazgan'a göre 1929 ekonomik krizinin Türkiye'yi etkilemesinin ilk nedeni ülkenin 1923'ten 1970'li yıllara kadar istikrarsız tarımsal üretimin egemen olduğu tipik bir az gelişmiş ülke olmasıdır. Bunun başlıca göstergesi tarımın ulusal etkenlere bağlı verim istikrarsızlığının yanı sıra GSMH ve ihracattaki görece payının yüksek olmasıdır. 1960'lı yılların başına kadar ilkel teknoloji ile yürütülen tarımın GSMH'daki payı yüzde 40'ın, ihracattaki payı ise yüzde 80'in altına inmemiştir.⁷²

Tüm bunlara karşılık ülkenin 1929 krizinin gelişmiş ülkelere göre krizi nispeten daha az hissetmesinin nedenleri Türkiye ekonomisinin dünya ekonomisine bütünleşme seviyesinin nisbi düşüklüğü, ihracatın sadece tarım ürünlerine dayanmayıp çeşitli

⁶⁹ Metin Gürsoy, **Dünyadaki Büyük Ekonomik Krizler ve Türkiye Ekonomisine Etkileri**, İstanbul: Metis Yayınları, 1989, s. 226.

⁷⁰ Aytekin Altıparmak, "Türkiye'de Devletçilik Döneminde Özel Sektör Sanayinin Gelişimi", **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı 13, 2002, s. 37.

⁷¹ Korkut Boratav, **Türkiye'de Devletçilik**, Ankara: İmge Kitabevi, 2006, s. 143.

⁷² Gülten Kazgan, **Türkiye Ekonomisinde Krizler (1929–2001)**, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2008, s. 33.

sektörleri de içermesi ve Türkiye'nin kendi kendine yeten bir ekonomiye sahip olmasıdır.⁷³

Tüm bunlarla beraber 1920'li yıllarda Türk lirası sterline bağlı serbest dalgalanan bir sistemdeydi. Merkez Bankası olmadığı için, ekonominin büyümesine koşut emisyonu dahi genişletmiyordu; dolayısıyla yerleşik yabancı bankaların getirdiği kısa vadeli kredilerle ekonomisini genişletme durumundaydı. Ayrıca serbest dalgalı döviz kuru gibi kredi faizleri de serbest dalgalıydı. Faiz haddini düzenlemek için devlet senyorej hakkını kullanıp para basma olanağından yoksundu. Kısacası ekonomi bu yıllarda, dış etkilere açık konumdaydı.⁷⁴

Bir merkez bankasının olmaması paranın dış değeri döviz arz talebine bağlı olarak oluştuğu ve dönem boyunca ithalat talebi arttığı için döviz talebi arzını aşmış ve paranın dış değeri sürekli düşmüştür. Bu durum ihraç gelirlerinin azalmasına ve ithal malları fiyatlarının yükselmesinde etkili olarak dış ticaret hadlerinin kötüleşmesine de yol açmıştır. Türk lirasının değer kaybı Türk Lirası itibariyle ticari borçların değerini de artırmıştır. Bu süreç içerisinde 1929 Ekonomik krizi ile doğrudan olmasa da dolaylı bir kambiyo krizi ortaya çıkmıştır. 1929 sonundaki bu kriz Türk devletinin yabancılara olan borçlarını ödeme olanağını ortadan kaldırmış, moratoryum ilan edilmiş ve devletin dış itibarı bozulmuştur. Hükümet döviz üzerinden dış bankalara borçlarını ödeyemeyip TL ile ödemeyi önermiş, bu reddedilince moratoryum ilanı kabul edilmiştir. Bu etkenler kısaca şunlardır:⁷⁵

- Buğday ithalatında artış: 1927 ve 1928'de buğday üretiminin 1926'dakinin ortalama yarısı kadar olmasını izleyerek, 1929'da 18 milyon TL tutarında hububat ithali gereği doğmuş, buna karşılık hububat ihracatı ancak 5 milyon TL düzeyinde kalmıştır.

⁷³ Özçelik, Özer ve Güner Tuncer, "Atatürk Dönemi Ekonomi Politikaları", **Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Cilt. 9, Sayı. 1, s. 260.

⁷⁴ Gülten Kazgan, **Türkiye Ekonomisinde Krizler (1929–2001)**, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2008, s. 45.

⁷⁵ Gülten Kazgan, **Türkiye Ekonomisinde Krizler (1929–2001)**, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2008, s. 57.

- Spekülatif ithalat artışı: Türkiye Lozan Antlaşması gereği, 1929 Ekiminden itibaren gümrük vergilerini yükseltebilecekti. Vergi koymadan önce ithalatı tamamlayarak stok yapma endişesi, tüccarların spekülatif ithal eğilimini ve kredi talebini arttırmıştır.
- Demiryolu politikasının yarattığı döviz ve fon talebi: Yeni demiryolu yapımı ve imtiyazlarının satın alınması için de devletin kambiyo piyasasına girmesi söz konusuydu.
- Osmanlı borçlarının ödenmesi: 1928'deki antlaşma uyarınca Osmanlı borçlarının ilk taksidinin 1929'da ödenmesi gerekiyordu.

1929 sonrası ülkenin gayrisafi milli hâsılasına ve kişi başına gayrisafi milli hâsılasına baktığımızda da Türkiye'nin 1940'lara gelindiğinde önemli gelişmeler kaydedildiği görülebilecektir.

Tablo 6: GSMH Değişimi (1968 fiyatları ile)

	1930	1940	Artış Oranı (%)
GSMH (Toplam Milyon TL)	212,74	336,84	58,4
GSMH (kişi başı)	1472	1981	29,1

Kaynak: Memduh Yaşa (ed.), **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi (1923–1978)**, İstanbul: Akbank Kültür Yayınları, 1980, s. 86.

Tablo 7: GSMH'da Tarım ve Sanayi Yüzdeleri (Cari Fiyatlara Göre)

	1930	1940
Tarım	45,8	38,7
Sanayi	11,4	18,9

Kaynak: Memduh Yaşa (ed.), **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi (1923–1978)**, İstanbul: Akbank Kültür Yayınları, 1980, s. 87.

Tarım üretiminin miktarı Cumhuriyet'in ilanı sonrasında artış göstermekle beraber diğer sektörler daha yüksek bir büyüme hızı gösterdikleri için, bu sektörün Türkiye ekonomisi içindeki GSMH içindeki payı giderek azalmıştır. Fakat günümüzde dahi tarım sektörü ekonomimizde büyük bir ağırlığa sahiptir.

Krizin etkili olduğu 1930 yılı boyunca yerli sanayinin oluşturulmasına yönelik tedbirlerin başarılı olduğu da yukarıdaki tablodan görülebilecektir. Bu dönemde tarımın GSMH içindeki payı düşerken sanayi üretiminin güçlenmesi ile de sanayinin GSMH içindeki payı yükselmiştir. Bununla beraber ülke ekonomisi 1930'lu yıllarda da büyümeye devam etmiştir.

Tablo 8: 1923–1939 Dönemi Büyüme Hızları (yüzde)

	Gerçekleşen Büyüme	Potansiyel Büyüme
1923–1929 Dönemi	8,6	6,1
1930–1939 Dönemi	5,8	6,7

Kaynak: Korkut Boratav, **Türkiye İktisat Tarihi: 1908–2005**, Ankara: İmge Kitabevi, 2006, s. 207.

1930–1939 yılları, Türkiye'nin sanayileşme doğrultusunda ilk ciddi adımlarını attığı yıllar olarak nitelendirilmektedir. Sanayinin sabit fiyatlarla yıllık büyüme hızlarının ortalaması yüzde 10 üzerindedir Gerçekten de sanayi kesimi, Cumhuriyet tarihinin bundan sonraki hiçbir döneminde, 1930–1939 yıllarının ortalama büyüme hızına ulaşamayacaktı. Kısacası Türkiye'nin kendi içsel koşullarından ve kurumlarından doğan sıkıntılar 1929 Dünya ekonomik krizi ile aynı zamana rastlayınca 1929–1933 yıllarında ekonomi şiddetli bir gerilemeye girmiştir. Ancak 1936 yılında tekrar yükselişe geçmeye başlamıştır.⁷⁶ Gürsoy krizin genel olarak Türk ekonomisindeki etkilerini şu şekilde özetlemiştir:⁷⁷

- Türk parasının değeri yabancı paralara göre sabit tutulmuştur.
- Dış ödemeler dengesi sağlanmıştır
- Dış ödemeler dengesi sağlanması için alınan önlemler ithalatı miktar ve değer olarak azaltmıştır.

⁷⁶ Metin Gürsoy, **Dünyadaki Büyük Ekonomik Krizler ve Türkiye Ekonomisine Etkileri**, İstanbul: Metis Yayınları, 1989, s. 235.

⁷⁷ Metin Gürsoy, **Dünyadaki Büyük Ekonomik Krizler ve Türkiye Ekonomisine Etkileri**, İstanbul: Metis Yayınları, 1989, s. 227.

- İhracat ise miktar olarak artmasına rağmen fiyatlardaki düşüş nedeni ile değer olarak düşmüştür.

Sonuç olarak, 1929 yılında ABD’de patlak veren Büyük Buhran 1930’lu yılların ilk yarısında Türkiye’de bir biçimde etkilemiştir. Bunlardan birincisi dış ticaret ve tarımsal ürün fiyatlarındaki düşüşlerdir. İkincisi de yabancı ticari kredi hacmindeki değişikliklerdir. Buhranın Türkiye’ye olan etkisi, daha çok dış ticaret yoluyla gelmiştir. Türk parasının değeri önemli ölçüde düşmüş, tarımsal ürünlerin fiyatlarında büyük düşmeler olmuş, hem çiftçinin hem de devletin gelirleri olumsuz yönde etkilenmiştir.

2.2. 1929 Ekonomik Krizinin Sektörler Açısından Etkileri

Bu kısımda genel hatları ile kriz sonrasında tarım, sanayi ve ticarete krizin etkilerinin ne şekilde yansıdığı genel hatları ile değerlendirilecektir.

2.2.1. Tarıma Etkileri

1929 krizi döneminde Türkiye ekonomisi Osmanlı İmparatorluğu’ndan da miras kaldığı şekli ile tarıma endeksli bir özellik göstermiştir. Bu dönemde pamuk ve tütün ihraç edilirken, 1920 sonlarında traktör sayısının da artması ile ihracat ülke ekonomisi için önemli bir gelir kaynağı olmuştur. 1927 sayımına göre aktif nüfusun yüzde 80’inden fazlası tarımla uğraşıyordu. Ancak Cumhuriyet’in kuruluşundan İkinci Dünya Savaşı’nın sonuna kadar olan dönemde GSMH ve tarım sektörünün büyüme hızları oldukça istikrarsız olmuştur.⁷⁸

Bu dönemde ihracatın önemli bir bölümü Amerika’ya yapılmaktaydı ve buna karşın ihracat yabancı kredilerle dönüyordu. Ayrıca bankacılık sistemi daha çok ithalatı desteklemekteydi. 1920’lerde var olan banka sayısı ise azdı ve çoğu küçük taşra

⁷⁸ Sefer Şener, “İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye’de Tarım Politikası Arayışları”, **Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Cilt 7, Sayı. 1, 2004.

bankaları görünümündeydi. Tüm bu şartlar altında 1929 krizi en fazla tarım sektörünü etkilemiştir⁷⁹.

Dünya piyasalarında yaşanan daralma ülkedeki tarımsal ihraç ürünlerinin üretim olarak düşüşüne neden olmuştur. Bununla beraber tarıma devlet müdahalesi daha sınırlı gerçekleşmiştir. 1929 krizi tarım politikalarının da belirleyicisi olmuştur. Türkiye’de 1933’ten sonra 1929 Dünya İktisat Buhranı’nın da etkisiyle tüm dünyayla birlikte devletçi politikalar ağırlık kazanmıştır. Bu dönemde devletin müdahaleleri artmış ve tarımdan sanayiye doğru bir yönelme başlamıştır.⁸⁰

Tablo 9: Ekonomik Kriz Döneminde Belli Ürünlerde Fiyat Düşüşleri

Yıllar	Buğday	Arpa	Mısır	Üzüm	Pamuk	Afyon
1927	100	100	100	100	100	100
1928	112,7	111,1	126,1	82	114,1	81,1
1929	103,5	108,6	117,7	83,3	101,1	104,6
1930	55,5	60,5	59,2	76	58,5	70
1931	29,9	45,7	37,1	93,3	47,8	35,3
1932	29,2	43,2	36,3	76,5	52,4	35,2
1933	29,2	29,6	35,3	36,8	39,1	31,2
1934	27,9	36,8	26,8	34	-	38,8
1935	39	35	37,9	26,6	54,5	33,7

Kaynak: Bülent Varlık, “Ahmet Hamdi Tarhan’da Buğday Meselesi, **Ekonomik Yaklaşım Dergisi**, Cilt 6, Sayı 5, s. 89.

Yukarıdaki tabloda görebileceğimiz gibi tarım ürünlerinin dünya piyasalarında değer kaybına uğramaları zirai bir ekonomiye dayanan Türk ekonomisini aşırı derecede etkilemiştir. Çünkü Türkiye genellikle tarımsal ürün ve hammadde ihracı ederken, ithalatını ise sanayi maddeleri oluşturuyordu. Kriz döneminde tarımsal ürünlerin fiyatları aşırı değer kaybetmesine rağmen Türkiye’nin ithal ettiği sanayi ürünleri fiyatlarında tarım ürünleri kadar bir fiyat düşüşü olmadığından dolayı Türk ekonomisi

⁷⁹ Sefer Şener, “İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye’de Tarım Politikası Arayışları”, **Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Cilt 7, Sayı. 1, 2004 s. 74.

⁸⁰ Sefer Şener, “İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye’de Tarım Politikası Arayışları”, **Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Cilt 7, Sayı. 1, 2004 s. 74.

buhrandan daha fazla etkilenmiştir. Oysa dünya çapında ele alındığında tarım kesiminde daha yavaş gelişen kriz, başlıca faaliyet alanı tarım olan ülkeleri ve bu arada Türkiye'yi şiddetle etkilemiştir.⁸¹

1929–1933 yıllarında Türkiye'nin başlıca tarım ürünlerinden fındık ve afyon'da yüzde 73, incir ve tütünde yüzde 50, pamukta yüzde 48, üzüm ve zeytinyağında yüzde 43 oranında fiyat düşüşleri olmuştur. 1928 yılında yaşanan kuraklığın da etkisiyle üretimdeki azalma ile kriz birleşince Türkiye'de buhranın etkisi daha da artmıştır. Nitekim tarım ürünlerinde fiyatlar 1929–1933/34 arasında ortalama olarak yüzde 60–70 oranında değişirken Türkiye'nin dışarıdan satın aldığı sanayi mallarının fiyatları yüzde 10–27 oranında bir düşme olmuştur.⁸² Kısacası 1929 krizinin yaşandığı dönemde sanayi ürünlerinde görülen fiyat düşüşleri tarım ürünlerinde görülenden daha az olmuştur. Bu durumda köylü kesimin gerçek geliri önemli ölçüde azalmıştır.⁸³

Daha önce belirttiğimiz gibi Cumhuriyetin ilk yıllarında ülkede uygulanan tarım politikalarının ağırlık noktasını önce 1929 ekonomik krizi ardından da İkinci Dünya Savaşı boyunca yaşanan olumsuz gelişmeler etkilemişti. Bu noktada amaç devletçi bir yaklaşımla iç piyasayı korumaya odaklanmıştır. Bu dönemde başta traktör kullanımının yaygınlaştırılması ile öncelikle yurtiçi talebin karşılanması ve ihracat pazarlarının sağlanması, bu nedenle de mevcut üretimin korunması hedeflenmiştir.⁸⁴

Kriz döneminin en belirgin özelliği tarım kesiminin kredi konusunda sıkıntı yaşamasıdır. Alıcıların fiyatı dikte ettikleri, tüccar ve tefecilerin egemen oldukları piyasa düzeni arazi mülkiyetinin dağılımındaki eşitsizliklerle birlikte ciddi bir sosyo-

⁸¹ Bülent Varlık, "Ahmet Hamdi Başar'da Buğday Meselesi, **Ekonomik Yaklaşım Dergisi**, Cilt 6, Sayı 5, s.88

⁸² Avni Zarakolu, "1929–1939 Dünya Ekonomik Krizi Karşısında Türk Ekonomisi ve Alınan Krizle Mücadele Tedbirleri", **Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye'nin Gelişmesi Semineri**, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, 1982, s. 90.

⁸³ Bülent Varlık, "Ahmet Hamdi Başar'da Buğday Meselesi, **Ekonomik Yaklaşım Dergisi**, Cilt 6, Sayı 5, s. 89.

⁸⁴ Avni Zarakolu, "1929–1939 Dünya Ekonomik Krizi Karşısında Türk Ekonomisi ve Alınan Krizle Mücadele Tedbirleri", **Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye'nin Gelişmesi Semineri**, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, 1982, s. 90.

ekonomik sorun oluşturmuştur. Tekeli ve İlkin tarım kesimi içinde de ekonomik krizden etkilenme bakımından üç farklı alt kesimin olduğunu belirtmektedir:⁸⁵

- Daha çok dış pazara ihtisaslaşmış mal üreten ve bazı hallerde de ihracatçı tüccarla bütünleşmiş olan, modern tarıma geçme durumunda olan büyük çiftçiler,
- İç pazar ve kısmen de dış pazar için üretim yapan, henüz makineleşmemiş modern tarıma geçmemiş olan orta çiftçiler,
- Daha çok kendi geçimlik tüketimi ve yerel Pazar için ihtisaslaşmamış üretim yapan küçük çiftçiler.

Yukarıda söz konusu edilen üç grup içinde ekonomik krizden en fazla etkilenen kesim birinci gruptaki büyük çiftçiler olmuştur.

1929 krizi ile birlikte, dünya tarım fiyatlarının şiddetli bir şekilde gerilemiş, 1930'lu yılların ortalarına doğru dış ticaret hadlerinin yarılardığı görölmüştür. Krizin Türkiye'ye yansması ihracat gelirlerinin yüzde 80'den fazlasını tarım ürünlerinin oluşturduğu bir ortamda dünya tarım fiyatları düşerken dış ticaret hadlerinin de şiddetle aleyhe dönmesiyle ortaya çıkmıştır. İhracatın büyük çoğunluğunun Batı'ya yönelik olması, bu merkezlerdeki konjonktürel talep düşüşlerine, Türk ekonomisinin çok duyarlı olmasına neden olmuştu.⁸⁶

Ekonomide istikrarsızlık yaratan bir durum da kuru tarım tekniğinin kullanılmasıdır. Çok ilkel koşullarda üretilen tahılların doğa şartlarına göre yıllık verimlerinin değişmesi ayrıca bitki ve hayvan hastalıklarının yarattığı şiddetli etki ürünleri olumsuz etkilemekteydi. Diğer istikrarsızlık kaynağı da, dünyadaki talep daralmalarına bağlı olarak ihraç edilen tarım ürünlerinin dış ticaret hadlerindeki şiddetli

⁸⁵ İlhan Tekeli ve Selim İlkin, **1929 Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları**, Ankara: Ortadoğu Teknik Üniversitesi, 1977, s. 217.

⁸⁶ Gülten Kazgan, **Türkiye Ekonomisinde Krizler (1929–2001)**, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2008, s. 34.

düşüşlerdi. Bu etkenler 1929 krizinin tam üzerinde etkili olmasının başlıca nedenleri kabul edilmiştir.⁸⁷

2.2.2. Sanayi ve Ticarete Etkisi

Dünya krizinin Türkiye'ye yansımaları çeşitli şekillerde gerçekleşmiştir.⁸⁸

- Türkiye'nin ihracatçısı olduğu tarımsal ürünlerin ve diğer hammaddelerin fiyatı 1925'e göre 1932-1933'te küçük bir oranda düşmüştür. Dış ticaret hadleri aleyhe dönerken, sabit fiyatlarla ihracat artmıştır. Türkiye'nin reel gelir kaybına uğradığı bir süreçte 1932'nin kötü bir ürün yılı olması da eklenmiştir.
- İthalatçıların 1929'da yaptığı spekülasyonlu ithalat, dünya fiyatlarının düşmesini izleyerek iflaslara yol açmış, buna ithal mallar satan kurumların ithalatı kısıtlanınca satacak mal bulunmaması da eklenmiştir. Dış ticarete, açık kesimler bundan özellikle etkilenmiştir.
- İthalatçıların kısa vadeli sermaye girişi ile finanse ettikleri borçların TL ile değeri arttığı için, bir diğer iflas nedeni olmuş, 1930'da kabul edilen Türk Parasının Kıymetini Koruma Kanunu dövizle açılan kredilerden doğan borçların TL ile ödenmesini kabul edince, ithalat-ihracat finansmanında kullanılan kısa vadeli krediler tamamen kesilmiştir.
- Sterlin 1931'de altın standardından ayrılmış ve devalüe olmuş, TL Sterline bağlanmaktan çıkarılmıştır. Ancak Frank'a bağlanmasının ardından Frank'ında devalüe olması TL'nin değerlenmesi ve dış ticaret fazlası ortaya çıkmaya başlamıştır.

1929 krizi sürecinin başlıca özelliği sanayinin karlı olmasını sağlayan koşulların oluşmasıydı. Bunun temel nedenlerini şu şekilde sıralamak mümkündür:⁸⁹

⁸⁷ Gülten Kazgan, **Türkiye Ekonomisinde Krizler (1929–2001)**, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2008, s. 34.

⁸⁸ Gülten Kazgan, **Türkiye Ekonomisinde Krizler (1929–2001)**, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2008, s. 58–60.

- Ekonominin ithal kapasitesinde azalış; Türk ekonomisinin ithal kapasitesinin 1932–1936 arasında dibe inmesi yerli üretimin iç piyasa sorununu çözmüştü. Dış dünyada talep azalışı ihraç malları fiyatını azaltırken, ithal malları fiyatlarının aynı oranda azalmaması kadar, ithalattaki miktar kısıtlamaları da bunda etkili olmuştur.
- Dış ve iç piyasada ticaret hadlerinin sanayi lehine değişmesi 1927'den itibaren dünyada tarım ve maden kaynaklı hammaddelerin fiyatları, mamul mal fiyatlarından daha şiddetli bir şekilde düşmüştür. TL dış ticaret değerinin aşırı yüksek tutulmasıysa iç piyasada ihraç malları fiyatları aleyhine iç ticaret hadlerini değiştirmiş, dış ticaret koruması, döviz kontrolü, gümrük vergileri, dolaylı vergiler, tekel fiyatlandırması gibi yöntemlerle mamul fiyatları dış dünyanın üzerinde tutulmuştur.
- İç ticaret hadlerinde sanayi lehine olan değişme, üç yoldan sanayide karlılığı arttırmıştır. İlk olarak tarımsal veya madensel hammaddeleri işleyen sanayilerde hammadde maliyetinin düşmesi, işçi ücretlerinin çok düşük düzeyde kalmasını sağlamış, üçüncüsü ise köy kesiminin aleyhine işleyen fiyat makası alternatif maliyetleri düşürüp köylüyü topraktan koparmıştır.
- Teşvik-i Sanayi Kanunu'nun sağladığı yararlar da bu konuda belirleyici olmuştur.

1930'lu yıllarda etkili olan ekonomik kriz, Türkiye'nin sanayi dalında atılım yapması için itici bir güç olmuştur. Batı'daki kapitalist ekonomilerin yaşadığından farklı bir şekilde sanayi kurulmuş ve gelişmiş, bankalar kar elde etmeye devam etmiştir. 1930–1935 yılları arasında tarımın üretim artışının yüzde 1 iken sanayinin yüzde 15 artış göstermesi de bunu kanıtlamaktadır.

⁸⁹ Gülten Kazgan, **Türkiye Ekonomisinde Krizler (1929–2001)**, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2008, s. 78–79.

Boratav'a göre kapitalist dünya ekonomisi tarihinin en ağır bunalımını yaşamaktayken, Türkiye ekonomisi korumacı ve devletçi politikalar uygulayarak anlamlı bir birikim, sanayileşme ve büyüme temposu gerçekleştirmiştir.⁹⁰ Kurulan sanayilerin o günün koşullarında ileri teknoloji kullanmaları ve işçi haklarının sınırlı düzeyde olması sonucu, düşük maliyetli üretim yapısı ortaya çıkmış ve böylece kamu kesiminin sermaye birikimi hızlanmıştır.

Kısacası 1930'lu yıllarda sanayi çok canlı olmuş, sadece üretim değil sermaye birikimi de sağlanmış ve firma ölçekleri büyümüştür. 1932–1939 döneminde teşvik-i sanayi kuruluşlarında, gayri safi üretim değeri 2,4 katı artmış, işletme başına ödenen ücret ve maaş firma ölçeğinin göstergesi sayılırsa; yaklaşık 3 katı ve tesisat artı bina kıymeti 2 katı büyümüştür.⁹¹

2.2.3. Dış Ticarete Etkileri

1929 ekonomik krizinin Türkiye'nin ithalat ve ihracatına yönelik etkileri diğer koşulların da etkisi ile yıllar içinde farklılık göstermiştir. Özellikle 1928–1931 arasında ihracat ve ithalat rakamlarına baktığımızda dış ticaret açığı açısından krizin başladığı ilk yıl olan 1929'da önemli ölçüde Türkiye aleyhine bir tablonun ortaya çıktığı görülebilecektir.

Dış ticaretle uğraşan tüccarların, iç ticaretle uğraşan küçük esnafın, sanayicilerin ve bürokratların bu krizden etkilenmeleri farklı olmuştur. Ticaret kesiminde krizden en çok etkilenen dış ticaretle uğraşan büyük firmalar olmuştur. Toptan dış ticaret hacmi 1929'da 421 milyon TL iken 1932'de 187 milyon TL'ye düşmüş, dış ticaret 2,5 misli küçülmüştür. Büyük ticaret kesiminden 38 anonim ve 31 limitet şirketin 1930–32 yılları bilançoları toptan hesaplandığında hep zarar göstermiştir. Bu 3 yıl içinde 3 anonim şirket, 25 yeni limitet şirket kurulmuş 7 anonim şirket, 8 limitet şirket kapanmıştır.⁹²

⁹⁰ Korkut Boratav, **Türkiye'de Devletçilik**, Ankara: İmge Kitabevi, 2006, s. 15.

⁹¹ Gülten Kazgan, **Türkiye Ekonomisinde Krizler (1929–2001)**, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2008, s. 81.

⁹² Metin Gürsoy, **Dünyadaki Büyük Ekonomik Krizler ve Türkiye Ekonomisine Etkileri**, İstanbul: Metis Yayınları, 1989, s. 228.

Tablo 10: 1928–1931 Arası Dış Ticaret Dengesi (Milyon TL)

	İhracat	İthalat	Fark
1928	173,5	223,5	-50
1929	155,2	256	-101
1930	151,5	147,6	3,9
1931	127,3	126,7	-0,6

Kaynak: Memduh Yaşa (ed.), **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi (1923–1978)**, İstanbul: Akbank Kültür Yayınları, 1980, s. 81.

1932–1939 yıllarını kapsayan dönemde dış ticaret dengesi rakamlarına baktığımızda da Türkiye'nin kriz önlemlerini başarılı bir şekilde uyguladığı ortaya çıkacaktır. Çünkü bu dönemde dış ticaret dengesi Türkiye'nin lehine gerçekleşmiş, ihracat rakamları düşse de dış ticaret dengesi korunmuştur.

Tablo 11: 1932–1939 Arası Dış Ticaret Dengesi (Milyon TL)

	İthalat	İhracat	Dış Ticaret Dengesi
1932	86	101	15,3
1933	74,7	46,2	21,5
1934	86,8	92,1	5,3
1935	88,8	95,9	7
1936	92,5	117,1	25,6
1937	114,4	138	23,6
1938	149,8	144,9	-4,9
1939	118,2	127,4	9,1

Kaynak: Memduh Yaşa (ed.), **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi (1923–1978)**, İstanbul: Akbank Kültür Yayınları, 1980, s. 86.

Tablodan da görülebileceği gibi 1932–37 yılları arasında ekonomide dış ticaret açığının ortadan kalkmasının temel nedeni ithalatın milli gelir içerisinde düşmesinin doğal bir sonucudur. Bu nedenle 1929 ekonomik krizinin etkisi Türkiye'nin ulusal sanayileşme politika izlemesinin de itici gücü olmuştur.

Ayrıca aynı dönemde, Türkiye ihracatı içinde önemli yer tutan tarımsal malların dünya fiyatları da düşmüştür. Bu gelişme, ekonomik bunalım ortamında diğer ülkelerde izlenen kendi kendine yeterlilik ya da dış ticareti sınırlama yönündeki uygulamaların ülkemize de yansıdığını gösterir. Bu dönemde görülen en önemli gelişme dış ticaretin fazla vermesi, ihracat-ithalat oranının olumlu gelişimidir. Bu durum daha sonraki yıllarda izlenen ‘‘devletçi’’ sanayileşme politikasının, fiyatlar yönünden kararlı bir ortamda yürütülmesini sağlayan etmenlerden biri olmuştur.

2.2.4. Endüstri İlişkileri Açısından Etkileri

Bütün yaşanan krizler toplumun tüm kesimleriyle birlikte işçileri de etkilemekte ve onların yaşam şartlarını ağırlaştırmaktadır. 1929 krizinde de işsizlik artmış, sendikalı ve toplu pazarlıklı düzene geçildikten sonra çalışma ilişkilerindeki gerilimler artmıştır. Ekonomik krizin de etkisi ile 1930’lu yıllarda uygulanan devletçi politikalarla biçimlenen sınıfsal ilişkiler, bir bakıma 1945 sonrasında da etkili olmuştur. Bu açıdan bu yıllarda ortaya çıkmaya ve gelişmeye başlayan sanayileşme endüstri ilişkilerinin de biçimlenmesini sağlamıştır.

1929 krizi sonrasında çalışma hayatını düzenleyen kanunlar işçilerden büyük bir talep olmaksızın 1930–1938 yılları arası mecliste kabul edilmektedir. Kanunlarla çalışan kesimin siyasal haklarını sınırlarken, sağlık, çalışma koşulları gibi konularda yeni düzenlemelere gidilmiştir.

Cumhuriyetin ilk kurulduğu yıllarda yaşanan tek parti döneminde yaşanan örgütlenmeye karşı baskıcı unsurlar ve Takrir- i Sükûn Kanunu⁹³ gibi önlemler nedeniyle, işçi hareketlerinin ağır bir şekilde cezalandırılması, sendikal faaliyetlerin günümüz anlamıyla ortaya çıkmasını engellemiştir. Bu açıdan Türkiye’de 1923–1946

⁹³ Cumhuriyetin ilanı ve halifeliğin kaldırılması sonrasında ülke içindeki muhaliflerin tepkileri artmaya başlamış, bu süreçte İngiltere ve Türkiye arasında Musul sorununun çözülmesi için görüşmelere devam edilmiştir. Bu iç ve dış karışıklıkların olduğu sırada ülkenin doğusunda 13 Şubat 1925 tarihinde dini motifleri kullanan milli karakterli Şeyh Sait İsyanı çıkmış; isyanın bastırılması, muhalefetin artan etkinliğinin azaltılması ve yapılacak yeni reformlara zemin hazırlanması için 4 Mart 1925’de Takriri Sükûn Kanunu çıkarılmıştır. Kanun ile beraber İstiklal Mahkemeleri kurulmuş ve hükümete olağanüstü yetkiler verilmiştir.

yılları arasında ekonomik, siyasi, hukuki ve sosyal koşullar sendikaların gelişmesi için gerekli ortamın ortaya çıkmasını engellemiştir. 1930'lardan sonra ekonomik alanda benimsenen devletçilik ilkesine uygun biçimde rejim katılmış, İkinci Dünya Savaşı sonuna kadar tek parti tek önder yönetimi geçerli olmuştur. CHP çok partili sisteme geçilinceye kadar çalışma hayatını kendi ideolojisi doğrultusunda şekillendirmiş, işçileri korumaya yönelik düzenlemeler yapılırken, örgütlenme olumlu karşılanmamıştır.⁹⁴

1924 yılında yürürlüğe giren Anayasa ile dernek kurma hakkı tanınmıştır. Kendilerine özgü birer dernek olan işçi sendikalarının kurulması için herhangi bir hukuki engel kalmamıştı. Ancak işçilerin bölünmüşlüğü ve hükümetin milli kalkınma, ekonomik toparlanma hedefleri sendikal hareketlerin engellerle karşılaşmasına neden olmuştur. Kısacası 1924 Anayasası, cemiyet kurma hakkı tanımış olmasına rağmen, 1909 Tatil-i Eşgal Kanunu, 1925 Tahrir-i Sükûn Kanunu, 1926 Ceza Kanunu ve 1845 sayılı Polis Nizamnamesi'nin 12. maddesi baskıcı hükümler getirerek, grevleri ve işçilerin tüm hak arayış hareketlerini özellikle 1925 sonrasında yasal olmaktan çıkarmıştır.⁹⁵

Bu dönemde 1924 Anayasası ve 1926 yılında çıkarılan Medeni Yasa örgütlenme açısından son derece liberal hükümler içermelerine karşılık tek parti yönetiminin sınıfsız toplum yaratma amacı sendikalaşma önünde önemli bir engel oluşturmuştur. Bu süreçte 1929 sonrası işçi sınıfının durumuna baktığımızda, ekonomik sorunların işçi sınıfına da yansıdığı görülmektedir. Çünkü uzmanlaşmış ve sayısal olarak fazla olan işçi sınıfının durumu bir ülkenin ekonomisinin seyrini gösteren en önemli kanıtlardan biri olmaktadır.

1929–1938 yılları arası sanayisinin hızla büyümesi ülkede işçi sınıfının artışı ve çalışanların uzmanlaşmasına neden olmuştur. Çalışma hayatı artık işyeri işçi ve işveren çevresinde gelişmeye başlamış; işveren olan devletin hedefi verimliliği artırmak, üretim kalitesini yükseltmek ve sanayileşme sürecine giren ülkeyi kalkındırmak olmuştur. Bu

⁹⁴ Aysel Tokol, **Türkiye’de Sendikal Hareket**, Bursa: Ezgi Yayınları, 1994, s. 15–17.

⁹⁵ Erdal Yavuz, “Sanayideki İşgücünün Durumu: 1923–1940”, **Osmanlı’dan Cumhuriyet Türkiye’sine İşçiler**, D. Quataert, E.J. Zürcher, (der), İstanbul: İletişim Yayınları, 1998, s. 167–168.

doğrultuda devlet, çalışma hayatını düzenleyecek düzenlemeleri yürürlüğe koymaya başlamıştır.

İşveren olarak devlet çalışma hayatı ile ilgili hukuksal düzenlemeleri yaparken amacı; işin aksamaması, verimin düşmemesi gibi tamamen işe yönelik olmuştur. Çalışanın siyasal hakkı 30'lu yılların başında bir kenara bırakılmıştır. Bu uygulamanın en büyük örneğini 1936 yılında kanunlaşan ve Türkiye'nin ilk iş kanunu olan 3008 sayılı iş kanununda görülmektedir. İş Kanunu; grev ve lokavtı kesin olarak yasaklamıştır.

3 Haziran 1936 tarihinde kabul edilen, 16 Haziran 1937 tarihinde yürürlüğe giren 3008 sayılı İş Yasası, dönemin temel özelliklerine uygun olarak sendikalarla ilgili hükümlere yer vermemiştir. İşçilerin sınıf mücadelesine girmelerini önlemek isteyen bazı hakların sendikalara gerek kalmadan verilmesini amaçlayan, üretimin sürekliliğini hedefleyen, 1932 yılında ILO'nun üye olmanın getirdiği yükümlülüklerin çıkarılmasında rol oynadığı yasa; grev ve lokavtı yasaklamıştır. Yasa greve katılanlara ve grev kararı verenlere para cezası, belirli koşulların varlığı halinde değişen sürelerde hapis ve belli durumlarda da ayrıca kamuda çalışmama cezası verilmesini öngörmüştür.⁹⁶

Gerçekte Türkiye'de sendikacılık, 1938 tarih ve 3512 sayılı Cemiyetler Kanunu'nda "Sınıf esasına dayalı cemiyet kurulamaz." ifadesinin metinden çıkarıldığı 4919 sayılı 5 Haziran 1946 değişikliği ile yasallık kazanmıştır. Sendikal hareketin yasallık kazanmasını takip eden aylarda sendikalar kurulmuşsa da, ilk kurulan sendikaların çoğunluğunun Türkiye Sosyalist Partisi, Türkiye Sosyalist Emekçi ve Köylü Partisi gibi sosyalizmi benimseyen partiler öncülüğünde kurulması dönemin hükümetini kuşkulandırmış; sendikacılığın daha başlangıçta "ideolojik boyut" kazanacağı endişesiyle söz konusu sendikalar 17 Aralık 1946 tarihinde sıkıyönetim kararıyla kapatılmıştır. Bu nedenle, sendikalaşma sürecinin başlangıcını, sendikaların kuruluş esasları ve faaliyet alanlarını belirleyen "5018 sayılı İşçi ve İşveren Sendikaları

⁹⁶ Aysel Tokol, **Türkiye'de Sendikal Hareket**, Bursa: Ezgi Yayınları, 1994, s. 18.

ve Sendika Birlikleri Hakkında Kanun”un kabul edildiği 1947 tarihinden itibaren almak gerekir. ⁹⁷ Böylece Dünya’da yaşanan değişim rüzgârlarına paralel olarak, Türkiye’de 1946 yılında çok partili hayata geçilmiş ve sendikal alanda yeni bir sayfa açılarak, 1947 yılında ilk sendikalar kanunu kabul edilmiştir. Sendikalar açısından birçok demokratik prensip kanunda yer almış ve isteğe bağlı sendikacılığın alt yapısı kurulmuştur. Bu yıllardan itibaren yasal düzenlemeler çalışma hayatını derinden etkilemeye başlamış ve taraflar mücadelelerini yasaların değiştirilmesi yönünde yoğunlaştırmışlardır. ⁹⁸

5018 sayılı yasa sendika özgürlüğüne yönelik olumlu hükümler içerse de, sendikaların çalışmasını önemli ölçüde kısıtlayıcı hükümler de içermiştir. Yasa işçi sendikalarına “aynı işkolunda veya bu işkolu ile ilgili işlerde çalışanların yardımlaşmalarını ve ortak menfaatlerini korumalarını ve temsil etmeleri amacı ile kendi aralarında kuracakları dernekler”, işveren sendikalarını da “bir işkolunda işverenlerin aynı maksatla kendi aralarında kurabilecekleri dernekler” şeklinde tanımlamıştır. Sendikaların faaliyetleri yardımlaşma, ortak çıkarları koruma ve temsil etme şeklinde belirlenmiş sendika hakkı açısından işçilerle arasında bir ayırımı gidilmemiştir. ⁹⁹

Serbestlik ve gönüllülük esasını, pozitif ve negatif sendika özgürlüğünü benimseyen yasa sendika kurma ve sendikaya üye olma hakkını sadece 3008 sayılı İş Yasası’nda tanımlanmış işçi ve işverenlere tanımıştır. Bu açıdan sadece bedenen çalışması fikren çalışmasına üstün sayılanlar sendika kurma ve sendikaya üye olma hakkından yararlandırılmıştır. Ayrıca iş yasası tanımlı işçi ve işveren yanında çalışanların sendika kurmaları ve sendikaya üye olmaları engellenmiştir. 5018 sayılı yasa işçi ve işveren sendikalarının tüzel kişi olarak genel hükümlere göre sahip oldukları yetkilerden başka bulunabilecekleri faaliyetleri belirlemiştir. Buna göre sendikalar: ¹⁰⁰

⁹⁷ Adnan Mahiroğulları, “Türkiye’de Sendikalaşma Evreleri ve Sendikalaşmayı Etkileyen Unsurlar”, **Cumhuriyet Üniversitesi İİBF Dergisi**, Sayı. 1, Cilt. 2, s. 162.

⁹⁸ Sayım Yorgun, “Küreselleşme Sürecinde Türk Sendikacılığında Yeni Yönelişler ve Alternatif Öneriler”, **Çalışma ve Toplum**, Sayı. 6, Cilt. 3, 2003, s. 138–139.

⁹⁹ Aysel Tokol, **Türkiye’de Sendikal Hareket**, Bursa: Ezgi Yayınları, 1994, s. 23.

¹⁰⁰ Aysel Tokol, **Türkiye’de Sendikal Hareket**, Bursa: Ezgi Yayınları, 1994, s. 24.

- Üyeleri adına toplu sözleşme yapmak,
- İş uyuşmazlıklarında yetkili hakem kurullarına görüş bildirmek,
- İşveren veya işveren sendikaları iş arayanlara karşı ücretleri rayiçten aşağı düşürmek amacı ile birleştikleri takdirde yetkili organlara başvurmak,
- Hastalık, sakatlık, ölüm halleri için yardımlaşma sandıkları kurmak ve üyeler yararına sigorta sözleşmesi yapmak,
- Üyelerine hukuki yardım yapmak,
- İşçi Sigortaları Kurumu Yasası, İş ve İşçi Bulma Kurumu Yasası ve Çalışma Bakanlığı'nın kuruluşu hakkındaki yasa hükümlerine göre toplanan kurullara temsilci göndermek,
- Üyeleri için eğitim faaliyetleri yapmak,
- Kooperatifler kurmak ve yardım etmek,
- Ticari amaç taşımamak koşulu ile sağlık ve spor tesisi kurmak ve işletmek haklarına sahip olmuşlardır.

5018 sayılı yasa sendikaların ulusal örgütler olduğunu belirterek, ulusal çıkarlara aykırı hareket etmelerini engellemiş, sendikaların uluslararası örgütlere Bakanlar Kurulu'nun izni ile katılabilmelerini öngörmüştür. Yasa sendikaların çeşitli nedenlerle mahkeme kararı ile faaliyetlerine imkân tanımıştır. Buna göre sendikalar:¹⁰¹

- Yardımlaşma, ortak çıkarları savunma ve temsil etme amacı dışında kurulmaları,
- İşçi niteliği taşımayan kişilerin sendika kurmaları veya üye olmaları,
- Siyasi faaliyetlerle uğraşmaları,
- Ulusal çıkarlara aykırı hareket etmeleri,
- Bakanlar Kurulu'ndan izin almadan uluslar arası örgütlere üye olmaları,
- Gelirlerini yasa ve tüzükte belirtilen amaçların dışında kullanmaları,

¹⁰¹ Aysel Tokol, **Türkiye'de Sendikal Hareket**, Bursa: Ezgi Yayınları, 1994, s. 25.

- Sendika yönetim kurulu üyeleri ile sendika idaresinde görev alanların iş yasasına göre suç sayılan grev lokavt fiillerine teşvikte bulunmaları veya bu fiillere teşebbüs etmeleri halinde üç aydan bir seneye kadar geçici veya devamlı olarak kapatılacaktır. Yasa sendikaların Cemiyetler Yasası'nın belirli hükümleri saklı kalmak koşulu ile Çalışma Bakanlığı tarafından denetlenmesini de öngörmüştür.

Çalışan örgütlenmesi, grevler, iş kanunları ve iktisadi yapı bakımından bu dönemi sonuçlarsak; döneme damgasını vuran tek düşünce devletçi politika düşüncesidir. Devletçi politika bu dört unsuru maksimum şekilde etkilemiş ve yönlendirmiştir.

2.3. 1929 Ekonomik Krizi Karşısında Alınan Tedbirler

1929 krizinin ortaya çıkması ardından Türkiye belirli içsel koşullarının da etkisi ile bazı tedbirler alma yoluna gitmiştir. Bu kısımda devletçilik başta olmak üzere, bu tedbirlerin neler olduğu genel hatları ile değerlendirilecektir.

2.3.1. Devletçilik

Çoğu araştırmacı ülkede 1923–1931 arası dönemi liberal dönem, 1931–1945 arası dönemi ise devletçilik dönemi olarak ele alır. Bununla birlikte liberal dönem olarak adlandırılan dönemde birçok devlet müdahalesini ve devletçilik olarak adlandırılan dönemde de özel kesime verilen birçok teşviki görmektedir.

Devletçilik konusundaki genel yaklaşım, o dönemdeki uygulamaların bir sistem veya doktrin sonucu ortaya çıktığını kabul etmemek yönündedir. Dönemin uygulamaları ve devleti yönetenlerin bu konudaki görüşleri incelendiği zaman; devletçilik uygulamasının bir doktrin gereği değil, pragmatik bir zihniyetle benimsendiği anlaşılacaktır. Nitekim Atatürk'ün devletçilik görüşü şu şekildedir:¹⁰²

¹⁰² Aytekin Altıparmak, “Türkiye’de Devletçilik Döneminde Özel Sektör Sanayinin Gelişimi”, **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı 13, 2002, s. 39.

“Bizim takibini muvafık gördüğümüz devletçilik prensibi bütün istihsal vasıtalarını fertlerden alarak, milleti büsbütün başka esaslar dâhilinde tanzim etmek gayesini güden ve hususi ve ferdi teşebbüs ve faaliyetlere meydan bırakmayan sosyalizm prensibine dayanan kolektivist, komünizm gibi bir sistem değildir. Bizim takip ettiğimiz devletçilik, ferdi mesai ve faaliyeti esas tutmakla beraber, mümkün olduğu kadar milleti refaha, memleketi memuriyete eriştirmek için, milletin umumi ve yüksek menfaatlerinin icap ettirdiği işlerde -bilhassa iktisadi sahada- devleti fiilen alakadar etmektedir.”

Türkiye’de Batılı ülkelerin korumacılık politikasına koymuş oldukları geçici engelin kalkması ile çakışan 1929 ekonomik krizi, içe dönük bir kalkınma politikasını bir olanaktan zorunluluğa çevirmiştir. Birinci Dünya Savaşı’nın buhranından yararlanarak Anadolu’da İttihat ve Terakki’nin uyguladığı milli iktisat politikasına yakın ve 1929 buhranından etkilenen diğer devletlerin izledikleri millîci politikalara paralel olarak ‘devletçilik’ Türkiye’nin korumacı ve sanayileşmeci politikasının adı olmuştur.

Devletçilik özellikle CHP içerisinde belli politikacılar ve Kadro dergisi tarafından yoğun bir şekilde tartışılmış ve o yılların gündeminde ön plana çıkarılmıştır. Bu kesimin düşünceleri kısaca şu şekilde özetlenebilecektir: ¹⁰³

- Az gelişmiş bir ülke kapitalizm ile kalkınamaz. Kalkınabilmek için devletin aktif rolü şarttır.
- Liberalizm, 1929 sonrası çıkmazdadır. Bu tür yaklaşım sosyo-ekonomik bunalımlara yol açmış, toplumsal zıtlıkları arttırmıştır. Oysa sınıfsız Türk toplumunda benzer sorunlara yol açmamak gerekir. Bunun için de, ekonomi politik denetim altına olmalıdır.
- Faşist ve komünist modeller taklit edilmemeli, ülkenin kendisine özgü modeli bulunmalı ve geliştirilmelidir.

¹⁰³ Ömer Gürkan, ‘‘Ekonomik Hayat (Atatürk’lü Yıllar: 1923-1938), **Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 2006 Özel Sayısı, s. 135.

- Az gelişmişlik olgusu uluslararası sömürü mekanizmasından kaynaklanmıştır. Bu mekanizmanın gücünü kurmak için hızla sanayileşmek gerekir. Uluslararası uzmanlaşmanın her ülke çıkarına uygun düşeceği aldatmacadan ibarettir.
- Aşırı özgürlükler toplumsal sakıncalar yaratabilir. Toplumun çıkarı daha önemlidir ve bu nedenle bireysel özgürlükler kısıtlanabilir.

Türkiye Cumhuriyeti yöneticilerinin benimsediği ekonomi sistemi, temelini ideolojiden çok ülke şartlarından alıyordu. Cumhuriyetin kurulduğu günden itibaren ekonomik kalkınmada planlamaya önem verilmesi, uygulanan karma ekonomi sisteminin, sosyalist uygulamalarla kıyaslanmasına yol açmış olsa da 1923–1938 döneminde Türkiye’de uygulanan ekonomi modeli, ülkeye özgü koşulların belirlediği Karma Ekonomi modeli olmuştur.

Devletçilik ilkesi ile özel sektörün sermaye yetersizliğinden dolayı yatırım yapamadığı alanlarda devlet yatırımlar yapmış; tesisler kurmuştur. Ancak özel sektörü kısıtlayıcı bir durum da söz konusu olmamıştır. “Thornburg, Türkiye’deki devletçilik uygulamasını “devlet sosyalizminin aşırı bir ifadesi” olarak tanımlarken; Lewis askerler ve bürokratlar arasında “Batıya karşı ve kapitalizme karşı hislerin yeniden canlanması”; Herslag da “sadece pragmatik bir araç değil; fakat temelde köklü ve ideolojik bir unsur” olarak yorumlamıştır.”¹⁰⁴

Devletçilik politikalarının yürütüldüğü 30’lu yıllar, Cumhuriyet tarihinin o güne kadar göstermiş olduğu en büyük kalkınma ve büyüme yılları olmuştur. Bu yıllarda devletçilik çerçevesinde üzerinde durulan konulardan biride stratejik öneme sahip işletmelerin devletleştirilmesi olmuştur.

Devletçilik uygulaması 1930’lu yılların başında Birinci Beş Yıllık Sanayileşme Planının hazırlanması ile somutlaştırılmıştır. Bu plan temelde bir sanayi planıdır. Daha önce ithal edilen tüketim mallarının yerli üretime öncelik verilmesi temel amaç olmuş,

¹⁰⁴ Aytekin Altıparmak, “Türkiye’de Devletçilik Döneminde Özel Sektör Sanayinin Gelişimi”, **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı 13, 2002, s. 38.

böylece hem geleneksel ihraç ürünlerine kaybettikleri Pazar yeniden yaratılmak istenmiş hem de geleneksel ithalatın ikamesi sağlanmak istenmiştir.

“Devletçilik 10 Mayıs 1931’de CHP programına; 5 Şubat 1937’de ise Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nin Anayasasına temel ilkelere biri olarak girmiştir. Devletçilik ilkesi, bu tarihten itibaren 1950’ye kadar iktidarda bulunan CHP’nin savunduğu ve uyguladığı bir temel ilke olmuştur.”¹⁰⁵

Devletçiliğin temel amaçları, “politik ve ekonomik bağımsızlığı sağlamlaştırmak üzere hızlı ve devlet kontrolünde ekonomik gelişmenin sağlanmasıydı. Devletçiliğin araçları, devlet teşebbüsü, sanayileşme, sermaye ve emek arasında denge kurmak, fiyatları kontrol etmek ve korumacılıktır.”¹⁰⁶

2.3.2. Kriz ve Dış Ticaret Açığı

Öncelikli olarak 1929 krizinin Türkiye üzerine yaptığı olumsuz etkilerden ve Osmanlı imparatorluğu borçlarının ödenmeye başlanması dolayısıyla değeri düşen paraya yeniden istikrar kazandırılması için dış ticaret açığının kapatılması veya azaltılması gündeme gelmiştir. İthalatın azaltılarak bu açığın kapatılmasının yolu da ithalatla karşılanan tüketimi kısıtlamak, yeli malı kullanımına yönelmekte görülmüştür.

Türkiye 1930–1945 arasında dış ticaret dengesinde sadece 1938 yılında açık vermiştir. Dış ticarete verilen açıktan fazlaya geçilmesi 1929’a kadar olan dönem göz önüne alındığında esas olarak ithalatın kısılmasından kaynaklanmıştır.

¹⁰⁵ Aytekin Altıparmak, “Türkiye’de Devletçilik Döneminde Özel Sektör Sanayinin Gelişimi”, **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı 13, 2002, s. 41.

¹⁰⁶ Sevda Mutlu, “1930’lar Türkiye’sinde Devletçilik Tartışmaları”, **C.Ü Üniversitesi İİBF Dergisi**, Cilt 8, Sayı 1, 2007, s. 32.

2.3.3. Para Kambiyo ve Dış Ticaret Rejiminde Reformlar

1929 krizi ardından, Osmanlı mirası para-kambiyo ve dış ticaret kurumları, dış dünyadaki bunalımın ve iç koşulların karışımıyla ortaya çıkan deflasyon-kriz ortamında tasfiye edilmiştir. Buna göre şu tedbirler alınmıştır.¹⁰⁷

- Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası kurulmuş (1930), Türkiye kendi emisyon bankasını oluşturmuştur.
- 1924'te var olan 23 yabancı bankadan 1933'te sadece 10 tane kalmış, buna karşılık 1923–1929 arasında 34, 1930-1935'te 5 milli banka kurulmuştur.
- Faiz haddi, kambiyo, dış ticaret denetime açılmıştır.

2.3.4. Vergiler ve Tekel Fiyatları

Türkiye 1929 ile beraber ticari ilişkileri büyük oranda krizden etkilenen ülkeler ile olduğundan bazı önlemler alma yoluna girmiştir. Ancak krizin patlak vermesi sırasında Lozan Antlaşması'nın sınırlılıklarının yeni ortadan kalkması ile koyduğu gümrük uygulamaları ile krize daha hazırlıklı girmiştir. Ancak gümrük vergisi oranı yüzde 11-12'den yüzde 19-20'ye çıkarıldığı halde, krizin etkisiyle azalan ithalât nedeniyle gümrük vergisi gelirleri hızla düşmüştür. Ayrıca gümrüklerde 1929'la birlikte düşük tarifelerin kalkması ve devletin gümrükler üzerinde tam yetkili hale gelmesi, devletçi uygulamayı mümkün kılacak önemli bir gelişme kabul edilmiştir.

1930'lu yıllarda dünya krizinin devlet gelirlerini azaltıcı etkilerini gidermek amacıyla Buhran Vergisi ve Muvazene Vergisi uygulamaları getirilmiştir. Gelirler ayrıca alkol, tütün, sigara kâğıdı, tuz, kibrit, şeker, petrol gibi geniş kitlenin tükettiği malların devlet inhisarına alınarak, çoğu malda dolaylı vergilere eklenen tekel fiyatları yoluyla da arttırılmıştır. 1929'da Lozan Antlaşması kısıtlamalarının kalkması ile gümrük vergilerinin artacağı beklentisi ise gerçekleşmemiştir. Ayrıca 1926'daki vergi

¹⁰⁷ Gülten Kazgan, **Türkiye Ekonomisinde Krizler (1929–2001)**, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2008, s. 64–65.

reformunu izleyerek hükümet milli harcamalarının artan oranını bütçe geliri olarak kendisine aktarmaya başlamıştır. 1924'te bütçe gelirlerinin GSMH içindeki payı yüzde 9 iken 1934'te yüzde 20'ye yükselmiştir.¹⁰⁸

2.3.5. Sanayileşme Planları

Hammaddesi Türkiye'de olmasına karşın dışardan ithal edilmek zorunda kalınan ürünlerin ülkemizde üretilmesini sağlamak amacıyla hazırlanan Birinci Kalkınma Planı 1933–1938 yılları, İkinci Kalkınma Planı'nı ise 1938–1944 yılları için hazırlanmıştır. Bu kısımda genel hatları ile Kalkınma Planlarına yer verilecektir.

2.3.5.1. Birinci Beş Yıllık Sanayileşme Planı

Devletçi sanayileşme uygulamasının somut düzeyde başlangıcı, Birinci Sanayi Planı'nın benimsenmesi ve uygulanmasıdır. Bu durum, devletçilik uygulamasında ve ekonomik gelişmede, sanayiye öncelik verileceğinin göstergesiydi. 1933–1950 dönemini devletçi kalkınma dönemi olarak kabul edebiliriz. Kamusal kesime ağırlık veren sanayileşme politikasının izlendiği bu dönemde, milli ekonomi politikasına üç önemli yenilik getirilmiştir. Bunlar¹⁰⁹:

- Liberalizmin bırakılarak devletçiliğin kabul edilmesi,
- Ekonomik kalkınmada sanayileşmeye öncelik verilmesi,
- Sanayileşmenin planlı bir şekilde yürütülmesidir.

Sovyetler Birliği'nden sonra kabul edilen ikinci planlama deneyimi olarak kabul edilen Birinci Beş Yıllık Sanayileşme Planı Prof. Orlof başkanlığındaki bir heyet tarafından hazırlanmış ve uygulamaya konulması açısından başarılı olmuştur. 1938 yılına kadar kurulması düşünülen işletmelerin yatırım tahminleri, 15 iş kolunun

¹⁰⁸ Gülten Kazgan, **Türkiye Ekonomisinde Krizler (1929–2001)**, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2008, s. 65–66.

¹⁰⁹ Korkut Boratav, **Türkiye'de Devletçilik**, Ankara: İmge Kitabevi, 2006, s. 158–159.

1932'den itibaren durumunu içeren plan ilk büyük sanayi yatırımlarına rehberlik etmiştir.¹¹⁰

Yalnızca dar anlamda devletin sanayi yatırımlarını ihtiva eden plan, özel teşebbüs yatırımları gibi, merkezî devlet dışında kalan kamu otoritelerinin sınaî yatırımları plan dışında bırakılmıştır. Ancak Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı ciddi anlamda krizle mücadelede etkili olmuş, ülkedeki ekonomik faaliyetleri arttırırken, ekonomik yapıyı oluşturan iç ticareti hızlandıran ülkelerin kendisine dönmesini sağlayan bir plan niteliğindedir.

2.3.5.2. İkinci Beş Yıllık Sanayileşme Planı

Birinci Beş Yıllık Sanayileşme Planı'nın başarılı olması üzerine, 1936'dan sonra İkinci Beş Yıllık Sanayileşme Planı hazırlıklarına girişilmiştir. Bu plan ilk planın aksine ara ve yatırım malları üretimine öncelik veriyor, ayrıca elektrifikasyon, madencilik ve limanlar gibi altyapısal gelişmeyi dikkate alıyordu. Plan gıda, kimya, makine ve deniz ulaşımı alanlarında yaklaşık 112 milyon TL'lik yatırım öngörmüştür.¹¹¹ Bu planın uygulanacağı yıllarda İkinci Dünya Savaşı'nın başlamış olması devletin savaş ekonomisine uygun bazı tedbirler almasına yol açmıştır. Bu nedenle ikinci beş yıllık sanayi planı tam olarak uygulama olanağı bulamamıştır.

2.3.6. Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti

Ekonomik kriz Türkiye'nin ekonomik politikasında önemli değişiklikler meydana getirmiştir. Bir yandan paranın değerini stabilize edecek, dış ticaret dengesini kuracak önemli kararlar alınırken öte yandan da ekonomik kurumsallaşma çabalarını hızlandırılmıştı. Kriz sonrasında birçok yeni kurum oluşturulmuştur. İlk kurumsallaşma Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti'nin kurulması olmuştur.

¹¹⁰ Nadir Eroğlu, "Atatürk Dönemi İktisat Politikaları", **Marmara Üniversitesi İİBF Dergisi**, Cilt 23, Sayı 2, s. 70, Korkut Boratav, **Türkiye'de Devletçilik**, Ankara: İmge Kitabevi, 2006, s. 158–159.

¹¹¹ Yakup Kepenek ve Nurhan Yentürk, **Türkiye Ekonomisi**, 20. baskı, İstanbul: Remzi Kitabevi, 2007, s. 71.

İlk kez 16 Aralık 1929'da toplanan Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyet'inin amaçları şu şekilde belirlenmiştir: ¹¹²

- Halkı israfla mücadeleye, hesaplı, tutumlu yaşamaya ve tasarrufa alıştırmak,
- Yerli malları tanıtmak, sevdirmek ve kullandırmak,
- Yerli mallarımızın miktarını yükseltmek, kalitesini arttırmak ve fiyatlarını ucuzlatmaya çalışmak,
- Yerli malların sürümünü arttırmak.

Bu kurumun faaliyetleri başlıca şu şekilde özetlenebilir:

- Sanayi sergileri kurulması
- Sanayi kongresi
- Ziraat kongreleri

Kurum bu süreçte 1929 krizinden en fazla zarar gören tarım sektörünün sorunlarının tartışılması için ziraat kongrelerinin toplanmasına da aracılık etmiştir. Ziraat kongreleri dışında kurum ekonomik sorunların her seviyede tartışılması için bazen aracı bazen de öncü olmuştur. Kurum ortaya çıkmış olan iktisadi sorunları geniş halk kitlelerinin hislerine hitap eden sloganlar içinde aktararak onların yardımını istemiştir. Cemiyetin en faydalı yönü, iktisadi sorunların önemini, çok kaba hatlar ile de olsa, kitlelere iletebilmesi olmuştur. ¹¹³

¹¹² Doğan Duman, "Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti", **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Cilt 1, Sayı 2, 1992, s. 131.

¹¹³ Metin Gürsoy, **Dünyadaki Büyük Ekonomik Krizler ve Türkiye Ekonomisine Etkileri**, İstanbul: Metis Yayınları, 1989, s. 227.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

1929 EKONOMİK KRİZİNİN TÜRKİYE’NİN ÜÇ BÜYÜK KENTİNE ETKİSİ

1. 1929 Krizi Ve İzmir

1929 krizi üç büyük şehir içinde en fazla İzmir’i etkilemiştir. Çünkü İzmir her zaman Türkiye’nin dünya ile bağlantısını sağlayan limanı sayesinde, önemi bir ithalat/ihracat kenti durumunda olmuştur. Bu kısımda ilk olarak 1929 krizi öncesinde ve sonrasında İzmir’de sosyo ekonomik durum incelenecektir.

1.1. Cumhuriyet Öncesinde İzmir’in Sosyo Ekonomik Yapısı

İzmir, doğal kaynaklar açısından birçok zenginliğe sahip bulunan Batı Anadolu’nun dışa dönük uygun bir limanı olması ve uzak mesafeli kervan yollarını denizle bütünleştiren coğrafi konumu sayesinde on dokuzuncu yüzyıla kadar uzanan süreçte gündün güne gelişerek, Osmanlı İmparatorluğu’nun başlıca ticaret limanlarından biri durumuna gelmiştir. Avrupa sanayi devriminin yol açtığı gelişmelerin de etkisi ile 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nun kapitalist dünya düzeniyle hızlı bir bütünleşme sürecine girmesi, dış ilişkilerin giderek yoğunlaştığı İzmir’i imparatorluğun İstanbul’dan sonra gelen en önemli ekonomik merkezi haline getirmiştir.¹¹⁴

Bu haliyle de on dokuzuncu yüzyılda Osmanlı ekonomik düzeninin ticaret ve sanayi hareketlerinin incelenmesinde İzmir’in özel bir yeri vardır. Çünkü İzmir anılan yüzyılda imparatorluğun İstanbul’dan sonra gelen en önemli ticaret ve sanayi merkezi olmasının yanı sıra emperyalist sistemin sızma yöntemlerinin de izlerini taşımaktadır. Doğal kaynaklar açısından zengin bir bölgenin tek çıkış kapısı olan İzmir aynı zamanda on yedinci yüzyıldan başlayarak gittikçe önem kazanan bir ticaret merkeziydi. İran’dan ve Anadolu’nun farklı yörelerinden gelen kervan mallarını İzmir’de satar ve

¹¹⁴ Abdullah Martal, “XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında İzmir’in Sosyo-ekonomik Yapısında Gerçekleşen Değişimler”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C 1, Sayı 3, 1993, s. 117.

karşılığında ticaret gemileriyle Avrupa'dan getirilen eşyalar yüklenerak geri dönerdi. Avrupa ile ticari ilişkilerde Fransa başta olmak üzere İngiltere, Hollanda, Belçika etkin ülkeler olmuştur. Fransa on sekizinci yüzyıl sonlarından başlayarak yerini İngiltere'ye bırakmıştır.¹¹⁵

İzmir coğrafi konumu uygun iklimi ve ticarete elverişli limanı ile Anadolu tarihi boyunca daima önemli bir yerleşim merkezi olmuştur. İzmir'in tarihine bakıldığında İzmir'in öneminin ticaret hacminden geldiği görülmektedir.¹¹⁶ İzmir'in iyi bir limana sahip olmak gibi bir üstünlüğü de vardır. Gerçekten de, dağlarla çevrili dar körfezi, onu çok iyi korunmuş bir koy haline getirir. Güçlü rüzgârlar olmadığı zamanlar, deniz yeterince düzdür ve gemiler orada kaygı duymaksızın kalabilirler. "Girişi aylar boyunca, ters rüzgârlar ve Çanakkale Boğazı'ndaki akıntılar nedeniyle büyük tonajlı gemilere kapalı olan" İstanbul için durum böyle değildir. Ayrıca, İzmir daha güneyledir ve kışın, limanı buzlarla kaplanmaz. Bu gibi avantajlarla İzmir önemli bir ticari merkez konumuna yükselmiştir.¹¹⁷

İzmir'de karayolları ve 1866'dan sona demiryolunun devreye girişi İzmir'in ihracat faaliyetleri beslerken şehrin dış dünya ile bağlantıları daha çok deniz yolu ile sağlanmıştır. İzmir'in liman faaliyeti on dokuzuncu yüzyılın ortalarından itibaren sürekli artış göstermiştir. On dokuzuncu yüzyılın sonlarında İzmir Limanı'na uğrayan gemiler arasında İngiliz bayraklı gemiler ön sırada yer almış, bunu Fransız, Türk, Avusturya ve Rus gemileri izlemiştir.¹¹⁸

İzmir on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında büyük yapısal değişiklikler geçirirken; 1850'lerden yirminci yüzyıl başlarına kadar geçen süre İzmir'in ilk

¹¹⁵ Yaşar Aksoy, **Ege Sanayi Tarihi**, İzmir: EBSO Yayını, 1999, s. 71.

¹¹⁶ Umut Karabulut, "Cumhuriyet'in İlk Yıllarında İzmir Limanı ve Limanın Bölge Üzerindeki Etkileri", **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Cilt 4, Sayı 1, 2005, s. 127.

¹¹⁷ Olaf Yaranga, **19. Yüzyıl Fransız Gezginlerin Anlatımında İzmir**, çev. Gürhan Tamer, İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını, 2000, s. 29.

¹¹⁸ Şerife Yorulmaz, XIX. Yüzyılda Kozmopolit Bir Ticaret Kenti, **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Cilt. 1, Sayı 3, 1993, s. 135.

kentleşme dönemi olarak görülmektedir.¹¹⁹ Cumhuriyet öncesinde İzmir Levanten, Rum ve Ermeni grupların yoğun olarak yaşadığı ve ticari karlılığın bu gruplar tarafından toplandığı bir şehir olarak öne çıkmıştır. Birinci Dünya Savaşı'nın patac vermesi ile İzmir'in belli semtlerinde yoğunlaşan bu kesimler İzmir'i terk etmeye başlamıştır. Kentin nüfusunun önemli bir kısmını teşkil eden bu grupların ayrılmaya başlaması ile ticari hayatta önemli sıkıntılar da yaşanmaya başlamıştır.

İzmir'de Batılıların ticari, dini ve kültürel faaliyetlerinde aracı rolünü Rum, Ermeni ve Yahudi azınlıklar üstlenmişlerdi. Özellikle Rum ve Ermeni toplumu Avrupa sermayesinin Batı Anadolu'ya girmesi ve yerleşmesi konusunda önemli roller üstlenmiştir. Dil bilmeleri, bölgeyi, gelenek ve görenekleri tanımaları, ticari bilgi ve becerileri ile azınlıklar İzmir'de Avrupalıların ortakları durumuna gelmiştir.¹²⁰

On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında İzmir'in sosyo-ekonomik yapısını etkileyen bir unsur da ulaşım ve haberleşme alanında gerçekleşen yabancı sermaye yatırımları olmuştur. İzmir ile iç bölgeler arasındaki mal akımını arttırmak ve hızlandırmak için yeni ulaşım teknolojilerine gerek duyulmuş, bu amaçla İngiliz sermayesi ile İzmir Aydın demiryolu 1860'da, Fransız sermayesi ile İzmir Kasaba demiryolu 1866'da faaliyete geçmiştir. Ayrıca 1873'te İzmir Limanı'na büyük tonajlı gemilerin rahatça yanaşabileceği bir rıhtım yapılmıştır.¹²¹

On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında Batı Anadolu'da gerçekleşen yabancı sermaye yatırımları paralelinde İzmir'in dış ticaret hacminde de belirgin bir gelişme olmuştur. 1850'lerde Osmanlı dış ticareti içerisinde İzmir'in payı yüzde 7,5 civarındayken, 1870'lerde bu oran ithalatta yüzde 20, ihracatta yüzde 43 olmak üzere 4 katı bir artışla yüzde 30'a yükselmiştir. İzmir'in dış ticareti genel olarak ihracatta tekstil sanayi hammaddesi, tarım ve orman ürünleri; ithalatta başta tekstil ürünleri olmak üzere

¹¹⁹ Sadık Kurt, "İzmir Hamidiye Vapur Şirketi (1884–1915), **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Cilt. 1, Sayı 1, 1991, s. 71.

¹²⁰ Abdullah Martal, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında İzmir'in Sosyo-ekonomik Yapısında Gerçekleşen Değişimler", **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, C 1, Sayı 3, 1993, s. 120.

¹²¹ Abdullah Martal, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında İzmir'in Sosyo-ekonomik Yapısında Gerçekleşen Değişimler", **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, C 1, Sayı 3, 1993, s. 121.

diğer sanayi mallarından oluşuyordu. İhracatta sanayinin payı yüzde 5,5 sıvı yağ, yüzde 1,5'i halı olarak yüzde 7,5 civarındaydı. 1880 sonrasında ithalat ve ihracat ürünlerinin toplam ticaret içerisinde payında belirgin değişimler olmuştur. İthalatta tekstil ürünlerinin payı artarken ihracatta ham pamuk yerini üzüm ve incire bırakmıştır. 1872'de yüzde 27,2 paya ihracatta ilk sırayı alan pamuk, 1886'da yüzde 4,7 ile beşinci sıraya gerilemiş, aynı yıllarda üzümün payı yüzde 10'lardan yüzde 50'lere çıkmıştır.¹²²

Tanzimat yıllarında çoğunluğu yabancılar tarafından kurulan İzmir ve çevresindeki sanayi kuruluşları şu şekilde sıralanabilir:¹²³

- Kasaba ve Demircide iplik atölyesi
- Uşak'ta Keun ve ortakları halı fabrikası
- İzmir'de Şark Halı yapımcıları şirketi
- İzmir, Bayındır ve Tire'de çırçır fabrikası
- İzmir'de Hadkison ve Merryless pamuk balyalama atölyesi
- Bayındır'da R. Wilkin çırçır fabrikası
- İzmir, Manisa, Aydın ve Menemen'de Gout çırçır fabrikası
- Aydın, Söke, Kuşaklı ve Nazilli'de Mc Andrew and Forbes meyan kökü fabrikası
- İzmir'de Williamson'u değirmeni
- Söke ve Aydın'da Abacıoğlu meyan kökü fabrikası
- Alsancak'ta Mexaxuas'ın değirmeni
- Kilisekaya'da F. Smith'in değirmeni
- Ayvalık'ta zeytinyağı fabrikası
- İzmir'de Rose sabun fabrikası
- İzmir'de Samoldy pamukyağı fabrikası

Mütakere yıllarında kapitülasyonlar, Düyun-u Umumiye ve Reji idareleri yeniden bölge ekonomisinin sırtına yük olmaya başlamıştır. Bu sayede yabancılar İzmir

¹²² Abdullah Martal, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında İzmir'in Sosyo-ekonomik Yapısında Gerçekleşen Değişimler", **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, C 1, Sayı 3, 1993, s. 122.

¹²³ Yaşar Aksoy, **Ege Sanayi Tarihi**, İzmir: EBSO Yayını, 1999, s. 67-68.

ekonomisinde söz sahibi olmuşlardır. Reji idaresi bu dönemde sömürsünü silahlı korucuları ile devam ettiriyordu. Buna karşılık tütün kaçakçılığı da asker kaçakları ve eşkıyalar tarafından sürdürülmüştür.¹²⁴

İşgal yılları süresince İzmir'in ekonomik yapısı bu döneme gelmeden evvel milli iktisadi oluşturabilmek çabasındaki İttihatçılar tarafından Birinci Dünya Savaşı süresince bütün Osmanlı topraklarında olduğu gibi bölge ekonomisinden de soyutlanmış bulunan azınlıkların ve İtilaf devletlerinin mali yaşantıyı kontrol altına almak yolundaki mücadelesini sergilemektedir.¹²⁵

Tablo 12: Sektörel Açıdan İzmir Sanayi Kuruluşları

	1913	1915
Gıda	23	23
Toprak	1	1
Deri	2	2
Ağaç	9	9
Dokuma	6	8
Kırtasiye	11	11
Kimya	8	8
Toplam	60	62

Kaynak: Yaşar Aksoy, **Ege Sanayi Tarihi**, İzmir: EBSO Yayını, 1999, s. 83.

¹²⁴ Bülent Durgun, "İşgal Yıllarında İzmir'in Ekonomik Durumu", **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmalar Dergisi**, Cilt 3, Sayı 9, 2000, s. 4.

¹²⁵ Bülent Durgun, "İşgal Yıllarında İzmir'in Ekonomik Durumu", **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmalar Dergisi**, Cilt 3, Sayı 9, 2000, s. 1.

Tablo 13: Sektörler İtibariyle İzmir'deki Sanayi Kuruluşlarının İstanbul ve Türkiye İçindeki yüzde Dağılımı

Sektör	İstanbul		Türkiye	
	1913	1915	1913	1915
Gıda	53,4	51,1	30,2	29,4
Toprak	5,3	5	5	4,7
Deri	20	18,1	16,6	15,3
Ağaç	90	60	47,3	37,5
Dokuma	42,8	53,3	8	10,2
Kırtasiye	25	25	20	20
Kimya	200	160	66,6	61,5
	41,6	40	22,3	21,9

Kaynak: Yaşar Aksoy, **Ege Sanayi Tarihi**, İzmir: EBSO Yayını, 1999, s. 83.

1920 yılına dek Anadolu'da kurulmuş bulunan şirketlerin 11'i İzmir'de bulunuyordu. Savaş yılları olan 1920–1922 arasında Türkiye'de anonim şirketleşme hareketi hem sayı hem de nominal ve ödenen sermayeler açısından büyük gerileme kaydetmiştir. 1920–1930 arasında kurulan Anonim şirketler İstanbul, Ankara, İzmir ve Adana'da yoğunlaşmakla birlikte bu dönemde İzmir'de kurulan 10 Anonim şirketten 4'ünü oluşturan yabancı sermayeli Anonim şirketler toplamı 201 Anonim şirket içinde yüzde 1,99'luk bir oranı teşkil etmiştir. Dolayısıyla bu dönem içinde gerek yerli sermayeye gerekse yabancı sermayeye dayalı anonim şirketin kurulmadığı belirtilebilir.¹²⁶

¹²⁶ Bülent Durgun, "İşgal Yıllarında İzmir'in Ekonomik Durumu", **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmalar Dergisi**, Cilt 3, Sayı 9, 2000, s. 39.

Bu dönemde İzmir'deki işyeri sahiplerinin ve işçilerin milliyetlerine göre durumu aşağıdaki gibidir:

Tablo 14: İzmir'deki İşyeri Sahiplerinin ve İşçilerin Milliyetlerine Göre Sayısı

	Müessese	Çalışanlar
Türk	858	3252
Rum	2425	16912
Sair	32	1750

Kaynak: Bülent Durgun, "İşgal Yıllarında İzmir'in Ekonomik Durumu", **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmalar Dergisi**, Cilt 3, Sayı 9, 2000, s. 12–13.

İzmir gelişen ticaretinin de etkisi ile on dokuzuncu yüzyıl boyunca nüfusunun etnik çeşitliliği ön planda olan bir kent görünümünde olmuştur. Nüfusunu oluşturan topluluklar ve bunların yerleşim yerlerine bakıldığında İzmir çok uluslu serbest bir şehir görünümünde olmuştur. Bu süreçte yarım milyona yaklaşan nüfusu ile Aydın vilayetinin en büyük kenti olan İzmir, bu vilayetin nüfusunun yüzde 36'sını oluşturuyordu. İzmir nüfusu bu dönemde 273,795 Türk, 130,957 Rum, 18,130 Yahudi, 9894 Ermeni, 1063 Latin, 415 Bulgar ve 53,756 yabancından oluşuyordu. 1899/1900 Aydın Salnamesine göre de 10 yıl içinde İzmir'in nüfusu yüzde 20 büyümüştür.¹²⁷

Mülkiyet ve servetin toplumsal sınıflaşmanın belirleyicisi haline geldiği on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında İzmir'de üç ayrı sınıf ön plana çıkmıştır. İlk grup yabancı sermaye ile bütünleşmiş gayrimüslim ve sermaye çevresiydi ve kentin kozmopolit bir yaşantı kültürünü temsil eden kesimdir. İkinci grup küçük bürokratlar, Müslüman ticaret sermayesi ve eşraftı. Bunlar kapitalizmi ve Batı'ya açılmayı kabullenmekle birlikte ilk gruba karşıydı. Son olarak ilmiye, küçük sanatkarlar ve toplumun diğer kesimleri de diğer bir toplumsal grubu oluşturmuştur.¹²⁸

¹²⁷ Abdullah Martal, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında İzmir'in Sosyo-ekonomik Yapısında Gerçekleşen Değişimler", **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, C 1, Sayı 3, 1993, s. 118–119.

¹²⁸ Abdullah Martal, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında İzmir'in Sosyo-ekonomik Yapısında Gerçekleşen Değişimler", **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, C 1, Sayı 3, 1993, s. 124.

1.2. Cumhuriyet Döneminde İzmir'in Sosyo Ekonomik Yapısı

Geçirdiği büyük yıkıma ve kent merkezi nüfusunun 350.000'den 130.000'e düşmesine karşın İzmir, 1923'te Türkiye'nin İstanbul'dan sonra ikinci büyük şehri olma özelliğini korumuştur.¹²⁹

Kurtuluş Savaşı sonrası İzmir'in durumunu belirleyen iki temel etken dikkat çekmektedir: yangın ve nüfus hareketliliği. Yangının, etkisi yıllarca süren sonuçları biliniyor; kentin özellikle gayrimüslimlerin yaşadığı alanlarıyla birlikte, İzmir'i İzmir yapan bölgelerinin yok olması. Nüfus hareketliliği ise iki yönlüdür. Bir yandan, yangın ve ardından gelen mübadeleyle birlikte, Rum ve Ermeni nüfusun İzmir'den ayrılması söz konusudur; diğer yandan gayrimüslimlerin kentte yarattığı boşluk, Batı Anadolu'nun harap olmuş bölgelerinden birçok sorunu beraberinde taşıyarak gelen harikzedelerle ve mübadele sonrası Rumeli'den getirilen otuz binden fazla mübadille doldurulmaya çalışılmıştır.¹³⁰

İzmir'in ekonomik yaşamında Türk kuruluşların ortaya çıkması ve başarılı olması ancak yirminci yüzyıl başlarında özellikle İttihat ve Terakki Fırkası'nın izlediği politika ile gerçekleşmeye başlamıştır. Bu konuda 1914–1918 yılları arasında İzmir ve çevresinin yirminci yüzyılın başlarındaki görünümünden pek çok yönüyle farklı bir duruma geldiğini belirten İzmirli tarihçi S. Sürgevil “Yabancı, Levanten, azınlıklar için İzmir ve çevresi savaş sonuna gelindiğinde levant dünyasının kolay ve karlı işlerin çevrildiği güzel günlerin yaşandığı yerlerden biri olmaktan çıkmaya başladığını” belirtmiştir. 1923 sayımında İzmir'deki çeşitli işkollarında adı geçen 140 kuruluşun ancak yüzde 10'u yabancılara aittir.¹³¹

Ekonomideki yabancı egemenliği ve sömürüsü Ege içlerindeki köylü ve üreticinin de aleyhine olmuştur. İhracatçı durumdaki yabancı ve azınlık tüccarları fiyatları

¹²⁹ Erkan Serçe ve Fikret Yılmaz, Sabri Yetkin, **Küllerinden Doğan Şehir**, İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2003, s. 6.

¹³⁰ Erkan Serçe ve Fikret Yılmaz, Sabri Yetkin, **Küllerinden Doğan Şehir**, İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2003, s. 7.

¹³¹ Yaşar Aksoy, **Ege Sanayi Tarihi**, İzmir: EBSO Yayını, 1999, s. 72–73.

istedikleri gibi ayarlıyordu. Tek çıkar yol Türk tüccarının örgütlenmesiydi. Bu amaçla 1913'te Kazım Nuri ve Topçuoğlu Nazmi gibi İttihatçılar önderliğinde Aydın İzmir Müstahsilleri Kooperatifi Şirketi kurulmuştur.¹³²

Osmanlı İmparatorluğu'nun tarıma dayalı genel ekonomisinden farklı olmayan İzmir ekonomisi de tarıma dayalıdır. Temel sanayi denilen makine üreten makine sanayisinin hiç bulunmadığı imparatorluk içinde başlangıçta ikinci el İngiliz, daha sonra Alman makineleriyle gelişen küçük el sanayinin büyük bölümü İstanbul'a (yüzde 55) yerleşirken, ikinci sırada İzmir (yüzde 20) yer almıştır. Yapılan sanayi yatırımlarının bu bölgelerde yoğunlaşmasının temel sebebi; hammadde kaynaklarının çokluğu, işçi ve sermaye yeterliliği, pazar bulma imkanlarına ve enerji kaynaklarına yakınlığı ve gelişmiş olmasını sayabilir.¹³³

İzmir ve Ege bölgesinin tarım üretiminin esasını Birinci Dünya Savaşı öncesinde de olduğu gibi yurt dışı piyasaların taleplerini karşılamaya yönelik mamuller oluşturmuştur. Bunların başında üzüm, incir gibi direk tüketime yönelik ürünler olmakla beraber pamuk ve tütün gibi sanayi sektörünün hammaddelerini teşkil eden mamuller yurt dışı pazarlarına, özellikle ABD, İngiltere, İtalya ve Fransa gibi ülkelere sevk ediliyordu.¹³⁴

Cumhuriyet'in ilk yıllarında İzmir içerisinde de ciddi bir sanayi sektörünün varlığından bahsetmek güçtür. Tarım ürünlerini işlemeye dönük zeytinyağı, un, sabun ve üzüm ayıklama ve temizleme atölyeleri yanı sıra halıcılık ve dokumacılık bu dönemde etkin olan bazı faaliyetlerdir. Zeytinciliğin yoğun olduğu yerlerde basit sabun atölyeleri, kiremit, testi, çömlek ve tuğla imal eden firmalar bulunsa da bunlar dış pazarlarda satılabilecek nitelikte olmamıştır.¹³⁵

¹³² Yaşar Aksoy, **Ege Sanayi Tarihi**, İzmir: EBSO Yayını, 1999, s. 75.

¹³³ Bülent Durgun, "İşgal Yıllarında İzmir'in Ekonomik Durumu", **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmalar Dergisi**, Cilt 3, Sayı 9, 2000, s. 10.

¹³⁴ Bülent Durgun, "İşgal Yıllarında İzmir'in Ekonomik Durumu", **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmalar Dergisi**, Cilt 3, Sayı 9, 2000, s. 2.

¹³⁵ Kemal Arı, **Türk Kurtuluş Savaşı'nın Bitiminde İzmir'in Genel Ekonomik Durumu**, **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Cilt. 1, Sayı 3, 1993, s. 45.

İzmir'in ekonomik yeniden üretimini gerçekleştirme çabalarının sürdüğü Cumhuriyet'in ilk yıllarında Cumhuriyet yönetiminin demiryollarını devletleştirme girişimi İzmir üzerinde önemli etkilere neden olmuştur. Ulaşım ağlarının mekânın kontrolünde taşıdığı önem nedeni ile Cumhuriyet rejiminin giriştiği ilk eylemlerden birisi Anadolu şimendiferinin devletleşmesi olmuştur. Bu kontrol iki noktadan önem taşıyordu.¹³⁶

- Yabancı sermayenin hareket kabiliyetini azaltarak yerel sermayenin güçlendirilmesi
- Ülke içinde yatırımlarda yeni bir düzenlemeye gidilmesi

1922 sonrası ticari niteliği sarsılmış ve yangınla tükenmiş olan İzmir'in yeniden kalkınması ve eski konumuna ulaşması için arayışlar içine girilmiştir. Arayış sürecinde, Türkiye'nin ekonomik gelişimi ve kalkınması için izlenecek yolun saptanması; Lozan Konferansı'nın devam ettiği günlerde Batı Dünyasına da mesaj verilmesi için bir iktisat kongresi toplanması kararlaştırıldı. Kongrenin, İzmir'de düzenlenmesi ise, alınan kararın bir parçasıydı.¹³⁷

Türkiye'nin nüfusu 1914–1927 yılları arasına Birinci Dünya Savaşı'ndaki kayıplar ve yerli gayrimüslimlerin nüfus mübadelesi ve göçlerle Türkiye'den ayrılmaları dolayısıyla 16,3 milyondan 14,3 milyona gerilemiştir. Bu süreçte Türk tüccarlar, az sayıdaki sanayici, yarı-kapitalist büyük arazi sahipleri ile Anadolu'daki küçük sermaye sahipleri ekonomik gelişmenin temel unsuru olmuştur.¹³⁸ Bu süreçte İzmir de kendi sermaye grubunu oluşturmaya odaklanmıştır.

¹³⁶ Emel Göksu, **1929 Dünya Ekonomik Buhranı Yıllarında İzmir ve Suç Coğrafyası**, İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2003, s. 15.

¹³⁷ Erkan Serçe ve Fikret Yılmaz, Sabri Yetkin, **Küllerinden Doğan Şehir**, İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2003, s. 7.

¹³⁸ Yahya Tezel, **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi**, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000 s. 156.

Tablo 15: 1935 Yılı İzmir İli Sektörlere Göre Meslek Sahiplerinin Dağılımı

Toprak mahsulleri	144.516
Sanayi ve Küçük Sanatlar	50.986
Ticaret	19.559
Umumi İdare ve Hizmetler, Serbest Meslekler	27.423
Ev İktisadiyatı, Şahsi Hizmetler	3.355
Mesleksiz, Mesleği Meçhul veya Gayri Muayyen	329.574
Toplam	596.850

Kaynak: Bülent Durgun, “Cumhuriyetin İlk Yıllarında Türkiye’de Karayolu Ulaşımı ve İzmir Uygulamaları, **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Cilt. 10, Sayı. 13, Güz 2006, s. 44.

Cumhuriyet döneminde İzmir’in hâkim şehir konumunu sürdürmesinde yaşanan bir gelişmede kent denetim örgütlerinin el değiştirmesidir. Cumhuriyet öncesinde dış ticaret, liman, demiryolu, banka, sigorta, kent hizmetleri, borsa gibi örgütlenmelerin denetimi yerli nüfusun ve kamunun denetimi dışında olmuştur. Cumhuriyet sonrası örgütlenmesinde etkinlik bir taraftan kamu tarafından yapılırken bir taraftan da yerli nüfusun etkisi görülmeye başlamıştır. Böylece bu sektörlerde çalışan yabancı nüfus yerine büyümeye paralel olarak yerli nüfus İzmir’e göç etmeye başlamıştır.¹³⁹

Cumhuriyet öncesinde yabancı sermayenin gücünün yerel sermayenin gelişmesini engellediği açıktı. Ancak öte yandan da bu grupların hemen tasfiyesine olanak verecek koşullar henüz oluşmamıştı. Dış ticaret açıklarına ek olarak ödenmeye başlanan Osmanlı borçları ve 1929 ekonomik bunalımının yarattığı koşullar tasfiye sürecinin yavaşlamasına neden olmuştur. 1930’larda İzmir’de kent hizmetini gören ve Osmanlı dönemi imtiyazlarıyla yabancı girimciler tarafından kurulmuş şirketler şunlardı:¹⁴⁰

¹³⁹ Mümtaz Peker, “İzmir Nüfusunun Gelişimi”, **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Cilt. 1, Sayı 3, 1993, s. 277.

¹⁴⁰ Emel Göksu, **1929 Dünya Ekonomik Buhranı Yıllarında İzmir ve Suç Coğrafyası**, İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2003, s. 18–19.

- Kordon Tramvayları,
- Kemer Tramvay hattı,
- Göztepe Elektrikli Tramvay şirketi,
- İzmir-Kasaba demiryolları
- İzmir Aydın Demiryolları
- İzmir Suları Anonim Şirketi
- Havagazı Şirketi
- İzmir Elektrik Şirketi
- Telefon Şirketi
- Bulvar Şirketi

11 Eylül 1927 tarihli Birlik Meclis Toplantısı'nda birlik tüzüğü kabul edilmiş ve İzmir Sanayi Birliği resmen kurulmuştur. Bugünkü Ege Bölgesi Sanayi Odası'nın da çekirdek örgütü olan bu kurum ile Ege bölgesinde genel anlamda sanayi kalkınmasının gerçekleştirilmesi hedeflenmiştir.

1.3. 1929 Ekonomik Krizinin İzmir'e Etkileri

1929 krizi ile beraber devletçi bir ekonominin uygulanmaya başlaması şüphesiz İzmir ekonomisini de etkilemiş; ilerleyen yıllarda İzmir fuarcılığındaki gelişmenin de katkıları, göçmenlerin topluma ve üretime katımları ve Türk tüccar ve sanayicilerin ekonominin isleyişini ele almaları ile dönem sonunda, İzmir ekonomisini yeniden eski günlerine ulaştığı görüntüsü ortaya çıkmıştır.

Cumhuriyet'in ilanı sonrasında İzmir ekonomisi içinde ticaretin en yoğun olduğu bölgelerin yanması ve İzmir ticaretinde etkin olan Rum nüfusun mübadeleye tabi

tutulması; İzmir ekonomisinin o dönemde yaşadığı durgunluğun diğer sebepleri arasında gösterilebilecektir.

O yıllarda İzmir'deki ekonomik buhranın sebepleri bir makalede şu şekilde açıklanmaktadır:¹⁴¹

“İngiliz lirasının baş döndürücü bir süratle yükselmesi memleketin yüksek menfaatlerine karşı çok hassas olan matbuatı haklı ve meşru bir telaşa düşürmüştür. İzmir, para piyasası mutlaka kat'i bir zabtı rapt altına alınmalıdır. En büyük tehlike İzmir'de dir. Türkiye ihracatının nisfina yakın bir miktarını yapan İzmir'dir. Ecnebi dövizleri cesim kütleler halinde ancak İzmir piyasasında memlekete girebilir. İzmir'de ki, kambiyo simsarları tamamıyla Türk olmayanlardan mürekkeptir. Hatta aralarında ecnebilerde vardır. Para piyasası İzmir'de başıboş bir haldedir.”

İzmir basınının o yıllarda 1929 ekonomik krizine bakışını araştıran Şadan Sansal'a göre 4 temel faktör İzmir'in krizden yoğun bir şekilde etkilenmesine neden olmuştur. Bunlar:¹⁴²

- İngiliz lirası gittikçe yükselmektedir.
- Mal fazlalığı vardır ve satılamamaktadır.
- Para piyasası devletin kontrolü altında değildir.
- Kambiyo piyasası tamamen ecnebilerin ve yabancı uyrukluların elindedir.

İzmir ve bölgesinde hayli yoğun bir şekilde faaliyet gösteren azınlıklar ve yabancı ticaret şirketleri İzmir ekonomisi için bu dönemde sıkıntı yaratmıştır. Örneğin ekonomik nedenlerden dolayı yabancı tütün şirketlerinin önemli bir kısmı, işlerini kısaltmaya ve

¹⁴¹ Şadan Sansal, **Dünya Ekonomik Buhranının İzmir'deki Etkilerinin 1929–1930 Yerel Basından İncelenmesi**, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 1987, s. 38.

¹⁴² Şadan Sansal, **Dünya Ekonomik Buhranının İzmir'deki Etkilerinin 1929–1930 Yerel Basından İncelenmesi**, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 1987, s. 40.

çalışanlarına zorunlu izin vermeye başlamıştır. Bunun sonucu İzmir’de tütün işleyen binlerce kadın ve erkeğin işsiz kalması ve az bir süre çalışması durumu ortaya çıkmıştır. Şüphesiz bu durum halkın yüzde 60’ının üzüm, incir ve tütün işçiliğinden geçimini sağlaması neticesinde ciddi sıkıntı yaratmıştır.¹⁴³

Türkiye’de kurulan ilk ulusal fuar sayılabilecek İzmir Panayırı (Fuarı) da buhran sürecinden etkilenmekten kurtulamamıştır. İlk kez 4 – 25 Eylül 1927’de İzmir’de gerçekleştirilen İzmir Panayırı’na Türkiyeli üreticiler dışında Polonya ve SSCB hükümetleri de katılmıştır. İkinci İzmir Panayırı daha kısa sürmüş ve 4 – 20 Eylül 1928 tarihlerinde daha çok İstanbul sanayicilerinin katılımı ile gerçekleştirilmiştir. Bu ulusal panayırın üçüncüsü ancak 1933’te, yani dört yıllık bir aradan sonra 9 – 30 Eylül 1933’te gerçekleştirilebilmiştir¹⁴⁴.

Çalışmanın genelinde de belirtildiği gibi 1929 krizi en fazla tarımsal ürünlerin fiyatları üzerinde etkili olmuştur. Dolayısıyla İzmir ekonomisi de bu fiyat düşüşlerinden zarar görmüş; İzmir’in ihracatı içerisinde önemli yer tutan incir, üzüm gibi tarım ürünlerinin fiyatları ciddi oranda düşmüştür.

Bu dönemde tarım ürünleri fiyatlarının düşmesine paralel olarak köylülerin yaşam seviyesi de düşmüştür. Konuyla ilgili çarpıcı bir örnek İzmir çevresindeki köylülerin açlık ve sefaletten dolayı ahlât (yaban armudu) ve turp otu yemesidir. Bu dönemde İzmir’in köklü Yeni Asır gazetesi Sait Kemal’i köylere yollamış ve durumlarını araştırmasını istemiştir. Kemal’in gözlemlerine göre İzmirli köylüler aç olduklarını, ürünlerini satamadıklarını ve borç para bulamadıklarından yakınmıştır.¹⁴⁵

¹⁴³ Umur Karabulut, ‘‘Cumhuriyet’in İlk Yıllarında İzmir Limanı ve Limanın Bölge Üzerindeki Etkileri’’, **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Cilt 4, Sayı 1,2005, s. 132.

¹⁴⁴ İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası, Haziran 1934, No. 6, ss. 211 – 212.

¹⁴⁵ ‘‘Vatandaş İstirabı’’, **Yeni Asır**, 12 Aralık 1930.

İzmir köylülerin durumu yeni kurulan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası lideri Fethi Bey'in de Meclis'te konuyu günceme getirmesine neden olmuştur. Yeni Asır'ın o dönem haberine göre:¹⁴⁶

*“Fethi Beyefendinin bugün B. M. Meclisinde müzakere edilen takriri şudur:
“İzmir civarında bazı köylülerin açlık ve sefalet içinde ahlât yemekle hayatlarını kurtarmaya mecbur kaldıkları gazetelerde okunmuştur. Bu haberler doğru mudur? Doğru ise hükümet bu zavalluları açlıktan kurtarmak için ne tedbir düşünmüştür. Bu suallere Başvekil tarafından şifahen cevap verilmesini rica ederim.”*

Haberin devamında İsmet Paşa yine Yeni Asır'ın haberine dayanarak İzmir'in civar köylerinde köylülerin büyük sıkıntı ve açlık çektiği haberlerinin doğru olduğunu belirtmiş; tohum sıkıntısının giderileceğini ve köylüye yardım edileceği açıklamasını yapmıştır.

1929 ekonomik krizinin etkilerinin ortaya çıkması ile fakirleşen halk yeni umutlara da açık hale gelmiştir. Bu nedenle 1929 ekonomik krizi ülke siyasetinde de etkili olmuştur. Serbest Cumhuriyet Fırkası Tek Parti döneminde kurulan ikinci muhalefet partisi olarak Fethi Bey'in başkanlığında kısa sürede örgütlenmiş, 1930'lar Türkiye'sinin sosyal-ekonomik zorlukları arasında, özellikle kıyı kentlerinde yoğun bir ilgi görmüştür. İzmir'de büyük ilgiyle karşılanan bu oluşum ülkede çok partili hayata geçiş döneminin de kapılarını aralamıştır.¹⁴⁷

1929 ekonomik krizinin de etkilediği siyasal ortam ve İzmir'in Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın büyük destek görmesi krizin halkı düşünülenenden daha fazla etkilediğini göstermektedir. Yeni muhalefet partisi toplumda geniş destek bulmuştur.

¹⁴⁶ “İsmet Paşa Bazı Köylerde Sıkıntı Olduğunu Söyledi”, **Yeni Asır**, 21 Aralık 1930.

¹⁴⁷ Günver Güneş, “Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın Aydın'da Teşkilatlanması ve 1930 Belediye Seçimleri Üzerinde Oluşan Tartışmalar”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt 25, Sayı 39, s. 117–121.

Fethi Bey, İzmir'de halkın "kurtar bizi" haykırılarıyla karşılanmış; Serbest Fırkacılar aynı yıl yapılan belediye seçimlerinde büyük başarı elde etmiştir¹⁴⁸.

Partinin örgütlenmede en başarılı olduğu yerler genellikle kıyı bölgeleri ve buralara yakın yerler olmuştur. Bu durumda örgütle görev alanların niteliklerini belirleyen bir etken olduğu söylenmelidir. Çünkü gerek pazar için ve gerekse dış satıma yönelik üretimde bulunan yerler, bu bölgelerdi. Bu nedenle de özellikle 1929 ekonomik bunalımından etkilenen nüfus, en çok bu bölgelerde bulunuyordu. Bu nüfusu oluşturan kişilerin, sorunlarına bir çözüm aramak savı ile ortaya çıkan bu yeni partiye koşmalarını da doğal karşılamak gerekir. Konuya bu açıdan bakılınca ticaretle uğraşan ve meslek sahibi olan kesimden kişilerin parti örgütü içinde yer almış bulunmaları kendiliğinden anlaşılır bir davranış olmaktadır.¹⁴⁹

“Amerika'nın Ankara Büyükelçisi Grew'in ifadesiyle, "ülkenin siyasi hararetini ölçmek için... bir klinik termometre" gibi kullanılan Serbest Fırka "vücutta çok yüksek bir ateş olduğunu" açığa çıkardı.” Gelişmelerden rahatsız olan Atatürk, 1930 yılı sonlarına doğru, yakın arkadaşı Fethi Bey'e partiyi kapattırıştır.¹⁵⁰

Şüphesiz şehirlerde krizin etkisi en çok ticari alanda baş göstermiştir. 1929 yılında İzmir bölgesinden yapılan 22800 ton incir ihracatından 8,1 milyon lira elde edilmişken, 1930 yılında aynı miktarda ihracat ancak 5,5 milyon lira gelir sağlamıştı. 1931 yılında 24000 ton incir ihracatından 5,2 milyon lira, 1932 yılında 23,4 ton incir ihracatından 3,5 milyon lira gelir getirmiştir. 1929 yılıyla 1932 yılı arasında fiyatlarda yan yarıya bir

¹⁴⁸ Günver Güneş, “Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın Aydın'da Teşkilatlanması ve 1930 Belediye Seçimleri Üzerinde Oluşan Tartışmalar”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt 25, Sayı 39, s. 117 – 121.

¹⁴⁹ Günver Güneş, “Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın Aydın'da Teşkilatlanması ve 1930 Belediye Seçimleri Üzerinde Oluşan Tartışmalar”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt 25, Sayı 39, s. 123.

¹⁵⁰ Yahya Sezai Tezel, “1934 Sanayi Programı ve Türkiye'de İktisadi Devletçilik Tarihindeki Yeri”, **Görüş Dergisi**, Tüsiad Yayını, Sayı 12, Kasım 1993, s.

düşüş görülmektedir.¹⁵¹ Bu düşük fiyatlar 1933, 1935 ve 1936 yılında da devam etmiştir.¹⁵²

Ekonomik krizin incir üreticilerine yansımaları ise dört yolla gerçekleşmiştir. Bunlardan ilki tüm tarımsal ürünlerin karşılaştığı genel bir sorundur. İncire olan talep ve dolayısıyla fiyatlarda hızlı bir düşme görülmüştür. İkinci önemli sorun ürünün idrakinden önce alivire alım yapan tüccarın alabes pratiğini başlatmasıdır. İhracatçı tüccar önceden belli bir fiyattan malı satın almaktadır. Daha sonra dünya fiyatları düşünce anlaştığı fiyatı değil kendi kararıyla kırdığı daha düşük bir fiyatı ödemektedir. Üçüncü önemli sorun incirin Amerikan gümrüğünde kurtlanma nedeni ile redde uğramaya başlamasıdır. Son olarak tarım ürünlerindeki fiyat düşüşüne karşılık köylünün gereksinimlerinde ve tarımsal girdi fiyatlarında önemli bir gerileme olmaması da sorunlar içinde değerlendirilmektedir.¹⁵³

Türkiye'nin en büyük ihracat merkezi olan İzmir ve onun en önemli ihracat ürünü çekirdeksiz kuru üzüm de, 1929 Ekonomik Krizi'nden yoğun bir şekilde etkilenmiştir. Özellikle İzmir çekirdeksiz kuru üzümünün en başta borsa satış fiyatları büyük düşüş yaşamıştır. Bu alanda Ali Çimen'in "Dünya Ekonomik Bunalımının Dünyaya, Türkiye'ye ve İzmir'deki Üzüm Fiyatlarına Etkisi" isimli yüksek lisans tez çalışması da göstermiştir ki, İzmirli üreticiler krizi en fazla hisseden kesim olmuştur. Çalışmanın değerlendirmelerine göre şu bulgular elde edilmiştir:¹⁵⁴

“İzmir Borsası'nda yapılan 1929 Eylülündeki satışlardan sonraki hemen her ay fiyatlar geri çekilmeye başladı. 1931 yılına kadar belirli bir seviyeye kadar inen fiyatlar, aynı yıl düşen ortalamadan biraz yüksek seyretti. 1932–33 üzüm

¹⁵¹ Ülker Zengin Sönmez, "1929 Dünya Ekonomik Bunalımının İzmir Ekonomisine Etkileri" **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, 1998, s. 64.

¹⁵² İlhan Tekeli ve Selim İlkin, **Cumhuriyetin Harcı: Köktenci Modernitenin Ekonomik Politikasının Gelişimi**, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayını, 2004, s. 253.

¹⁵³ İlhan Tekeli ve Selim İlkin, **Cumhuriyetin Harcı: Köktenci Modernitenin Ekonomik Politikasının Gelişimi**, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayını, 2004, s. 253–254.

¹⁵⁴ Ali Çimen, **1929 Dünya Ekonomik Bunalımının Dünyaya, Türkiye'ye ve İzmir'deki Üzüm Fiyatlarına Etkisi**, Dokuz Eylül Üniversitesi İnkılap Tarihi ve Atatürkçülük Enstitüsü Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2007, s. 132–133.

mevsimindeki büyük rekor, 1932'den itibaren fiyat düşüşlerine yardımcı oldu. 1933 yılında ise İzmir'de üzüm fiyatlarındaki vaziyet; artık hiçbir şeyin eskisi gibi olmadığını açıkça gösterdi. 1929 yılında 30–40 kuruş arasında gezen fiyatlar, 1933'te 7 kuruş ile 17 kuruş civarında seyretmeye başladı. 1929 Dünya Ekonomik Buhranı ile ilgili artık bundan sonra söylenebilecek bir şey varsa, o da; 1929 Ekonomik Krizi'nin çok büyük bir zincir halkası oluşturarak İzmir'deki üzüm fiyatlarını bile daralttığını belirtebilmektir. 1931'de kilo başına 8 kuruş kazanan bir bağcının, 1934'de kilo başına 3 kuruş kazanması, bağcılıkla uğraşanların çektiği sıkıntıların rakamlarda duran somut ifadesi oldu. Üzüm fiyatlarının buhran kaynaklı düşüşleriyle birlikte birçok doğal ve sosyal nedenin de etkisiyle İzmirli bağcı, buhran yılları boyunca sıkıntı yaşadı. Fazla da üretse az da üretse kazanamadı. 1929'da dönümü 500 lira olan bir bağın 1933'te dönümününün 20 ile 30 lira arasında değer görmesi, sıkıntının bir başka rakamsal ifadesiydi. İzmir'de bağcılar, buhranın en zor zamanlarında fakirlik, darlık çekti.”

Tablodan görebileceğimiz gibi 1930'lara gelirken İzmir için çok önemli tarım ürünlerinin belli başlıcalarının üretim üzerinden yapılan satışlarında önemli düşüşler meydana gelmiştir. Ayrıca bu düşüşler yeni örgütlenmekte olan bir ülkenin Pazar bulma sıkıntılarına da işaret etmektedir.

1929'da normal seyrinde devam eden üzüm satışları, 1929 Kasım'ından itibaren düzenli ya da düzensiz bir şekilde düşme eğilimi göstermiş; en iyi cins üzüm 1929 Eylülünde okka başına 62.38 bir ortalama fiyat gösterirken, bir yıl sonra 1930 Eylülündeki üzüm satış sezonunun başladığı zamanlarda 45.10 kuruş ortalamadan işlem görmüştür¹⁵⁵. Üzüm fiyatlarındaki 1927 – 1935 sürecinde gözlemlenen hızlı düşüş aşağıdaki tabloda verilmektedir.

¹⁵⁵ Ali Çimen, **1929 Dünya Ekonomik Bunalımının Dünyaya, Türkiye'ye ve İzmir'deki üzüm Fiyatlarına Etkisi**, Dokuz Eylül Üniversitesi İnkılâp Tarihi ve Atatürkçülük Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2007, s. 66.

Tablo 16: 1927-1935 Dönemi İzmir Piyasasında Üzüm Fiyatları

Yıllar	Fiyat / Kuruş	Endeks
1927	34,6	100
1928	28,4	82
1929	28,8	83,3
1930	26,6	76
1931	33,3	96,3
1932	26,4	76,5
1933	12,7	36,5
1934	11,8	34
1935	9,2	26,6

Kaynak: Şevket Raşit Hatipoğlu, Türkiye’de Zirai Buhran, Ankara: Yüksek Ziraat Enstitüsü Yayınları, 1936, s. 31’den aktaran Fatih Tuğluoğlu, **Modernleşmenin ve Devletçi Ekonomi Politîğın Kırsal Kesim Üzerine Etkileri**, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâbı Tarihi Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2007, s. 39.

Buhran yılların üzüm fiyatlarında düşüşle beraber ihracatın düşmesi üzüm stoklarını arttırdığı gibi iç piyasada tüketimi de arttırmıştı. 1929 boyunca üzüm ihraç mevsiminde İzmir Limanı ve Urla İskelesi’nden 36 milyon kilo üzüm ihraç edilmiştir. 8 milyon kilo üzüm 1930 senesine stok olarak devredilmiştir. Bunalımın artması ile birlikte de 1931’de 5000 tonluk stok yapılmıştır.¹⁵⁶

Tablodan görebileceğimiz gibi 1930’lara gelirken İzmir için çok önemli tarım ürünlerinin belli başlıcalarının üretim üzerinden yapılan satışlarında önemli düşüşler meydana gelmiştir. Ayrıca bu düşüşler yeni örgütlenmekte olan bir ülkenin Pazar bulma sıkıntılarına da işaret etmektedir.

¹⁵⁶ Ali Çimen, **1929 Dünya Ekonomik Bunalımının Dünyaya, Türkiye’ye ve İzmir’deki üzüm Fiyatlarına Etkisi**, Dokuz Eylül Üniversitesi İnkılâp Tarihi ve Atatürkçülük Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2007, s. 98.

Tablo 17: İzmir Borsasında 1926–1930 Yılları Arası Satışların Değeri.

Satış lira	1926	1927	1928	1929	1930
Üzüm	15.886.861	16.300.886	12.428.041	10.887.311	9.080.181
İncir	4.180.448	4.537.293	4.907.184	4.746.001	3.287.682
Pamuk	3.508.011	5.394.025	3.599.938	4.530.314	3.775.400
Zeytinyağı	323.200	5.661.787	3.112.985	3.825.344	1.692.995
Afyon	2.081.596	1.999.470	2.133.838	4.297.026	2.819.052
Palamut	2.007.090	1.995.355	1.704.157	1.507.404	995.230
Arpa	1.593.548	1.169.138	1.172.392	773.283	246.488
Bakla	554.563	395.418	444.679	231.759	247.179
Darı	255.616	125.066	167.393	400.466	193.626
Diğer hububat	10.679.617	9.711.334	7.447.072	6.449.234	9.079.954
Sair ticari eşya	1164984	1.766.920	1.787.167	1.007.210	114.428
TOPLAM	45.125.534	48.996.672	38.904.846	39.205.372	32.643.215

Kaynak: Emel Göksu, **1929 Dünya Ekonomik Buhranı Yıllarında İzmir ve Suç Coğrafyası**, İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2003, s. 32.

Tablo 18: 1931–1932 Yıllarında İzmir’den Yapılan Toplam İthalat ve İhracat Değerleri

Satış lira	İthalat TL		İhracat TL	
	1931	1932	1931	1932
Ocak	1.241.446	5.323.132	11.039.807	10.346.877
Şubat	10.254.572	4.544.986	9.306.131	7.735.321
Mart	22.851.526	6.927.006	10.592.957	7.716.445
Nisan	10.551.461	5.606.116	10.119.805	6.841.212
Mayıs	11.897.008	5.606.116	9.817.032	6.800.072
Haziran	11.567.092	11.477.682	5.715.528	40.234.490
Temmuz	9.388.141	5.728.742	6.528.649	4.227.895
Ağustos	11.285.804	7.832.692	6.708.265	4.681.434
Eylül	11.128.149	6.915.397	12.801.942	11.193.747
TOPLAM	100.165.199	59.961.869	82.630.116	63.566.493

Kaynak: Emel Göksu, **1929 Dünya Ekonomik Buhranı Yıllarında İzmir ve Suç Coğrafyası**, İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2003, s. 33.

Gerek İzmir’den ve gerekse Türkiye’den ithal ve ihraç edilen ürünlerin değer ve miktarına bakıldığında aynı sonuçlar görülmektedir. Buhrana karşı ön hazırlıklı olmasına karşılık Türkiye’nin buhrandan etkilenen bir çevre ülkesi olarak dış ticaretinin konumu daha iyi anlaşılmaktadır. 1926–1928 arası dönemde Türkiye’nin üstün olduğu bazı ana ihraç malları ile dünya piyasasına giren yeni merkezlerin ortaya çıkması, dünya pazarında olumsuz fiyat gelişmeleri ve yaşanan dampingler eklenince ihracat ürünlerinin değerinde önemli düşmeler yaşanmıştır.¹⁵⁷

Yukarıdaki tablo ile karşılaştırmalı olarak aşağıdaki tabloda İzmir Limanı’ndaki ticaret hacmi ile ilgili veriler de bu önemli limanın 1929 Buhranı’ndan etkilenişini göz önüne sermektedir:

Tablo 19: 1913 – 1931 Sürecinde İzmir Limanı’nın ticaret hacmi

Yıl	Altın Lira	Ton
1913	5.803.350	310.079
1926	33.531.718	120.562
1928	34.417.381	133.024
1931	18.366.987	100.762

Kaynak: Zeki Doğanoğlu, “İzmir Limanı İhracaatı,” Cumhuriyet, 8 Ağustos 1932

Buhran yıllarında İzmir tarımında sorun yaratan bir konu da bağcılarının ekonomik problemleriydi. Bağcılar ekonomik kriz boyunca tefecilere, faizcilere devamlı olarak borçlanmış, bu duruma çözüm olarak ise kooperatifçilik çalışmaları yapılmaya başlanmıştır. Yaşanan sıkıntıları en aza indirmek için bağcılarının Üzüm Birliği meydana getirilmeye çalışılmıştır¹⁵⁸. Buhranla birlikte fiyatlar sürekli düşüp pazarlar daralırken nüfusunun yarısı çiftçilikle uğraşan Ege Bölgesi ve onun merkezi İzmir’de köylünün kredi, tohum, vergi, faiz, gübre ilaç gibi şikayetleri hızla arttı. Köylü için en büyük zorluk faizdi. Buhran yılları esnasında ve öncesinde faizcilik, sosyal bir yara

¹⁵⁷ Emel Göksu, **1929 Dünya Ekonomik Buhranı Yıllarında İzmir ve Suç Coğrafyası**, İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2003, s. 33.

¹⁵⁸ Ali Çimen, **1929 Dünya Ekonomik Bunalımının Dünyaya, Türkiye’ye ve İzmir’deki üzüm Fiyatlarına Etkisi**, Dokuz Eylül Üniversitesi İnkılâp Tarihi ve Atatürkçülük Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2007, s. 103–105.

halindeydi. Özellikle İzmir bağcısının beli, faiz ve kredi borcuyla bükülmüştü¹⁵⁹. Ege Bölgesi'nde yaygın olarak bürokrasi ve faiz kışkıracısında bulunan köylülerin durumu aşağıdaki haberde özetlenmektedir¹⁶⁰:

“...Ziraat Bankaları kredi kooperatifi mevcut olan mahallerde herhangi suretle olursa olsun bir yardım ve ikrazatta bulunmayacaktır ve nitekim bulunmuyor. Çiftçimiz kendi bankasının... Kapısından biz sana yardım edemeyiz, git memleketindeki kooperatife dahil ol, ihtiyacını oradan temin et cevabını alınca köyüne dönüp bu kooperatifin erkanı ile temasa geçiyor, ihtiyacını kooperatiften temin edebileceği için buna hissedar olmak ve kaydedileceği hisse miktarının dörtte birini peşinen tediye eylemek ve ayrıca da beş lira da duhuliye vermek mecburiyetinde kalınca bilfarz kuvve-i ameliyesininin müsait olabileceğini derpiş ve kendi ihtiyacını da teemmül ederek iki yüz liralık bir hisse kayıt olunmak için ortaklığa dahil olmaktadır. Bu iki yüz liradan ortaklık için ber muceb-i nizamname, peşinen dörtte birini vermek mecburiyetindedir ki elli lira eder beş lira da duhuliye verir ki ceman elli beş lira tesviye eyler. Bu bedbaht çiftçi elli beş lirayı ayda yüzde on faizle merhametsiz bir muhtekirden istikraz ederek kredi kooperatifine yatırır 20–30 gün sonra bu kooperatifin meclis-i idaresine müracaatla kendisine ikrazat yapılmasını rica eder. Meclis-i idare; sana ancak hissene nispetinde yani iki yüz lira verebiliriz, fakat bir kefil getir der, bin müşkülata o da ortaklardan olmak kaydıyla bir kefil bulabilir. Nihayet bu zavallıya iki yüz lira verirler ve bu iki yüz liranın yüzde onunu sermaye-i asliyene zam edeceğimiz diye tevkif ederek eline yüz seksen lira teslim ederler ve buna da azami dört buçuk ay için ikrazat lütünde bulunurlar. Köylü eline geçen bu yüz seksen liradan 60–65 lirasını ortak kaydolmak üzere faizle para istikraz ettiği murabahacıya götürüp teslim eder geride elinde 120 lira kalır. Bu para ile bin bir ihtiyacından hangisini temin edebilir. Eline bu suretle ancak 120 lira geçebilen bu ortak dört beş ay sonra kooperatife maafaiz 210 lira yatırır. Bir kaç ay sonra tekrar istikraz müracaatında bulunduğu zaman henüz Ankara'dan emir gelmemiştir, aylar geçer, ikinci taksit müddeti hulul eder, tekrar elli lira yatırır ikinci bir istikrazın da yine yüzde on sermaye-i asliyene zam edeceğimiz diye parasını keserler... Para bulup ortaklığa giremeyen zürra Ziraat

¹⁵⁹ M. Taner Bayazıt, **İzmir Basınında Demokrasi Mücadelesi (1923-1950)**, İzmir, 1992, s. 101.

¹⁶⁰ **Yeni Asır**, “Köylü İrkımızın Köküdür”, 18 Kânunuevvel 1930'dan aktaran Fatih Tuğluoğlu, “Modernleşmenin ve Devletçi Ekonomi Politîğin Kırsal Kesim Üzerine Etkileri”, **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâbı Tarihi Enstitüsü., 2007, s. 35.

Bankasından ber mucib-i kanun, mazhar-ı muavenet olamayınca başvurucağı yer neresidir? Pek tabi olarak seneliği yüzde yirmi faizle iş yapan insafsız faizciler değil mi?”

Tüm bunların yanı sıra bu dönemde İzmir’de küçük tüccarlar en çok vergilerden şikâyet etmiştir. Küçük esnaf ile yapılan görüşmelerde en büyük sorunlarının bu olduğunu belirtmişlerdir. Musakkafat Vergisi erken dönemde Yunanistan’dan gelen mübadillerin emlak taleplerini yükselttiği dönemde yüksek hesaplanmıştır. Bu nedenle büyük bunalım sırasında ücretler düşmesine rağmen hükümet 1928’e göre 1930’da 6 milyon liradan fazla gelir elde ettiği bu kaynağı kaybetmek istememiştir.¹⁶¹

1929 ekonomik bunalımı süresince genel vergilerin yanı sıra İzmir’e özgü vergiler de bulunmaktaydı. Belediyenin kaynak yaratmak için aldığı bu vergiye; İzmir belediye meclis kararı ile Halkapınar ve Bostanlı bataklıklarının kurutulması için halktan beş taksitte 25’er Kuruş’tan toplam 125 Kuruş alınması uygulaması örnek verilebilir. On beş yaşından küçükler, altmış yaşından büyük olanlar ve kadınlar bu yükümlülüğten ayrı tutulmuşlardı. Hükümet halkın ödeme güçlüğü çektiği yüksek vergilerle bütçe açıklarını kapatmak zorunda kalmıştır.¹⁶²

İzmir Ticaret Odası bunalım döneminde sık sık vergilerin düzenlenmesi ve muafiyetler sağlanması gerektiğini belirtmiştir. 1930 sonlarında özellikle bina vergisinin ağırlığı üzerinde durulmuş, savaşta İzmir’in büyük tahribat gördüğü belirtilerek vergide yeni bir düzenlemeye gidilmesi istenmiştir. İstekler arasında İzmir’de geçerli olan verginin yüzde 50 oranında azaltılması, harpten sonra inşa edilen binaların en az on yıl vergiden muaf tutulması, vergi oranının düşürülmesi, bir yada daha fazla süre ile boş bırakılan binalardan vergi alınmaması bulunmaktadır. Ayrıca muamele ve kazanç vergilerinde de yeni ayarlamalar yapılması istenmiş, krizden sadece sanayici ve tüccarın değil halkın da zarar gördüğü, etkilendiği belirtilerek 30 liraya kadar ücret alan memur

¹⁶¹ Cem Ermence, “Politics of Discontent in the Midst of the Great Depression, : The Free Republican Party of Turkey (1930), *New Perspectives on Turkey* 23, Sonbahar 2000, s. 34.

¹⁶² Alev Gözcü, Bir İntiharın Sosyo Ekonomik Arkapları: Dünya Ekonomik Bunalımının İzmir Örneğinde Gündelik Yaşama Yansımaları”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmalar Dergisi*, Cilt. 6, Sayı. 14, Bahar 2007, s. 98.

ve müstahdemin ile 100 kuruş yevmiye alan amelelerden, tabla ile dolaşan seyyar satıcılardan, kayıkçı ve arabacı gibi sırf boğazı tokluğuna çalışanlardan kazanç vergisi alınmaması önerilmiştir.¹⁶³

Tüm bunların yanında 1930 yılı sonrasında İzmir’de yangın yeri, belli bir plan çerçevesinde olmasa da imar edilmiş, ulaşım sorunu otobüslerin devreye sokulmasıyla çözümlenmiş, bataklıkların büyük bir bölümü kurutulmuş, şehrin içi mezarlıklardan arındırılmış, yeşil alan önceki dönemlerle karşılaştırılamayacak ölçüde genişletilmiş, sağlık sorununun çözümü yönünde büyük adımlar atılmış ve şehre Kültürpark kazandırılmıştı. Bu arada belediyenin mali yapısı düzelmiş ve yıllardır ihmal edilen ‘‘Yukarı Mahalleler’’ kentsel hizmetlerden yararlanmaya başlamıştı. Osmanlı Devleti döneminde, genellikle düşük gelir grubunda yer alan Türklerin yaşadığı yukarı mahallelerden kastedilen; Konak, Eşrefpaşa, İkiçeşmelik ve Namazgâh’tan yukarıya; Değirmendağı ve Kadifekale’ye doğru uzanan bölgeydi.¹⁶⁴

Yirminci yüzyıl başlarından itibaren gazetelere yansıyan gözlemler, kente yönelen göçlerle gittikçe kalabalıklaşan bu bölgelerin bayındırlık adına hiçbir olanaktan yararlanamadığı yönündedir. Gerçekten de, XIX. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren uygulamaya konan kamu hizmetleri, yukarı mahalleler için ulaşılmayan bir hayal olmuştu. Düzenli bir aydınlatma, su ve yol şebekesi mevcut olmadığı gibi, bu mahalleler her türlü bulaşıcı hastalıklarla karşı karşıyaydı. Cumhuriyet döneminde ‘‘Yukarı Mahalleler’’, eğitim, sağlık, temizlik ve diğer kamu hizmetlerine aşama aşama kavuştu.¹⁶⁵ Kuşkusuz 30’lu yılların başındaki bu durumun bir sebebi de dünya krizidir.

1929’da başlayan ekonomik kriz genel olarak ücretlileri ve köylüleri, özel olarak da ihracata dönük sektörlerde çalışan işçileri önemli ölçüde etkilemiştir. 1935 yılı

¹⁶³ Ülker Zengin Sönmez, **1929 Dünya Ekonomik Bunalımının İzmir Ekonomisine Etkileri**, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, İzmir, 1998, s. 37–38.

¹⁶⁴ Erkan Serçe ve Fikret Yılmaz, Sabri Yetkin, **Küllerinden Doğan Şehir**, İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2003, s. 9.

¹⁶⁵ Erkan Serçe ve Fikret Yılmaz, Sabri Yetkin, **Küllerinden Doğan Şehir**, İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2003, s. 9.

ortalarında İzmir'deki işçi ücretleri oldukça düşük düzeydedir. Gazeteci Şevket Bilgin konu ile ilgili olarak şunları yazmaktadır:¹⁶⁶

“Herkes bilir ki, İzmir, öteden beri işçisi bol olan şarlardan biridir. İncir, üzüm hanları, tütün işleme depoları, palamut, meyankökü kırk binden fazla işçiyi çeker. Ekonomik buhrandan önce gündeliklerin vasatı 150 kuruştan aşağı düşmezdi. Bugünse 50–60 kuruşa zorlukla varabilir.”

Gerek ülke genelinde gerekse İzmir özelinde görülen işsizlikle mücadele tedbiri olarak İzmir Belediyesi memurlarından görevlendirdiği birkaç kişilik bir kadro ile idare edilmek üzere bir İş Bulma Şubesi açılmıştır. Belediye'nin İş Bulma Şubesi'nin görevi müracaat eden katip, amele, süt ana, hizmetçi ve sanatkar gibi işçilerin özel durumlarının ve sağlık koşullarının belediyenin zabıta memurları tarafından incelenmesi ve bütün işletmelere bir yazı gönderilerek müesseselerine alacakları müstahdemini belediyeden istemelerini rica etmek olacaktır.¹⁶⁷

Tüm bunların yanı sıra 1929 yılındaki Dünya Ekonomik Buhranı İzmir'de de etkisini göstermiş, ekonomik sıkıntılar halkın Gayrimüslim tebaaya karşı nahoş tutumlar ve davranışlarda bulunmasına neden olmuş ve bu da yabancılar üzerinde etkili olmuştur.¹⁶⁸

Yukarıdaki etkenler dışında İzmir'in kendi iç dinamiklerinden kaynaklanan sorunlar da, 1929 Krizi'nin etkilerini derinleştirici rol oynamıştır. 1931'de İzmir Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası'nda çıkan bir değerlendirmede söz konusu etkenler aşağıdaki gibi belirtilmiştir¹⁶⁹:

¹⁶⁶ Bülent Varlık, “1930'larda İzmir'de İncir İşçileri ve Baladur Hakkı”, **Mülkiyeliler Birliği Dergisi**, Sayı 166, s. 28.

¹⁶⁷ Emel Göksu, **1929 Dünya Ekonomik Buhranı Yıllarında İzmir ve Suç Coğrafyası**, İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2003, s. 34.

¹⁶⁸ Emel Göksu, **1929 Dünya Ekonomik Buhranı Yıllarında İzmir ve Suç Coğrafyası**, İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2003, s. 158.

¹⁶⁹ **İzmir Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası**, “Sekizinci Fasıl: Buhran Sebepleri”, VI/1-2 (Kanunusani Şubat 1931), ss. 33-34.

“I. Dünya Savaşı, ardından Kurtuluş Savaşı ve Kurtuluş Savaşı sonrası Cumhuriyet tesisini kurma çabalarıyla yıpranma; kuraklık, sel gibi doğal felaketlerin mahsullerin maliyet fiyatlarını yükseltmesi; İzmir muntikasının halkevleri, mağazaları, yol ve mektepleri imar ve inşa etmek için 100 milyon liradan fazla bir parayı sarf etmesi ve böylece kazancında seyyal bir halden sabit bir hale geçen halkın sıkıntıya düşmesi; 1926 ve 1927 senelerinde dışardan Türkiye’ye 4 milyon liralık gramofon ve gramofon plağının ithal edilip, paranın % 60’lık bir kısmının muntikadan çıkması ve bu suretle muntika halkının buna benzer zevkleri için dışarıya fazla miktarda parasını bırakması; savaşlarla tükenen muntika stoklarının, bir taraftan ithalatla doldurulmak istenmesi ve mecburiyeti; sanayi ve tarım alanında gelişmeler kaydedebilmek için bir çok makine tahsisi; askeri savunma için muntikadan bolca vergi çıkması; ihracat maddelerinin fiyatlarının ani düşüşleri; yabancı sermayenin muntikadan çekilmeye başlamasıyla bir sermaye boşluğunun yaşanması; tüccarların bir kısmının buhran vaziyetinden kendi çıkarları uğruna yararlanmak istemeleri ve bu suretle fiyatlarla oynamaları, bunun yanında üreticiye yüksek faizli borçlar vermeleri ve üreticiyi ezmeleri gibi daha eklenebilecek bir çok sebep, İzmir Muntikası’ndaki buhranın yerel sebeplerini teşkil etti³²⁴. 1929 Krizi de haliyle bir kıvılcım çıkararak patlamaya sebep oldu.”

Çalışmanın genelinde de bahsedildiği gibi 1929 ekonomik krizi boyunca hükümetler ekonomik durgunluk nedeniyle yerli malı kullanımı ve tasarruf önlemlerine eskisinden çok daha fazla önem vermiştir. Yeni Mersin Gazetesinin 24 Kasım 1929 tarihli sayısında Buhran Başlığı ile yayınlanan bir yazıda da ekonomik durgunluk nedeniyle İzmir Limanı’nın faaliyetlerinde düşüş olduğu belirtilmiş, “paramızı elden çıkarmayalım” denilerek yerli malı kullanımına dikkat çekilmiştir.¹⁷⁰

2. 1929 Krizi Ve İstanbul

Osmanlı İmparatorluğu’nun ve genç Türkiye Cumhuriyetinin en büyük ve en önemli kenti olan İstanbul, bu konumu ile 1929 krizinin olumsuz etkilerini duymuştur.

¹⁷⁰ Selçuk Durak, **1929 Ekonomik Buhranı’nın Mersin Limanı Üzerine Etkileri**, Mersin Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mersin, 2006, s. 106.

Bu kısımda önce Cumhuriyet öncesi ve sonrası sosyo ekonomik durum incelenecek ardından krizin İstanbul'a ne gibi etkiler getirdiği incelenecektir.

2.1. Cumhuriyet Öncesinde İstanbul'un Sosyo Ekonomik Yapısı

İstanbul'un bölgede ekonomik merkez olmasının başlıca nedeni, Doğu ile Batı, Karadeniz ile Akdeniz arasındaki ticaret yolları üzerindeki kavşak noktası konumudur. İstanbul, Osmanlı İmparatorluğu'nun başkenti olmasının getirdiği türlü avantajlar yanında aynı zamanda bir imalat ve ticaret merkezidir.

On sekizinci yüzyıl ve on dokuzuncu yüzyıl başlarında çeşitli nedenlerle İstanbul'a göç başlamıştır. Göçle gelen nüfus Eyüp ve Üsküdar bölgelerine yerleşmiştir. On dokuzuncu yüzyılda İstanbul'da kent nüfusunun yüzde 15'ini yabancıların oluşturduğu görülmektedir. 1854 yılında belediye örgütü kurulmuştur. On dokuzuncu yüzyılda İstanbul'un nüfus büyüklüğü diğer Avrupa şehirleri ile paralellik göstermiştir. Ancak İstanbul Avrupa kentlerinin sanayileşmiş fabrikalarıyla proleter kitleler yaratmış nüfus yapısına bir ölçüde benzer özellikler gösterse de bu şehirle büyümeye devam ederken İstanbul durağan bir yapıda kalmıştır. On dokuzuncu yüzyılda sanayileşmenin önemli koşullarından birisi de nüfus birikiminin düzenli olarak canlılığını koruması ve hızlı kentleşmesi olmuştur. Bu süreçte fabrika kurma girişimlerinin ve işletmeye yönelik girişimlerin insan gücü yetersizliklerine bağlı yüksek ücretler dolayısıyla gelişemediği durumlarla karşılaşmıştır.¹⁷¹

İstanbul'da II. Abdülhamit'in tahta geçmesinin ardında yeni oluşturulan ticaret bakanlığı ticari faaliyetlerinin sorunlarını gidermek için 13 Aralık 1879'da İstanbul Ticaret Odası kurulmuştur.

On dokuzuncu yüzyıl'da Osmanlı ekonomisinin kapitalist ilişkilere açılması ve yönetim reformlarına koşut olarak İstanbul'da da büyük dönüşümlerin yaşandığı bir dönemdir. Kentin ulaşım altyapısı gelişerek, demiryolları, rıhtımlar, garlar yapılmıştır.

¹⁷¹ Haydar Kazgan, **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Şirketleşme – Osmanlı Sanayi Monografi ve Yorumlar**, İstanbul, Töbank, 1991, s. 34.

Galata ile arkasındaki Pera'nın yeni bir güç merkezi oluşturan kimliği iyice belirginleşmiştir. Birçok yabancı banka, banker ve komisyoncunun yerleştiği Galata, bir finans merkezi haline gelmiştir. Böylece Galata ekonominin asıl karar ve yönetim merkezi olarak önem kazanmıştır. Elçiliklerin yerleşmiş olduğu, azınlıkların ve yabancıların yaşadığı Pera ise kentin eğlence merkezi ve İstanbul'un batılı yüzü olarak görülmektedir. Batılı yaşama ayak uyduran Türklerde buraya yerleşmeye başlamışlardır.

1838 yılında Osmanlı-İngiliz Ticaret Anlaşması, Osmanlılara uluslararası ticaret yolunu açmıştı. İmparatorluğun son yıllarında, İstanbul için ticaret ithalat anlamına gelmektedir. Bu anlayış II. Abdülhamit döneminde kentin kıyılarının görünümünü değiştiren liman tesislerinin kurulmasına yol açmıştır. On dokuzuncu yüzyıl sonlarından itibaren İstanbul Limanının ticaret hacminde ve ticari hareketliliğinde; bir yandan Süveyş Kanalı'nın açılması, öte yandan yeni gelişen demiryollarının Avrupa'yı Rusya üzerinden Hindistan'a bağlamasıyla, dünya ticaret yollarının değişmesi ve Osmanlı Devleti'nin alım gücünün düşmesiyle gerilediği gözlenmektedir. 1900'lü yıllarda batıdaki hızlı gelişime ayak uydurmak isteyen Osmanlı'da; Batılı tüccar, komisyoncu, inşaatçı ve bankerlerden meydana gelen bir topluluğun, İstanbul'da yoğunluk kazandığı görülmektedir.¹⁷²

Osmanlı ticari yapısında önemli olan lonca sisteminin bu yüzyılda zayıfladığı ve çöktüğü görülmektedir. Esnaf sayısı gibi, dükkân sayısı, üretim araçları iş aletleri ve tezgâh adeti sınırlandırılmıştır. Loncalarda bugünkü kadro sistemine benzeyen gedik sistemi bulunmakta olup, On yedinci yüzyıldan itibaren kullanılan bu sistemde ihtiyaç duyuldukça yeni kadrolar açılmaktaydı. Böylece ticaretle ilgilenenlerin sayısının kontrolsüz artması engellenmekteydi. On dokuzuncu yüzyılın sonuna kadar örgütsel kurum olarak görev yapan loncalar, kente giren çıkan malları, malın alış ve satış fiyatlarını, tazeliğini denetlemektedir. Zamanla nüfusun artması gediklerin

¹⁷² C.Richard Johnson, **İstanbul 1920**, çev. Taner Sönmez, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995, s. 153.

genişlemesine sebep olmuş ve esnaf sayıları artmıştır. Kalitenin düşmesiyle lonca sistemini zayıflatmış ve sonunda çökmesine sebep olmuştur.¹⁷³

Yüzyılın başında kent dahilinde 100'den fazla işçi çalıştıran sadece üç fabrika bulunmaktadır. Ortalama büyüklükteki yedi tabakhanenin beşi ilkbahar mevsiminde 50–100 arasında işçi çalıştırır, bazıları ise zaman zaman daha çok sayıda kişiyi istihdam ederdi. Mesela kış aylarında 250 civarında işçinin çalıştığı pamuk iplik fabrikası, rekabete dayanamadığı için kapanmıştır. Bu dönemdeki fabrikalarda çalışan işçi sayısı yaklaşık olarak 2850 civarındadır.¹⁷⁴

1913 ve 1915 yıllarında yapılan sanayi sayımı sonuçlarına göre sanayi işletmelerinin yüzde 55'i İstanbul ve çevresinde yüzde 22'si İzmir'de geriye kalan yüzde 23'ünde diğer bölgelerde bulunmaktaydı. Bunun temel nedeni ise bu kentlerin önemli liman kentleri olmalarıydı. 1922 yılında İstanbul'da dış ticaret işlemlerinin sadece yüzde 4'ü, taşımacı firmaların yüzde 13'ü, toptancı mağazaların yüzde 15'i ve perakendecilerin yüzde 25'i Müslümanların elindeydi.¹⁷⁵

Osmanlı İmparatorluğu'nun son yüzyılında İstanbul tarım ve tarım dışı üretim alanlarında kapitalist olmayan bir üretim ilişkisine sahipti ve üretim basit yöntemlerle sürdürülmeye devam ediyordu. Özellikle on dokuzuncu yüzyılın ilk çeyreğinde yabancı yatırımlar İstanbul ekonomisinde mevcut değildi; bu tarih sonrasında Osmanlı ekonomisinin de dünya kapitalizmi ile bütünleşme çabası içine girmesi ile beraber ekonomik yaşamda da değişim meydana gelmeye başlamıştır.

1912 ve 1913 İstanbul Şehremaneti İstatistik Müdürlüğü tarafından yayınlanmaya başlayan istatistik rakamlarına baktığımızda İstanbul'da ticaretin küçük esnaf eliyle

¹⁷³ Yakar Berkmen, **İstanbul Metropolitan Alanında Alışveriş Mekânlarının Dönüşümü ve Yeni Alışveriş Merkezlerinin Oluşumu (1839–1996)**, Yıldız Teknik Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1999.

¹⁷⁴ C.Richard Johnson, **İstanbul 1920**, çev. Taner Sönmez, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995, s. 153.

¹⁷⁵ Ahmet Kala, "Tarihi Süreç İçinde Kapalıçarşı ve Hanlar Bölgesinde Üretim: Geleneksel Kapalı Çarşı Modelinin Geçmişten Günümüze Yeri", **II. Uluslararası Eminönü Sempozyumu Tebliğler Kitabı**, Eminönü Belediyesi Yayını, 2008, s. 70–71.

yürütüldüğü görülmektedir. Büyük çoğunlukla imalat içermeyen tüccar esnafının sayısı ve örgütlenmesi aşağıdaki tabloda görülebilecektir.¹⁷⁶

¹⁷⁶ Ahmet Kala, “Tarihi Süreç İçinde Kapalıçarşı ve Hanlar Bölgesinde Üretim: Geleneksel Kapalı Çarşı Modelinin Geçmişten Günümüze Yeri”, **II. Uluslararası Eminönü Sempozyumu Tebliğler Kitabı**, Eminönü Belediyesi Yayını, 2008, s. 70–71

Tablo 20: İstanbul'daki Esnaf Cemiyetleri (1912)

Esnaf Cemiyeti	Üye Esnaf Âdeti
Ekmekçiler	2500
Simit ve börekçiler	1000
Saraççılar	300
Kasaplar	1000
Nalbantlar	100
Lağımıcılar	800
Nakkaş ve sıvacı	3000
Kuyumcu	1500
Kantar imalat	100
Kahve değirmenci	80
İpçiler	40
Havyar ve balık tuzlayıcı	200
Peynirci	200
Konak işçileri	1500
Sakalar	220
Araba imalcileri	150
Saat tamircileri	400
Hakkaklar	25
Yük arabacıları	4000
Sepetçiler	80
Hamallar	10000
Uzunçarşı esnafı	200
Deniz amelesi	500
Celepler	700
Sığır kasapları	100
Mest dikici	200
Kaldırımçı	300
Terzi	70
Bedesten-i Atik	80
Hamamcılar	1000
Sandalcılar	100
Keresteciler	150
Tekne balıkçıları	300
Bahçıvanlar	300
Toplam	31195

Kaynak: Ahmet Kala, “Tarihi Süreç İçinde Kapalıçarşı ve Hanlar Bölgesinde Üretim: Geleneksel Kapalı Çarşı Modelinin Geçmişten Günümüze Yeri”, **II. Uluslararası Eminönü Sempozyumu Tebliğler Kitabı**, Eminönü Belediyesi Yayını, 2008, s. 70–71.

Tablo 21: İstanbul'daki Diğer Esnaflar (1912–1913)

Esnaf Cemiyeti Adı	Esnaf Cemiyeti Adı
Döşemeci	Tüccaran-ı saire
Şemsiyeci	Sarraf
Sun-i çiçek imal edenler	Dellal
Elbise boyacıları	Menfaat-i umumiyyeye hadim idareler
Dikişçi	Acenteler
Eldivenci	Mühendis
Şapkacı	Mimar
Modist	Ebniye kalfaları
Musiki alet imal edenler	Berber
Kâğıtçı	Dülger ve marangoz
Kitapçı	Çilingir
Mücellid	Tüfenkçi
Matbaacı	Dökmeci
Yıldızcı	Taşçı
Otelci	Duvarcı
Tarakçı	Kuyucu
Ağızlıkçı	Sobacı
Oyuncakçı	Suyolcu
Marpuççu	Lağımçı
Camcı	Sabuncu
Fesçi	Tenekeci
Kunduracı	Süpürgeci
Tütüncü	Fıçı imal edenler
Boyacı	Sütçü
Demirci	Ayak satıcıları
İspirto bayileri	Şekerci
Şarap ve likör bayileri	Hizmetçiler
Hayvan tüccararı	Lokanta ve otel hademeleri
Kömür ve hatab tüccarı	

Kaynak: Ahmet Kala, “Tarihi Süreç İçinde Kapalıçarşı ve Hanlar Bölgesinde Üretim: Geleneksel Kapalı Çarşı Modelinin Geçmişten Günümüze Yeri”, **II. Uluslararası Eminönü Sempozyumu Tebliğler Kitabı**, Eminönü Belediyesi Yayını, 2008, s. 70–71.

Birinci Dünya Savaşı öncesi İstanbul'un temel ekonomik faaliyetleri şu şekilde tanımlanabilir:¹⁷⁷

- Yönetim işlevi: Bu, kentte büyük bir sivil ve askeri bürokrasi oluşmasını sağlıyor, önemli ölçüde askeri birliklerin toplanmasına sebep oluyordu. 1908 sonrasında bu kadrolarda eksiltmeye gidilmiş olmasına ve ücret düzeyleri düşürülmüş olmasına karşın kent ekonomisinin temel unsurlarından birini oluşturuyordu.
- Ticaret: Ticaret üç farklı işlevi ile kentin temel ekonomik faaliyetleri arasında yer alıyordu. Bunlardan ilki ithalattı. Dünya pazarlarından getirilen mamul maddeler bu merkez aracılığıyla İmparatorluk içinde dağılıyordu. İkincisi transit ticaretti. İstanbul özel konumu ile Karadeniz'de kıyısı olan ülkeler ve Ortadoğu ülkeleri için transit bir ticaret merkezi işlevine sahipti. Ticarete son olarak ülkede büyük ölçüde tarım kökenli ve el emeğine dayanan üretim toplanarak bir yandan kent içinde kullanılmasını, bir yandan da ihracını sağlayan işlevler yer alıyordu.
- Üretim: Yaygın olan üretim biçimi, ev üretimi ve kaçak üretimdi. Bu üretimin bir bölümü ülkenin iç pazarına ve ülke dışına gönderildiği için üretim de temel sektörler arasında düşünülebilir. Yalnız bu üretim büyük ölçüde kent içine yönelik kalıyordu. Temel sektör olarak kent ekonomisi içinde önemi, ticarete göre geri planda bulunuyordu.
- Bazı türdeki servisler: Bunlar arasında temel ekonomik faaliyetler arasında yer alan işlere hizmet veren bankacılık, sigortacılık, ulaştırma gibi hizmetlerde yüksek öğretim, sağlık hizmetlerini ve savaş öncesi sayıları 6000 kadar tahmin edilen yabancı turistlere ve İstanbul'a iş ve diğer sebeplerle gelip gidenlere verilen kişisel hizmetleri sayabiliriz.

¹⁷⁷ İlhan Tekeli ve Selim İlkin, **Cumhuriyetin Harcı: Köktenci Modernitenin Ekonomik Politikasının Gelişimi**, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayını, 2004, s. 54–55.

2.2. Cumhuriyet Döneminde İstanbul'un Sosyo Ekonomik Yapısı

İstanbul en eski çağlardan günümüze kadar, bulunduğu bölgenin, ülkenin ekonomik merkezi olma özelliğini korumuştur. Yine Cumhuriyet öncesi başkent niteliğiyle en büyük tüketici olan kent, Cumhuriyet sonrasında, Türkiye ekonomisinin geçirdiği büyük değişime bağlı olarak aynı zamanda en fazla üreten il konumuna da gelmiştir. 1923'te Lozan antlaşması ile kapitülasyonların kalkması, yabancı sermayenin etkinliğine son vermiştir. Böylece yabancı büyük firmalar, tüccarlar, sigorta şirketleri, bankerler, posta idareleri Beyoğlu'nu terk etmişlerdir. Elçiliklerin Ankara'ya taşınmasıyla, onların çevresinde ayrıcalıklı olarak çalışan azınlıkların da bir bölümünün Beyoğlu'nu terk etmesine neden olmuştur. Yabancı işletmelerin Türk ekonomisi üzerindeki olumsuz etkilerinin giderilmesi ve sömürünün önlenmesi için, yabancı şirketler zorunlu bir tasfiyeye uğratarak birer birer satın alınmıştır. Özellikle, kamu hizmetleri alanında çalışan demiryolu, telefon, tramvay, elektrik şirketleri devletleştirilmiştir.¹⁷⁸

Cumhuriyet'in ilanı sonrasında İstanbul ekonomik anlamda bir duraklama sürecine girmiştir. İstanbul'un ekonomik gerilemesinin temel nedeni ticarete meydana gelen gerilemedir. Bu gerilemeye neden olarak üç ana sebebi gösterilmektedir. Bunlardan birincisi hinterlandtaki küçülmelerdir. İkincisi bu hinterlandtaki üretim ve tüketim miktarlarından meydana gelen gerilemedir. Üçüncüsü ise İstanbul'un ticaretinde söz sahibi olan yabancı tüccarların bir kısmının şehri terk etmesidir.¹⁷⁹ Bunlara ek olarak bir dördüncü sebep de Cumhuriyet hükümetinin kendi kendine yeten bir ekonomi politikası izlemesidir. Bu yalnız İstanbul'un değil tüm ülkenin ekonomisinde bir duraklama dönemi yaşatmıştır.

İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası 27 Ocak 1924 tarihinde toplantısında İstanbul ekonomisinin seyri konusunda bir rapor hazırlanmasına karar vermiştir. Bu konuda oluşturulan komisyon çalışmalarını Kasım 1924 tamamlamıştır. Rapor ele aldığı

¹⁷⁸ İlhan Tekeli ve Selim İlkin, **Cumhuriyetin Harcı: Köktenci Modernitenin Ekonomik Politikasının Gelişimi**, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayını, 2004, s. 54 – 56.

¹⁷⁹ İlhan Tekeli ve Selim İlkin, **Cumhuriyetin Harcı: Köktenci Modernitenin Ekonomik Politikasının Gelişimi**, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayını, 2004, s. 57.

konular itibariyle İstanbul'un ekonomik sorunları üzerinde kapsamlı bir çalışma olmuştur. Raporun ana hatları ile önemli noktaları şunlardır:¹⁸⁰

- Raporun öncelikli özelliği çıkış noktasında Türk unsurunun iktisadi hayata hakim olması isteği varken getirilen önerilerde gayrimüslimlere karşı hiçbir ayrımcı öneri içermemesidir.
- İstanbul'da yaşanan savaş ve başkent olma özelliğini kaybetmesinin ekonomi üzerindeki etkilerinin belirlenmesi raporun birincil amacı olmuştur.
- Raporda İstanbul'un ithalat merkezi olarak oynadığı rol altı sektöre ayrılarak incelenmiştir. Rapora göre attariye ve ecza-yı tıbbiye ithalatında meydana gelen küçülmeyi hinterlandtaki küçülmeden ziyade hinterlandtaki alım gücünün düşmesine bağlı geliştirmiştir. İstanbul için ikinci önemli ithalat sektörü petrol, ham petrol ve benzin ithalatıdır. Bu pazar tam olarak Standart Oil şirketinin kontrolü altında idi. Bu şirket getirdiği petrolü Anadolu'ya İstanbul üzerinden dağıtıyordu. Savaş sonrası araç sayısında meydana gelen artış petrol ithalatının da artmasına neden olmuştur. Bu sebepten petrol ithalatı alanında azalmadan bahsetmek mümkün olmayacaktır. Dördüncü ithalat alanı olan tuhafiyedeki gerilemenin nedenleri de manifatura'nın sebeplerine benzerdir. Beşinci ithalat alanı olan cam, ayna, şişede ithalat oranlarının yüzde 50'lere varan azalma görülmektedir. Bu azalmanın başlıca nedeni ise İstanbul artık Bulgaristan ve Romanya'ya bu mamulleri satamamasıdır. Altıncı ithalat alanı olan inşaat malzemeleri ithalatındaki azalmanın sebebi İstanbul'daki inşaat sektörünün artık hareketli olmamasıdır. Ayrıca bu dönemde inşaat malzemelerinin bazı kalemlerinde İstanbul'un üretime başlaması bu düşüşün nedenini açıklamaktadır.

Cumhuriyet Dönemi'nde de İstanbul'un bu işlevi pek fazla değişmemiş, ancak yeni biçimlerde ve büyüyen bir ölçekte sürmüştür. Ülke içi iş bölümünde de İstanbul giderek sanayi, ticaret, bankacılık vb. tarım dışı alanlarda uzmanlaşır ve yurt çapında

¹⁸⁰ İlhan Tekeli ve Selim İlkin, **Cumhuriyetin Harcı: Köktenci Modernitenin Ekonomik Politikasının Gelişimi**, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayını, 2004, s. 58-59.

hizmet ve mal sunarken, başka bölgeler ve iller, öncelikle tarımda geliştirdi ve İstanbul'un tarımsal ürün gereksinimi büyük ölçüde il dışından karşılanmıştır. Bu bakımdan, gerek doğal koşulların, gerek pazar olanaklarının aslında elverişli bir ortam hazırlamış olmasına karşın, tarım İstanbul'da hep güdük bir faaliyet olarak kalmış ve ekonomik yaşamdaki önemini giderek yitirmiştir.

Cumhuriyet sonrasında İstanbul'un başkent konumu ve toplumsal görüntüsü tümüyle çözümlenip değişti. Ancak kent ekonomisinin çeşitli sektörler içinde, ticaretin yanı sıra hizmetler de, 1950'lere kadar mutlak, daha sonra ise göreceli olarak oransal üstünlüklerini büyük ölçüde korumuştur.

Cumhuriyetle birlikte imalat sanayi başta olmak üzere tüm sanayi üretiminde İstanbul hep önde gitmiştir. Cumhuriyet sonrasında geleneksel el sanatları gerilerken, imalat sanayi özellikle, Birinci ve İkinci Sanayi Planı uygulamaları çerçevesinde Cumhuriyet Türkiye'sinin diğer bölge ve illeriyle arasına büyük farklar koyarak, en hızlı ve en fazla İstanbul'da gelişmiştir. 1927 yılından itibaren sanayi sayımı sonuçları, İstanbul'un sanayi kuruluşu, sanayi kesiminde çalışanlar, sanayinin ilin toplam katma değeri içindeki payı açısından günümüze kadar gelen rakipsiz birinciliğini göstermektedir.

1930'larda yönetim merkezi İstanbul'da olmak üzere kurulan Tekel Genel Müdürlüğü, var olan Tekel işletmelerini genişletmiş, bunlara yenilerini eklemiştir. Ayrıca, liman işletmesi ve elektrik, su, havagazı işletmeleri de millileştirmeler sonucu kamu kesimine geçmiştir. 1920'lerde faal olan yabancı sermayeli firmalardan bir bölümü; varlıklarını 1930'lar ve 1940'larda da sürdürmüş; 1929 gümrük tarifesinin sanayiye sağladığı koruma olanaklarının etkisiyle, 1930'larda bazı özel kesim işletmeleri de kurulabilmiştir. Örneğin 1932'de Teşviki Sanayi Kanunu'ndan yararlanan 170 dokuma işletmesinden 84'ü, 99 tarıma dayalı sanayi işletmesinden 26'sı, 57 maden işleme yerinden 15'i, 1930–1932 arasında kurulmuştur.¹⁸¹

¹⁸¹ **Yurt Ansiklopedisi**, Cilt. 6, Anadolu Yayıncılık, 1982, s. 3930–3931.

Sanayi yatırımlarının planlı bir şekilde ve çok büyük ölçüde devlet tarafından gerçekleştirildiği bu dönemde ithal ikameci bir ekonomi ve sanayi politikası izlenirken, devlet eliyle yaratılan sanayiden aslan payını alan, bu defa İstanbul olmamıştır. 1934'ten itibaren yürürlüğe giren Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı'nda İstanbul'da büyük yatırım projeleri önde gelmemiş, aksine geçmiş için kötü deneylerin etkileriyle temel sanayinin Türkiye'nin çeşitli yörelerine dağıtılması öngörülmüştür.¹⁸²

İstanbul ülkenin hinterlandında üretilen mamullerin toplanması ihraç edilmesi, tekrar hinterlanda dağıtılması işlevinde değişimler meydana gelmiştir. Hinterland'daki üretimin düşmesi ayrıca zengin yabancı tüccarların ülkeyi terk etmesi bu azalmanın başlıca nedenleridir. Bu değişimler ürünler bazında incelenecek olursa bu konuda özetle şunları belirtebiliriz:

İstanbul'un ana ihraç ürünlerinden biri olan afyonun ihraç merkezi değişime uğramamış yine İstanbul'da kalmıştır. Tütünde İstanbul bir merkez konumundadır. Yalnızca tütün ticareti itibariyle değil aynı zamanda Marmara bölgesi Trakya ve transit Rus tütününün imalatı noktasında hizmet vermektedir. Bu konumunu İstanbul savaş sonrasında kaybetmemiş bilakis bu sektörde çalışan çocuk ve bayan sayısında artış meydana gelmiş Üsküdar, Beşiktaş gibi ilçelerde imalathaneler açılmıştır. Dünyadaki fındık üretiminin yüzde 60'lık kısmını Türkiye üretmiş olmasına rağmen İstanbul bu konudaki merkezliğini Marsilya ve Trieste'ye kaptırmıştır. Bunun sebepleri arasında İstanbul limanlarının yeterince büyük olmaması ve Amerika'ya direkt seferlerin olmamasının yattığı düşünülmektedir. Hatta zamanla İstanbul'un bu görevini tamamen kaybetmesi ve fındık ticaretinin tamamen üretim bölgelerine kayması olasılık dahilindedir.¹⁸³

Tiftiğin ihracat merkezi İstanbul'dur. İstanbul'da sof kumaş talebi olmadığı için dokunmamaktadır. Tiftik tamamen Amerika'ya ihraç edilmektedir. Yün ticareti ise İzmir ile İstanbul arasında bölüşülmüş vaziyettedir. İstanbul'a hinterlandından gelen

¹⁸² **Yurt Ansiklopedisi**, Cilt. 6, Anadolu Yayıncılık, 1982, s. 3939–3940.

¹⁸³ İlhan Tekeli ve Selim İlkin, **Cumhuriyetin Harcı: Köktenci Modernitenin Ekonomik Politikasının Gelişimi**, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayını, 2004, s. 60.

yünlerin sadece yüzde 5'lik kısmı İstanbul'daki fabrikalarda işlenebilmektedir. Büyük bir kısmı ise işlenmeden ihraç edilmektedir. İpek üretiminin merkezi konumunda Bursa bulunurken Birinci Dünya harbinden itibaren İstanbul bu görevi üstlenmiştir. Önceden Bursa'dan ihracat yapan yabancı tüccarlar savaş nedeniyle İstanbul'a geri çekilmiş buradan ticaret yapmayı tercih etmişlerdi.¹⁸⁴

İstanbul ekonomisi içerisinde tarım hiçbir dönemde önemli bir sektör olmamıştır. İlin toplam gelirleri ve üretimi ile ülkenin tarım gelirleri içindeki en düşük pay, hep İstanbul'un olmuştur. İstanbul'un Osmanlı döneminde başkent olma konumu, toprak dağılımı, toprak mülkiyeti, tarımsal işletme büyüklüklerinde günümüzde de süren kimi özelliklere yol açmıştır. Bununla beraber İstanbul, tarihinin bütün dönemlerinde hizmet sektörünün ağırlık taşıdığı bir merkez olmuştur. Sanayinin gelişip görece öne çıkmaya başlaması İkinci Dünya Savaşı sonrasında gerçekleşmiştir. Her çeşit hizmetin ve hizmet erbabının İstanbul'da yoğunlaşmış olmasının başlıca nedeni, kentin Osmanlı döneminde başkent, Cumhuriyet döneminde ise, gerek dış bağlantılar gerekse ulusal yaşam açısından Türkiye'nin en büyük, en önemli, en kalabalık merkezi olmasıdır. Öte yandan hem deniz hem kara hem de havayollarının kıtalar arası buluşma noktalarında yer alması, İstanbul'da ulaşım, haberleşme, ticaret ve turizmin ülkenin diğer şehirleri ile kıyaslanamayacak boyutlarda gelişmesine yol açmış, bu durum adı geçen alanlardaki hizmetlerin kentte gelişmesini ve çalışanların sayısının hızla artmasını beraberinde getirmiştir.¹⁸⁵

İstanbul ticareti 1950'lere değin ağırlıkla azınlıkların ve yabancı şirketlerin elindeydi. Özellikle, azınlıkların rolünü Müslüman-Türk tüccara devretmek üzere baş vurulan çeşitli ekonomik politikalar, Cumhuriyet öncesinde olduğu gibi Cumhuriyetin ilk yıllarında da pek etkili olmamış, azınlık tüccarlar özellikle İstanbul'da ticaretteki etkinliklerin korumuşlardı. Ancak 1942'de çıkarılan Varlık Vergisi'nin azınlık tüccarlarını mülksüzleştirme yönünde bir etkisi olmuştur.

¹⁸⁴ İlhan Tekeli ve Selim İlkin, **Cumhuriyetin Harcı: Köktenci Modernitenin Ekonomik Politikasının Gelişimi**, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayını, 2004, s. 61-62.

¹⁸⁵ İlhan Tekeli ve Selim İlkin, **Cumhuriyetin Harcı: Köktenci Modernitenin Ekonomik Politikasının Gelişimi**, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayını, 2004, s. 61-62.

Cumhuriyetin kuruluşu sırasında ve Cumhuriyeti izleyen ilk yıllarda İstanbul'da Avrupa sermayesinin ülkedeki uzantısı, komisyon ve aracı karlarıyla beslenen dışa bağılı bir ticaret sermayesi varlığını korumuştur. Büyük tüccarların çoğu gayrimüslimlerdir. Cumhuriyetin kuruluşuyla bu yapı darbe yediyse de, İstanbul özellikle dış ticarete ülke içindeki önemini ve ilk sırayı korumuştur. 1950'lerden sonra İstanbul'da ticaret, ekonominin önde gelen sektörü olmayı sürdürdüyse de sanayi giderek gelişmiştir.

2.3. 1929 Ekonomik Krizin İstanbul'a Etkileri

1929 ekonomik krizi genç Türkiye Cumhuriyetinde önemli bir kent olan İstanbul'u da derinden etkilemiştir. Bu etkilenme sosyal hayatta da etkili olmuş; dönemin yazılı basınında konu ile ilgili yorumlara sıklıkla yer verilmiştir.

Birbirini izleyen Birinci Dünya Savaşı, İtilaf devletlerinin İstanbul'u işgal etmesi (1919–1922), Kurtuluş Savaşı, ardından başkentin Ankara'ya taşınması gerilemenin de işaretlerini ortaya çıkarmıştır. 2500 yıldan daha fazla ayakta kalan kent; özellikli konumunu yitirmiştir. Bu açıdan İstanbul için Birinci ve İkinci Dünya Savaşları arası bir nekahet ve bekleme dönemi olmuştur.¹⁸⁶ Şüphesiz bu dönem arasında ortaya çıkan 1929 Dünya Ekonomik Bunalımı'yla değişen dünya koşulları, genelde Türkiye, özeldede İstanbul ekonomisinde de değişikliklere yol açmıştır. Dış ticaret hacminin daraldığı ve korumacı dış ticaret politikasının uygulandığı bu dönemde, sanayileşme stratejisi olarak da "ithal ikameci" bir çizgi izlendi. Sanayi yatırımlarının başını, devlet işletmeciliği çekmiş; bu dönemde alınan önlemler İstanbul sanayisinde de belli gelişmelere yol açmıştır.¹⁸⁷

Yeni devlet yatırımları içinde İstanbul'un payı pek yüksek olmamakla birlikte, Osmanlı'dan kalma devlet işletmelerinin iyileştirilmesi, ayrıcalıklı haklardan yararlanan kimi yabancı şirketlerin millileştirilmesi gibi uygulamalar sonucunda, İstanbul'da geniş

¹⁸⁶ Doğan Kuban, **İstanbul: Bir Kent Tarihi**, İstanbul: Türkiye Tarih Vakfı Yayını, 2004, s. 383.

¹⁸⁷ Doğan Kuban, **İstanbul: Bir Kent Tarihi**, İstanbul: Türkiye Tarih Vakfı Yayını, 2004, s. 383 – 384.

bir kamu kesimi oluşmuştur. Gıda ve tekstil dallarında da, özel girişimcilik belli gelişmeler göstermiştir.

1929 dünya ekonomik bunalımının da etkisiyle 1930'lardan sonra uygulanmaya başlanan korumacı ve devletçi ekonomi politikası, bütün Türkiye ekonomisi gibi İstanbul ekonomisi ve sanayisinin yapısını da etkilemiştir. Devlet eliyle milli sanayileşme dönemine İstanbul, zayıf bir sanayi altyapısı ve birikimiyle girmiştir.¹⁸⁸

1930'ların planlı ekonomisinin ilk yılları yeni bazı bürokratik girişimlerin de başlangıcı olmuştur. Yeni belediye yasalarının çıkması ile birlikte 1930'larda şehremaneti kaldırılmış ve İstanbul'da belediye başkanı ile valinin görevleri birleştirilmiş, kent merkezi hükümetin doğrudan denetimi altına girmiştir.¹⁸⁹

İstanbul'da bulunan kamu kesimine ait şirketler Türk hükümeti tarafından satın alınarak millileştirilmiş ve şirketlerin yöneticileri de Türkler arasından seçilmiştir. Osmanlı Bankası devlet bankası olma ayrıcalığını, 1930'da Ankara'da kurulan Merkez Bankası'na devretmiştir. Bununla beraber birkaç Batı bankası ve birkaç sigorta şirketi de İstanbul'da varlığını sürdürmüştür. 1932'de 14'ü yabancı banka olmak üzere 103 yabancı şirket faaliyet gösterirken bunların sayısı sonra azalmıştır.¹⁹⁰

Şüphesiz İstanbul ülke ticaretinde merkezi konumunu bütün olumsuz şartlara rağmen korumuştur. 1920–1928 yılları arasında İstanbul'u transit geçit için kullanan gemi sayısında yüzde 45'e varan azalma meydana gelmesi İstanbul'un ithalatını azaltmamış artırmıştır. Bu dönemde ithalatta görülen artışın oranının büyük olması ticaret firmalarının kurulmasına neden olmuştur. Bu ticaret firmalarının genel itibarıyla yabancıların elinde bulunması devleti kendi tüccar sınıfını oluşturmaya ve korumaya yöneltmiştir. Bu destek geçen birkaç yılda İstanbul'da ticaret zenginlerinin oluşmasına neden olmuştur. Yalnız bu dönemde kurulan firmaların ömrü pek uzun olmamış 1929

¹⁸⁸ Doğan Kuban, **İstanbul: Bir Kent Tarihi**, İstanbul: Türkiye Tarih Vakfı Yayını, 2004, s. 384.

¹⁸⁹ Doğan Kuban, **İstanbul: Bir Kent Tarihi**, İstanbul: Türkiye Tarih Vakfı Yayını, 2004, s. 384.

¹⁹⁰ Robert Mantran, **İstanbul Tarihi**, (çev. Teoman Tunçdoğan) İstanbul: İletişim Yayınları, 1996, s. 305.

dünya ekonomik bunalımı İstanbullu tüccarların ticaret hacimlerini yüzde 50 oranlarına kadar düşürmüştür. Dünyada gerçekleşen bu ekonomik buhran özellikle dış ticaret ile meşgul olan firmaların büyük kısmının kapanmasına neden olmuştur.

İstanbul imalat sanayinin gelişimi, hem uluslararası, hem de ülke içi ekonomik iş bölümünün etkisi altında belirlenen sanayileşme stratejilerinden geniş ölçüde etkilenmiştir. Cumhuriyet'in ilk dönemlerinde 'ulusal sermayedar tipinin yaratılma çabalarına ek olarak, 1929 krizinin hükümetleri korumacı ve devletin öncülük ettiği ithal ikameci bir sanayileşme politikası yöneltmesi, bu dönemdeki İstanbul sanayinin yapısını biçimlendirmiştir. O yıllarda ilin en gelişmiş imalat sanayi kolu olan tarımsal sanayilerde ve dokumada, hep büyük ölçekli devlet işletmeleri egemendir.

Türkiye özelinde incelediğimizde ise küçük üretimin coğrafi konum bakımından küçük şehirlerde ve kırsal bölgelerde hâkim olduğu, bununla beraber daha büyük ölçekli üretimin ise İstanbul ve İzmir gibi bölgelerde yoğunlaştığı görülmektedir. 1927 sanayi sayımı sonuçlarına göre 10'dan fazla işçi çalıştıran 2052 imalathanenin 816'sı yani yüzde 40'lık bir bölümünün İstanbul ve İzmir'de olması da bunu kanıtlamaktadır. Yine 1927 nüfus sayımına göre tüm sanayide istihdam edilen işçilerin yüzde 25,7'si İstanbul ve İzmir'de yer almıştır. Ayrıca imalat sanayinin bütün sektörlerinde İstanbul'un büyük ölçekli işyerlerindeki payı orantısız biçimde büyüktü. 20'den fazla işçi çalıştıran 212 tekstil işyerinden 62'si; kâğıt ve kâğıt ürünlerindeki 33 işyerinden 21'i, metalürji ve makine yapımında 53 işyerinden 20'si, kimya sektöründe 15 işyerinden 8'i İstanbul'daydı. Genelde hammaddelerin bulunduğu üretimin yapıldığı ağaç ürünlerinde bile 99 işyerinden 16'sı yine İstanbul merkezliydi.¹⁹¹

1930'lu yıllarda ve 1940'ların başlarında, İstanbul imalat sanayinde faaliyet gösteren görece büyük işletmelerin sayıları ve nitelikleri, 1941'de Teşviki Sanayi Kanunu'ndan yararlanan firmalarla ilgili saptamalarda görülmektedir.

¹⁹¹ Çağlar Keyder, **Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye (1923-1929)**, Ankara : Yurt Yayınları, 1982, s. 76-77.

1941’de Türkiye genelinde Teşviki Sanayi Kanunu’ndan yararlanan 1052 firmadan 317’si (yüzde 30) İstanbul’daydı. Bu dönemde, sabit fiyatlarla sanayi büyüme hızı, yıllık ortalama yüzde 11,6 iken, bu ortalamanın İstanbul’un sanayi üretiminde biraz daha düşük kaldığı hesaplanmaktadır. Buna karşılık Teşvik-i Sanayi Kanunu’ndan yararlanan yani sanayi belli bir büyüklükte ve belli bir teknolojik düzeyde olan 1417 kuruluşun 444’ü (yüzde 31,3) buralarda çalışan toplam 55.320 işçiden 14.949’u (yüzde 27) İstanbul’daydı. Teşviki- Sanayi Kanunu’ndan yararlanan bu kuruluşlarda yaratılan toplam katma değerde İstanbul’un payı, yüzde 41’den fazlaydı ve diğer kuruluşlar arasında İstanbul, ileri teknoloji kullanan ve emek verimliliğinin, Türkiye ortalamasının üstünde olduğu bir kent niteliğine sahipti.¹⁹² Bu veriler krize rağmen İstanbul sanayinin hala ülkenin lokomotifi olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Ne var ki, sanayinin merkezi olan bu kentte krizin etkileri ağır olarak hissedilmiştir. Buhran döneminde İstanbul’da sanayi sadece hammadde girdileri bakımından değil, sanayide kullanılan emeğin fiyatındaki düşmeler açısından da dikkat çekici bir duruma gelmiştir. İç piyasada yaşanan işsizliğin, fiyat buhranı nedeniyle tarım kesiminden kopanlarla daha da arttığı, üreticilerin arz - talep dengesine göre belirlendiği bir ortamda emeğin ucuzladığı gözlemlenmiştir. Söz konusu koşullar İstanbul’da bulunan yedi büyük sanayi kuruluşunda 1927 yılında 135,5 kuruş olan ortalama işçilik yevmiyesi 1935’te 115 kuruşa düşmesine neden olmuştur.¹⁹³

İstanbul hiçbir zaman tarım kenti olmamasına rağmen 1929 ekonomik krizinin etkileri bu piyasada da İstanbul’un etkilenmesine neden olmuştur. Aşağıdaki tabloda da görebileceğimiz gibi bunalımın etkili olduğu yıllarda İstanbul’daki buğday fiyatları büyük düşüş yaşamıştır. Özellikle krizin en yoğun olarak yaşandığı 1929–1931 yılları arasında fiyat endeksinin 1927’ye göre çok aşağılarda kaldığı görülmektedir.

¹⁹² **Yurt Ansiklopedisi**, Cilt. 6, Anadolu Yayıncılık, 1982, s. 3929.

¹⁹³ Şevket Süreyya (Aydemir), “İş Kanunu Cemiyetinin Temel Kanunlarından Biridir” **Kadro**, S.31, Temmuz 1934, ss. 8–11.

Tablo 22: 1927-1936 Arasında İstanbul Piyasasında Buğday Fiyatları

Yıllar	Fiyat/Kuruş	Endeks
1927	12,9	100
1928	14,5	112,4
1929	13,5	104,6
1930	8,6	67,1
1931	5	38,9
1932	5,3	41,1
1933	5,9	45,7
1935	4,5	34,6
1936	5,6	45,8

Kaynak: Şevket Raşit Hatipoğlu, Türkiye’de Zirai Buhran, Ankara: Yüksek Ziraat Enstitüsü Yayınları, 1936, s. 31’den aktaran Fatih Tuğluoğlu, **Modernleşmenin ve Devletçi Ekonomi Politikinin Kırsal Kesim Üzerine Etkileri**, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâbı Tarihi Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2007, s. 34.

Bu dönemde de İstanbul ekonomisinde hanlar önemini korumaya devam etmiştir. Fatih devriyle başlayıp dört asır boyunca İstanbul şehir hayatında önem kazanmış olan hanlar, on dokuzuncu yüzyılda evvela duraklamış, yüzyıl sonuna doğru ise sosyal gelişmenin gereklerine uyarak, gittikçe ticaret hayatının iş yerleri halini almıştır.

İstanbul’da 1930’lu yıllarda, büyük bir bölümü geleneksel el sanatlarıyla uğraşan küçük üreticiler, il sanayinde önemli bir yer tutmaya devam ediyordu. 1930’larda, İstanbul’da çeşitli işlerle uğraşan küçük sanayi imalathaneleri ve bu imalathanelerde çalışan sayısıyla ilgili bir araştırma yapan Orhan Tuna, küçük işletmelerin özellikle yoğunlaştığı dalları aşağıdaki gibi saptamıştır:

Tablo 23: 1930’lu Yıllarda İstanbul’da Küçük Sanayi Dalları ve Çalışan Sayısı

Dal	Çalışan Sayısı
Ayakkabıcılık	7500
Terzilik	6000
Ekmekçilik	6000
Demir Sanayi	5000
Ağaç Sanayi	4000
Dokuma Sanayi	3000
Berberlik	3000
İnşaat Sanayi	3000
Reçel, şekerlemecilik	1500
Gaz, su, elektrik	1000
Yorgancılık	1000
Saçlık, deri eşya	500
Ciltçilik	250
Camcılık	250
Ağızlık, tespah yapımı	250
Motorlu taşıt onarımcısı	100
Toplam	42,75

Kaynak: **Yurt Ansiklopedisi**, Cilt. 6, Anadolu Yayıncılık, 1982, s. 3939.

1929 ekonomik krizi doğal olarak ülkedeki yatırımları da etkilemiştir. 1929 yılındaki yeni demiryolu ve liman yapım kararları da bu krizden etkilenmiştir. Beşinci İsmet İnönü hükümeti döneminde de bu durum ele alınmış ve 27 Eylül 1930 ve 4 Mayıs 1931 yılları arasında görev yapan hükümet programının açıklamasında bu durum şu şekilde ifade edilmiştir:¹⁹⁴

“Başlıca İstanbul ve İzmir limanlarında uygulanan ve yanlış olarak çok geniş manaları taşıyan bir deyim ile “liman tekeli” denilen “Milli Tahmil ve Tahliye Şirketleri”nin, bu işlerin serbest zannedildiği zamanlara nispetle bir gelişme sağladıkları bilinmektedir. Liman hizmetlerini biz, serbest işler zümresinden değil, kamu hizmetlerinden sayıyoruz. Bu sebeple, kamu hizmeti düzenine tam manasıyla

¹⁹⁴ TBMM Zabıt Ceridesi, D.3, C.10, s.400-410’dan aktaran Özcan Karacan, **Atatürk Döneminde Yapılan Karayolları, Barajlar ve Limanlar**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2005, ss. 48-49.

kuruncaya kadar, nispeten buna en yakın olan mevcut milli kuruluşları kaldırmayacağız. Bunların masraflarını azaltmak hedefimizdir. Zamanı gelince, kanun ve sözleşmelerin hükümleri ve imkânlarımız içinde rıhtım hizmetlerini, kamu kuruluşları bünyesine almaya çalışmak, takip ettiğimiz bir yoldur.”

Görüldüğü gibi İstanbul’a yapılacak ve ülke iskânında çok önemli sayılabilecek bazı tesislerin kriz nedeniyle ertelenmiştir. Bu dönemde ihracatın azalması nedeniyle ülke içerisine yabancı yatırımların çekilmesi de istenmiştir. Hükümet bu dönemde uygulamaya koyduğu geniş kapsamlı ulaşım altyapısı oluşturma programlarına da bu şekilde finans sağlamayı amaçlamıştır. Bu kapsamda Ford şirketi ile yapılan anlaşma ile bu şirketin İstanbul’da, otomobil, traktör, kamyon, tayyare malzemesi ve aksamı ile montajı yapacak bir fabrikanın kurulması konusunda anlaşmaya varılmıştır.¹⁹⁵

1929 krizinin şehirlerdeki en büyük yansıması işsiz sayısının artışıdır. Kriz, İstanbul’da bazı küçük dükkân sahibi ve esnafın iflas etmesine neden olmuştur. Örneğin benzin fiyatlarının artması ve taksi ücretlerinin yaklaşık yüzde 30 oranında ucuzlaması bazı taksi şoförlerinin işlerini kaybetmesine neden olmuştur. İstanbul’da 1929’da 1740 tane taksi varken; bu sayı 1930’da 1118’e düşmüştür.¹⁹⁶

1929 krizi yıllarında Anadolu’dan birçok işsiz kimsenin İstanbul’a gelerek burada aç ve sefil vaziyette kaldıkları ve memleketlerine geri dönmek amacıyla sürekli Vilâyete müracaat ederek yol parası istedikleri, bunun önüne geçilmesi, parası olmayanların İstanbul’a gelmelerine izin verilmemesi için Vilâyet Dâhiliye Vekâletine müracaat etmiştir. Ancak belli önlemlere karşın bu tür başvuruların devam ettiği görülmektedir. Örneğin bütün işçilerinin bir kısmı işsiz kaldıkları belirterek, iş talebinde bulunmuşlardır. Gerçekte ise bu tür yakınmalar bunalımın hemen ertesinden itibaren başladığı anlaşılmaktadır.¹⁹⁷

¹⁹⁵ Ali Şağın, **Birinci Sanayi Planı ve Türkiye’nin Kalkınmasına Etkileri**, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2003, s. 54.

¹⁹⁶ “Taksi Ücretleri”, **Cumhuriyet**, 7 Nisan 1930.

¹⁹⁷ Hakkı Barış Bilgen, **Ekonomik Kriz, Türkiye’de Yaşanan Krizler ve Çalışma Hayatına Etkileri**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2000, s. 104.

Krizin İstanbul'a yansımalarının bir göstergesi de Haliç'te kiralanan bot sayısındaki azalma olmuştur. Dönemin bir haberine göre bu sayı 1928'de 7.549.483 iken 1929 ile beraber 7.146.006'ya düşmüştür.¹⁹⁸ Aynı zamanda 1929 yılında İstanbul'un sayfiye yerlerine de azalan oranda ziyaretçi olmuştur.¹⁹⁹

1929 Ekonomik Krizi sonrası İstanbul'da fiyatların düşüş gösterdiği de belirtilmektedir. 1914 yılının tüketici fiyatları 1 olarak kabul edildiğinde; 1929 yılı 13,81 olan tüketici fiyatları 1936 yılına kadar sürekli olarak düşüş göstermiştir. Aynı zamanda 1929 Ekonomik Krizi sonrasında İstanbul'da yıllık enflasyon oranı farklı oranlarda olmak üzere 1936 yılına kadar eksi çıkmıştır. Bu durumun birincil nedeni yaşanan kriz ile beraber ihracata olan talebin azalması, böylece ülke içinde üretilen tarımsal çıktılar karşısında yeterli talebin bulunmamasıdır.²⁰⁰

1929 Ekonomik Krizinin İstanbul ekonomik hayatına etkilerini Yunus Nadi'nin şu satırlarında da görmek mümkündür.²⁰¹

“İstanbul piyasasında buhran var, diyorlar. Berlin borsası öyle bir gün geçirdi ki orada o güne (kara gün) adı ile tarihe geçecek bir mahiyet verildi. Medeni memleketlerde böyle bir borsa buhranı dahi dolayısı ile bütün memleketi müessir eden pek mühim bir hadisedir. Nevyork borsasının bir hafta zarfında on milyar zarar kaydettiğini yazmıştım. Bizim memlekette paranın milyar ile hesabı mutat olmadığı için on milyar denilivermesi kolay bir şeydir. On milyar doların Türkçe mukabilini filen tadat etmeğe üç beş adamın ömrü kifayet etmeyeceğini düşünürsek hadisenin azametini bir dereceye kadar anlamış oluruz. Bu büyük zararlar Bahri Muhit ortasında husule gelmiş bir infilakın hâsıl ettiği dalgalara benzerler. Onlar yavaş yavaş yayıla yayıla bütün iç denizlere gireceklerdir. Amerika buhranı daha Avrupa'ya tamamıyla aksetmiş değildir. Onun tesirleri peyderpey kendilerini hissettireceklerdir. Bana İstanbul piyasasında buhran var denildiği zaman her piyasanın buhranı birazda kendi hususiyetinden munbais

¹⁹⁸ “Haliç'te Yolcu Miktarı Azalıyor”, **Cumhuriyet**, 9 Nisan 1930.

¹⁹⁹ “Sayfiyelere Rağbet Az”, **Cumhuriyet**, 13 Nisan 1930.

²⁰⁰ Abit Cengiz, **1929 Ekonomik Krizinin İstanbul'a Etkisi**, İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2008, s. 77.

²⁰¹ Yunus Nadi, “İstanbul piyasası”, **Cumhuriyet**, 20 Aralık 1929, s.1-32den aktaran Cengiz, s. 95–97.

olmakla beraber demek ki dedim, İstanbul'da dünya buhranı haricinde kalmamıştır. Hiç olmazsa İstanbul'da kendi haline göre buhranın içinde bulunuyor demektir. İstanbul'da hüküm ferman olan buhran hakkında bazı mertebe tahkikatta bulunduk. Bu buhran daha ziyade mahalli ve daha ziyade memleketimizin ve hususu ile İstanbul'un hususiyetlerinden husule gelme bir buhrandır. İhtimal bunda bazı tacirlerimizin de hataları vardır. Hakikaten ilave edelim ki mevzuu bahsolan buhran bilhassa ticaret âleminde. Gerçi mesele esasen tavuk mu yumurtadan çıkar, yumurta mı tavuktan meselesine benzer amma ciddi bir tasnif neticesinde onun bilhassa ticaret âleminde tezahür etmekte olduğunu görüyoruz. Bilhassa ithalat ticaretimiz son senelerde evvel ve ahır olcusuz hesapsız yürümüştür. Her yerde ve her iste şart olan ihtiyat ve basiretten elbette ticarete müstağni kalamazdı. Mamefih bütün kabahati tacirlerimizin omuzlarına yükleterek onların zaten dertli olan kalplerine bir avuç tuz da biz atmayalım. Böyle vaziyetlerde sunu bunu muaheze etmekten zaten bir şey çıkmaz. Eğer imkânı varsa derde çaresiz olmak en doğru yol olur. Bilhassa manifatura ticareti fazla ithalat yapmıştır. Bu ithalatı muayyen zamanlarda memleket beledemeyince taahhudatın vakit ve zaman ile ifasına imkân bulunamamak yüzünden sıkıntının ifadesidir. Bu sıkıntı yalnız sıkıntı halinde kalsa gene bir şey değildir. Fakat sıkıntıyı kredinin istirdadı ve alacağın tahsili fiiliyatı takip edince o zaman sıkıntı yıkıntıya inkılâp eder. Meselenin bu safhası buhranın en hat devrini teşkil eder. O zaman başvurulmuş ilaçların hiçbiri para etmemiş ve artık hasta vefat eylemiştir. Bunun pek fena, hatta korkunç bir akabet olduğunu herkes bilir. İşin asıl fenalığı ise zahirde mevzii zannolunan buhranın fiiliyatta teselsül ve sirayet hassasına haiz olmasıdır. Bir bakıma buhran adeta vebaya benzer. Zuhur ettiği muhite korku saçar ve uzaktan yakından temas edebildiklerini ise mukavemet olunamaz bir kuvvetle sirayeti dairesine çeker. Böyle zamanlarda bankalar kafalarını kabuklarına çeken kaplumbağalar rolünü oynarlar. Herkesin gönlüne korku siner. Umumi çalışmanın intizamı hercümerç olur. Son günlerde memlekette hisolunan umumi sıkıntı böyle bir vaziyetin etrafına verdiği ızdıraptan ileri gelmiştir. İşin farkında olan ve olmayan hep böyle bir ıstırap cereyanı içindedir. Çünkü buhranda bir elektrik tazyikin etkisi vardır. Hani patlayan fırtınalara takaddüm eden elektrikle meşbu bir hava vardır, hep kalplerimizi sıkar. İşte buhran, hatta kısmi dahi olsa, esasen bu rolü oynayan bir hava yaratır. Buhrana karşı ne yapmalı? Ona çaresiz olmağa çalışmalı mı, yoksa onu kendi haline mi bırakmalı? İki

nazariyenin de kuvvetli taraftarları vardır. Söz uzatmayarak diyelim ki biz birinci nazariyenin taraflarındanız. İmkanın son haddine kadar buhrana çaresiz olmağa çalışmak ferdin ve cemiyetin vazifeleri cümlesinden olmalıdır. Eğer imkanı varsa ve imkanın önünde müsait olduğu hallerde buhranın önüne geçmekle umurunun menfaati vardır: Halkın ticaret âleminin, milli müesseseler âleminin ve nihayet hükümetin. Bizim itikadımızca her buhran bir hastalıktır. Her hastalığı tetkik ve teşhis etmek milletin menfaati, hem vazifesi iktizasıdır. Herhangi bir veba hadisesine karşı nasıl hareket ediyorsak herhangi bir buhrana karşı da öyle hareket etmeğe mecburuz. İlk iş olmak üzere hiç olmazsa bir kere vaziyet iyice ve kati bir teşhise koymak maksadile tetkik edilsin. Hele İstanbul Ticaret Odası için bu iş vazifelerin belki en büyüğünü teşkil eder. Eğer buhran defî refî kimsenin iktidarında olmayan fevkalade esbaptan ileri gelmiş ise ona karşı fevkalade tedbirlere müracaat etmek zarureti takdir olunur. Taksir olmayan her işte elden gelen muavenetin icrası cemiyetin vazifesidir. Biz bugün için müracaat edilecek tedbirlere temas etmeyeceğiz. Çünkü ona ancak tetkiklerden sonra sıra gelecektir. Rica ederiz, evvela Ticaret Odası ve hükümet vaziyeti acele ve iyi bir tetkik etsinler ve vasıl oldukları neticeler üzerinde efkârı umumiyeyi tenvir eylesinler.”

Cengiz 2008 yılında yaptığı çalışmasında 1929 krizinin İstanbul’un sosyal yaşamında etkili olduğu sonucuna varmıştır. Buna göre krizle birlikte iyice fakirleşen halktan hırsızlığa başvuruların sayısı artmış, devletin en önemli gelir kaynağı olan vergilerin İstanbul halkı üzerindeki olumsuz etkiler göstermeye başlamış, alım gücünün düşmesi ile yaşanan sosyal sıkıntıların arttığı, buna karşılık toplumda bir tasarruf bilinci oluşturulmaya çalışılması çabalarını ve yerli malı tüketimi bilincinin yayılmasının sağlanması çalışmalarını belirtmektedir.²⁰²

²⁰² Abit Cengiz, **1929 Ekonomik Krizinin İstanbul’a Etkisi**, İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2008, s. 104.

3. 1929 Krizi ve Ankara

1929 krizinden üç büyük kent içerisinde en az etkilenen kent, 1923'te İstanbul'un yerine başkent olan Ankara olmuştur. Bu kısımda genel hatları ile kriz öncesinde ve sonrasında Ankara'nın sosyo ekonomik durumu değerlendirilecektir.

3.1. Cumhuriyet Öncesinde Ankara'nın Sosyo Ekonomik Yapısı

Ankara'nın Osmanlı İmparatorluğu döneminde yüzyıldan on dokuzuncu yüzyıl sonlarına kadar önceleri sancak sonraları ise eyalet merkezi olarak bölgenin yönetiminde önemli bir yer tuttuğu görülebilir. İmparatorluğun geçirdiği evrelere uygun biçimde zaman zaman ekonomik ve siyasal üstünlüğünü kaybetmekle beraber, her dönemde geniş bir bölgeye merkezlik yapmıştır. İmparatorluğun son yıllarında da Ankara, mütevazı bir kent olarak değerlendirilebilir. Selçuklular ve Osmanlı İmparatorluğu'nun yükseliş devrindeki ticari rolünü yitirmiş, bir ticaret merkezi olmaktan çıkmıştır.²⁰³

Bu gerilemenin nedenlerinden biri iç karışıklık ve otorite boşluğunun özellikle iç bölgeler ticaretini olumsuz olarak etkilemesidir. Ayrıca dünya ticaretinin yeni bölgelere kaymasının ve İngiliz pamuklu ve yünlü dokumacılığının on sekizinci yüzyıldan itibaren gösterdiği gelişmenin de rolü de büyük olmuştur.

Osmanlı döneminde Ankara Anadolu'nun önemli bir ticaret merkezi olmuştur. Ankara ve çevresinin sof üretim merkezi olması yurtdışı ile ticaret yapılması şehre büyük bir canlılık getirmiştir.²⁰⁴

Osmanlı İmparatorluğu'nun altı yüz yıllık görece uzun tarihinde 1830'lu yılların en belirgin özelliği, Osmanlı toplumunun ekonomik, sosyal, siyasal ve yönetsel açıdan

²⁰³ Düşünsel Diker ve Eren Toprak, "Ankara'ya Bakmak: Doğu Kenti ve Batı Kenti Kavramları Çerçevesinden Karşılaştırmalı Bir Değerlendirme Denemesi", **Mülkiye Dergisi**, Cilt. 29, Sayı 246, 2005, s. 167.

²⁰⁴ **Cumhuriyet ve Başkent Ankara**, Ankara: Ankara Büyükşehir Belediyesi Yayını, 2007, s. 187.

yoğun biçimde dış dinamiklere açıldığı ve çeşitli düzeylerde, sanayileşmiş Avrupa ile bütünleştiği bir dönem olmasıdır. Diğer Anadolu kentlerinde olduğu gibi Ankara’da da ekonomik yapıda dış etkilerin ilk ortaya çıktığı alan, niteliği değişen dış ticarettir. Daha 1820’lerin başlarında sanayi devrimini tamamlayan İngiltere, 1830’larda, özellikle dokuma alanında, dünya pazarına egemen olmuştur.²⁰⁵

Ankara’da on dokuzuncu yüzyılda tiftiğin ticaretine başlanılmış; 1838 yılında imzalanan ticaret anlaşması ile tiftiğin hammadde olarak dış ülkelere satışında sınırlamalar kaldırılmıştı. 1869 yılında ilk matbaa kurulmuş ve vilayet gazetesi çıkarılmaya başlanmış; 1892 yılında kente demiryolunun gelmesiyle ekonomide bir canlanma görülmüştür. 1900’lerin başında Ankara’da 4 un fabrikası, 9 kiremithane, 7 yağhane bulunuyordu. 1921 yılında Eskişehir silah tamirhanesinin tezgâhları Ankara istasyonunun batısındaki kışlalara taşınmış ve bu Ankara sanayisinin oluşmasına neden olmuştur. Burası daha sonra Makine ve Kimya Endüstrisi Kurumu adını almıştır. Yine bu yıllarda Ankara’da yeni matbaalar kurulmaya başlanmıştır.²⁰⁶

1825–1860 yılları arasında İngiltere’nin toplam dış satımında Osmanlı pazarının payı gittikçe büyümüştür. 1825–1830 döneminde pamuk ipliği alımı üç katına, sonraki beş yılda altı katına, 1860’da da 1825’dekinin yaklaşık kırk katına çıkmıştı. Pamuklu dokumada ise 1825–1830 döneminde yaklaşık beş katına, 1860’da 1825’dekinin 65 katına ulaşmıştı. Burada çizilen tablo büyük halk kesiminin tüketim gereksinimleriyle oluşan bez pazarının İngiliz dokuma sanayi tarafından ele geçirilme sürecini açıklamaktadır. Bu olgu, geleneksel Osmanlı dokuma üretiminin çökmesine neden olan etmenlerin başında gelir. Dış ticaretin değişen nitel ve nicel boyutları Anadolu’da önemli bir dokuma merkezi olan Ankara’da, yerel üretim önemli ölçüde etkilenmiştir.²⁰⁷

²⁰⁵ Sevgi Aktüre, “1830’dan 1930’a Ankara’da Gündelik Yaşam”, içinde Yıldırım Yavuz (der.), **Tarih İçinde Ankara: Aralık 1998 Seminer Bildirileri**, Ankara: ODTÜ Mimarlık Fakültesi, 2001, s. 36.

²⁰⁶ Hakkı Yıldırım, Ankara Sanayinin Gelişimi ve Mevcut Potansiyeli”, içinde Yıldırım Yavuz (der.), **Tarih İçinde Ankara: Aralık 1998 Seminer Bildirileri**, Ankara: ODTÜ Mimarlık Fakültesi, 2001, s. 3.

²⁰⁷ Sevgi Aktüre, “1830’dan 1930’a Ankara’da Gündelik Yaşam”, içinde Yıldırım Yavuz (der.), **Tarih İçinde Ankara: Aralık 1998 Seminer Bildirileri**, Ankara: ODTÜ Mimarlık Fakültesi, 2001, s. 36.

1890'lı yıllar ise Ankara'da, bazı batı kaynaklı teknolojik ilerlemelerin yaşandığı bir dönem olmuştur. Önce, 1892 yılında demiryolu inşaatı tamamlanarak, İstanbul'dan gelen ilk tren kente ulaştı ve Ankara'nın dış ticaretinde bir canlanma sağladı. Yerleşim alanının güney-batısında yer alan 'istasyon', kentin surların dışında yer alan ilk çekim noktasıdır.²⁰⁸ Ankara'ya kadar ulaşan Anadolu Demiryolu'nun ilk gözlenen sonuçları şunlardır. Tarıma açılan arazi miktarı genişlemiş, tarımsal üretim, fiyatlar ve ihracat artmıştır. Ekonomik koşulların gelişmesiyle iç bölgelerde nüfus dağılımında değişimler meydana gelmiştir.

On dokuzuncu yüzyıl başlarında, Osmanlı İmparatorluğu'nun neredeyse bütün sınırları boyunca savaş durumu yaşanmasına ve orduya alınanların büyük çoğunluğunu kırsal nüfusun oluşturmasına karşın, tarım hala ekonominin temeli idi. Avrupa pazarının tarım ürünlerine olan talebi, Osmanlı pazarına giren yabancı sermayenin, demiryolu gibi alt yapı yatırımlarına yönelmesiyle, bu dönemde Ankara'ya kadar uzandı. Tiftik fiyatının düşmesiyle de, Ankara'nın dış ticaretinde tarım ürünleri ön plana çıktı. Oysa Tanzimat Hareketi, Anadolu'da her yerde ne tarımla uğraşan kırsal kesime yönelik reformları gündeme getirmiş, ne de tarım ürünlerinin pazara ulaştırılmasını sağlayan Müslüman tüccara kolaylıklar getirerek, bir yerel ticaret burjuvazisinin oluşmasını desteklemişti. Bu dönemde de hala dış ticareti ellerinde tutanlar, Rum ve Ermeni azınlıklardı.²⁰⁹

On dokuzuncu yüzyıl içinde sanayi ve ticarete görülen çökmeye ve ilden dışarı göçmelere rağmen nüfusta önemli boyutlarda dalgalanmaların olmayışını Ankara'nın vilayet merkezi olmasına bağlamak mümkündür. Ankara, önceleri Anadolu eyaletinin bir sancağı iken, 1836'dan itibaren getirilen yeni düzenlemelerle kurulan Ankara Vilayet'inin merkez sancağı olmuştur. Ankara'nın merkez olarak barındırdığı idari ve

²⁰⁸ Sevgi Aktüre, "1830'dan 1930'a Ankara'da Gündelik Yaşam", içinde Yıldırım Yavuz (der.), **Tarih İçinde Ankara: Aralık 1998 Seminer Bildirileri**, Ankara: ODTÜ Mimarlık Fakültesi, 2001, s. 53.

²⁰⁹ Sevgi Aktüre, "1830'dan 1930'a Ankara'da Gündelik Yaşam", içinde Yıldırım Yavuz (der.), **Tarih İçinde Ankara: Aralık 1998 Seminer Bildirileri**, Ankara: ODTÜ Mimarlık Fakültesi, 2001, s. 55.

askeri kadro ile kentte yapılan merkezi harcamaların boyutu ve niteliği nüfusun azalmasını önlemiştir.²¹⁰

Ankara'da etnik grupların iş bölümü açısından Müslüman kesim daha çok toprakla ve hayvancılıkla uğraşmaktadır. Eski ayan ve derebeyleri toprakların mülkiyetini Tanzimattan sonra ellerine geçirmişlerdir. Zahire ve un ticaretinin yanında bölge içinde perakende ticaret yapan tüccarlar da Müslüman'dır. Fırıncılık, kasaplık, manavlık, baharat, tütün ve kömür ticareti gibi esnaf kolları ile eyer ve semer yapımcılığı gibi zanaatlar da daha çok Müslümanlar tarafından yapılmaktadır.

Büyük ticaret genellikle Hıristiyan reayanın elindedir. On yedinci ve hatta on sekizinci yüzyıla kadar Ankara'da İngiliz ve Hollandalı tüccarlar bulunmakta ve Avrupa ile özellikle tiftik ticaretini yürütmekteydiler. Bu kesimler Ankara'nın ticari öneminin azalması ve dünya ticaretinin yön değiştirmesi sonucu buradan ayrılmıştır. Fransız tüccarların sonuncusu da Napolyon'un 1798 Mısır seferinden sonra bölgeyi terk edince ortadaki boşluğu Ermeni tüccarlar ve daha çok da 18. Yüzyıl sonlarında Kayseri'den göç eden Rumlar doldurdu. Ankara'nın temel ürünü tiftiğin ticareti de Avrupa firmalarının temsilciliğini yapan az sayıda Hıristiyan tüccarın tekelinde kaldı. Bölge ürünlerinin yerinden toplanarak işlenmesi ve ihracı gibi ithal malların toptan ve perakende ticareti de Ermeni ve Rumların elindedir. Sarraf, tefeci, muhassıl ve mültezimler de daha çok Hıristiyan reaya arasından çıkmaktadır.²¹¹

Bölgenin diğer ihraç malları arasında afyon, yün ve canlı hayvanı sayabiliriz. Ankara'da özellikle merkez sancak ile Beypazarı ve Nallıhan'da üretilen afyon genel Osmanlı ihracatı içinde yüzde 1,5 gibi düşük bir paya sahiptir ve büyük ölçüde İngiltere'ye gönderilmektedir. Haymana yöresinden toplanan yün, askeri dokuma fabrikalarının ihtiyacını karşılamak üzere İstanbul'a kısmen de Marsilya'ya ihraç

²¹⁰ Erdal Yavuz, "19. Yüzyıl Ankarasında Ekonomik Hayatın Örgütlenmesi ve Kent İçi Sosyal Yapı", içinde **Tarih İçinde Ankara**, Ankara: Ortadoğu Teknik Üniversitesi Yayını, 2000, s. 195.

²¹¹ Erdal Yavuz, "19. Yüzyıl Ankarasında Ekonomik Hayatın Örgütlenmesi ve Kent İçi Sosyal Yapı", içinde **Tarih İçinde Ankara**, Ankara: Ortadoğu Teknik Üniversitesi Yayını, 2000, s. 196.

edilmektedir. Ankara'nın yün ihracı 1896 rakamlarına göre toplam Osmanlı yün ihracının yüzde 7,7' sidir.²¹²

Ankara'da tarımı geliştirme çabaları Tanzimat ile gündeme gelmiştir. Tarımda geleneksel yöntemlerin kullanıldığı kentte özellikle tiftik keçisi özelinde hayvancılığın geliştirilmesine çalışılmıştır.²¹³ 1890'larda Ankara'ya demiryolu ulaşması ile İstanbul'la hızlı ve ucuz bağlantı kurulması, kentsel faaliyetlerin yapısında değişim meydana getirmiş, demiryolu güzergâhında tarım ve sanayi gelişmeye başlamıştır.²¹⁴ Bu tarih sonrasında ihracat ithalatını geçmeye başlamıştır. Özellikle tiftik ihracatı ön plandadır. 1896 yılında Ankara'nın toplam Osmanlı ihracatındaki payı yüzde 7,43'ü bulmuştur.²¹⁵

Cumhuriyet'in ilanı öncesinde Ankara, Kale ve çevresinde gelişmiş, 30.000 nüfuslu bir kent görünümünde olmuştur. İlin başlıca geçim kaynağı tarım ve hayvancılık olup, tarımsal ve hayvansal malların alım satımı ile kısıtlı bir ticaret söz konusu idi.²¹⁶

Cumhuriyet öncesinde de Osmanlı İmparatorluğu'nun son yüzyılına kadar ve elverişli topraklara rağmen tarım Ankara'da on dokuzuncu yüzyıla kadar gelişmemiştir. Nüfusunun yüzde 90'ı tarımla uğraşmasına rağmen ekilen topraklar toplam alanın ancak 1/7'sidir. Tarımsal üretimin on dokuzuncu yüzyıl sonlarına kadar süregelen kendine yeterli niteliği ancak demiryolunun bölgeye ulaşmasından sonra değişmeye başlamıştır. Pazara açılan bölge tarımında yapısal değişimler gerçekleştirilmediği için de bu durum tarımsal ürün fiyatlarının yükselmesine yol açmıştır.

²¹² Erdal Yavuz, "19. Yüzyıl Ankarasında Ekonomik Hayatın Örgütlenmesi ve Kent İçi Sosyal Yapı", içinde **Tarih İçinde Ankara**, Ankara: Ortadoğu Teknik Üniversitesi Yayını, 2000, s. 200–201.

²¹³ **Osmanlı'da Ankara**, Ankara: Ankara Büyükşehir Belediyesi Yayını, 2007, s. 104.

²¹⁴ İlhan Tekeli, Tansı Şenyapılı ve Murat Güvenç, **Ankara'da Sanayi Üretiminin Tarihsel Gelişimi ve Mekânsal Örgütlenme Biçimlerine İlişkin Çözümler**, Ankara: Milli Produktivite Merkezi Yayınları, 1991, s. 56–57.

²¹⁵ **Osmanlı'da Ankara**, Ankara: Ankara Büyükşehir Belediyesi Yayını, 2007, s. 105.

²¹⁶ **Ankara Rehberi**, Ankara: Ankara Ticaret Odası Yayını, 2000, s. 19.

3.2. Cumhuriyet Döneminde Ankara'nın Sosyo Ekonomik Yapısı

Cumhuriyet öncesinin Ankara şehrin fiziksel yapısı demiryolu (şehre 1892'de gelmiştir), su (şehre 1890'da ulaşmıştır) ve civardaki bağ evleriyle sınırlıdır. Halkın örgütlenmesi loncalar, ahilik ve Hacı Bayram Veli Tarikatı çevresinde oluşmuştur. Nüfusu az ve ekonomisi kendine özgüdür.²¹⁷

Ankara cumhuriyetle beraber büyüyen ve gelişen bir kent olmuştur. Hiç kuşkusuz bu gelişimde başkent oluşunun büyük payı bulunmaktadır. Yirminci yüzyılda başkent değiştirme girişimlerinde ortak olan noktalardan bir başkası ise yeni başkentlerin kıyıda yer alan eski başkentlerin aksine ülkenin daha içlerinde, iç pazar oluşumuna olanak verecek bir konumda imar edilmeleridir. Bu süreçte Ankara; öncesinde de fiili başkentlik ettiği bu ülkeye 13 Ekim 1923 tarihinde resmen başkent olmuştur.²¹⁸

Ankara idarî organların teşkilatlanması ve sanayinin gelişmesi nedeniyle, yakın il ve ilçeler ve yurdun diğer yörelerinden gelen göç ile özellikle 1927 – 1935 ve 1950 – 1955 yılları arasında Ankara hızlı bir nüfus artışına sahne olmuştur.²¹⁹

Ankara'nın cumhuriyetin ilanı sonrasında ekonomik yapısına bakarsak 1920 öncesinde tarıma ve bir miktar da ticarete dayanan bu yapının yani kentin sosyal ve iktisadi bünyesinin başkent oluşuyla ve özellikle de yeni imar planıyla hızlı bir biçimde değişmeye başladığını söyleyebiliriz. Başkent olmanın getirdiği yükümlülüklerle bakanlıkların, meclisin, cumhurbaşkanlığının, genel müdürlüklerin, elçiliklerin ve daha birçok özel ve tüzel teşekkülün başkente taşınması beraberinde bu teşkilatlarda çalışan büyük bir memur kitlesinin de Ankara'ya gelmesine sebep olmuştur. 1923 yılından itibaren Ankara Türkiye Cumhuriyetinin siyasi başkenti olması ve devlet kadrolarında

²¹⁷ Düşünsel Diker ve Eren Toprak, “Ankara’ya Bakmak: Doğu Kenti ve Batı Kenti Kavramları Çerçevesinden Karşılaştırmalı Bir Değerlendirme Denemesi”, **Mülkiye Dergisi**, Cilt. 29, Sayı 246, 2005, s. 167.

²¹⁸ Düşünsel Diker ve Eren Toprak, “Ankara’ya Bakmak: Doğu Kenti ve Batı Kenti Kavramları Çerçevesinden Karşılaştırmalı Bir Değerlendirme Denemesi”, **Mülkiye Dergisi**, Cilt. 29, Sayı 246, 2005, s. 168.

²¹⁹ **Ankara Rehberi**, Ankara: Ankara Ticaret Odası Yayını, 2000, s. 18.

görevli memur kesiminin hızla artması neticesinde bir memur şehri görünümünü almaya başlamıştır.²²⁰

Ankara'da 1920'lerde devletçe geliştirilen savaş sanayi dışında bir sanayinin gelişmesi söz konusu değildir. Ankara'daki yabancı sermayeli yatırımlar da genel olarak hem önemsiz hem de imalat sanayi dışındaki alanlarda toplanmıştı. Ankara'da 1920'lere dek sadece yakın yörenin tüketim ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik küçük işletmeler bulunmaktaydı. İmalat sanayine de tümüyle küçük işletmeler egemendi. 1927 sanayi sayımına göre Ankara'da toplam 1276 işyerinin 418'i bir kişilik, 413'ü 2–3 kişilikti. Ayrıca işyerlerinin büyük bölümü tarım ve hayvan ürünleri işleyen sanayi dallarında yer alıyordu ²²¹

Ankara'da konut sorununun da başlangıcı 1920'lerin başına dayanmaktadır. 1927'de tarım kesimi dışında Ankara'da çalışan nüfusun yaklaşık yüzde 50'sini Cumhuriyet'ten sonra tayin edilen askeri ve sivil bürokratlar oluşturuyordu. Bunların doğurduğu yoğun konut talebi karşısında hükümetin tutumu konut yapımından çok kira yardımına yönelikti. Gene de örneğin 1925'de Yenişehir'de Şehremaneti'nce istimlak hakkı verilen 4 milyon metrekare arazi bölgede örgütlü konut yapımının temelini oluşturdu.²²²

Kentin hızla gelişimi, konut sorununun da giderek artmasına neden oluyordu. 1927–40 yılları arasında Ankara yüzde 49'luk bir nüfus artışına sahne olmuştu ve bu artan bir konut talebi anlamına geliyordu. Oysaki yapı etkinlikleri yüksek fiyatlar ve malzeme sağlanma zorlukları nedeniyle sürekli düşme eğilimindeydi. 1930'lar da yeni yapılan konut miktarı 1923–48 döneminin en düşük değerine ulaşmıştı. Hükümetin ise uzun dönemli bir konut politikası olmadığı gibi, konut üretimine katkısı da çok yetersiz kalıyordu. 1935 yılında kurulan Bahçelievler Yapı Kooperatifi yüksek kademelerdeki

²²⁰ Düşünsel Diker ve Eren Toprak, “Ankara’ya Bakmak: Doğu Kenti ve Batı Kenti Kavramları Çerçevesinden Karşılaştırmalı Bir Değerlendirme Denemesi”, **Mülkiye Dergisi**, Cilt. 29, Sayı 246, 2005, s. 168.

²²¹ **Cumhuriyet ve Başkent Ankara**, Ankara: Ankara Büyükşehir Belediyesi Yayını, 2007, s. 185–186.

²²² Gülsüm Nalbantoğlu, “1928–1946 Döneminde Ankara’da Yapılan Konutların Mimari Değerlendirilmesi, içinde **Tarih İçinde Ankara**, Ankara: Ortadoğu Teknik Üniversitesi Yayını, 2000, s. 254.

bürokratların çabasıyla gerçekleşti. Bu yıllarda kira değerleri de arsa spekülasyonu ile birlikte en yüksek miktarlarına ulaşmıştı.²²³

1930'lardaki devletçilik anlayışına rağmen, yapı endüstrisindeki durum 1920'lere göre fazla da farklılık göstermiyordu. 1929 Dünya Buhranının etkileri yapı malzemesinin kıtlığı ve pahalılığı, alınan önlemlere rağmen bu dönemde de etkinliği sürdürmekteydi. İthal kısıtlamaları dolayısıyla iç pazarda zaten kısıtlı olan ürünlerin fiyatları da yapay bir artış göstermiş kendine yeterli bir yapı endüstrisi hiçbir zaman gerçekleştirilmemişti. Başkent bu krizde gene de en şanslı kent görünümünü koruyordu. 1935'de kentte var olan 22.908 yapının 17.372'sini konutlar oluşturuyordu. Evlerin oranı, apartmanların 3,5 katıydı ve konut yapılarının çoğu, Ulus yöresinde toplanmıştı. Kamu ve ticaret yapıları Yenişehir'de artmış, Cebeci toplam yapı miktarı olarak üçüncü sırayı almıştır.²²⁴

1923'ten 1950'ye dek Ankara sanayinin gelişimini Ankara'nın başkent olması şekillendirmiştir. Önce Ankara'nın siyasal bir karar merkezi olması ve Anadolu'nun merkezdeki konumu neticesinde silah sanayini kendisine çekmiştir. Ayrıca Ankara nüfusunun yılda ortalama yüzde 6'lık hızla atması ve devletin örgütlenmesi sonucu ortaya çıkan bina talebi, inşaat faaliyetlerine dayalı sanayinin gelişimine kaynaklık etmiştir. Çağdaş bir kent olarak yapılandırılmak istenen Ankara da elektrik, havagazı kentsel altyapı hizmetlerinin sağlanması isteği sanayinin gelişmeye başlamasının bir başka itici gücü olmuştur.²²⁵

Ankara cumhuriyet döneminde iktisadi ve ticari anlamda yeni faaliyet alanlarına da ev sahipliği yapmaya başlamıştır. Bu dönemde kurulan şirketlerden bazıları; "Barut ve Mevaddı İnfilakiye İnhisarı Türk Anonim Şirketi, Av ve Revolver Fişekleri İnhisarı

²²³ Gülsüm Nalbantoğlu, "1928–1946 Döneminde Ankara'da Yapılan Konutların Mimari Değerlendirilmesi, içinde **Tarih İçinde Ankara**, Ankara: Ortadoğu Teknik Üniversitesi Yayını, 2000, s. 256.

²²⁴ Gülsüm Nalbantoğlu, "1928–1946 Döneminde Ankara'da Yapılan Konutların Mimari Değerlendirilmesi, içinde **Tarih İçinde Ankara**, Ankara: Ortadoğu Teknik Üniversitesi Yayını, 2000, s. 257.

²²⁵ İlhan Tekeli, Tansı Şenyapılı ve Murat Güvenç, **Ankara'da Sanayi Üretiminin Tarihsel Gelişimi ve Mekânsal Örgütlenme Biçimlerine İlişkin Çözümlemeler**, Ankara: Milli Produktivite Merkezi Yayınları, 1991, s. 58.

Türk Anonim Şirketi, Ankara Çimento Türk Anonim Şirketi, Ankara Çimento T. A. Ş, Ankara Palas T.A.Ş, Ankara Etlik Havagazı T.A.Ş, Anadolu Otomobil ve Otobüs T.A.Ş, Ankara Un ve Ekmek T.A.Ş, Aksaray Azmi Milli T.A.Ş., Kozlu Kömür İşleri T.A.Ş, Memurin Kooperatif Şirketi, Şark Ecza Deposu, Selahattin Refik Bey Fabrikası Türk Limited Şirketi, Milli İthalat İhracat Şirketi, Bomonti Fabrikaları T.A.Ş şubesi”²²⁶

Ankara'nın başkent olması sonrasında birçok anonim şirket kurulmuş olmasına rağmen bunların yatırımları imalat sanayini yönetemiyordu ve canlılık kazanan inşaat, bankacılık, sigortacılık gibi alanlarda faaliyet gösteriyordu. Ankara özel sermayeyi özendirmek amacıyla çıkarılan Teşvik-i Sanayi Kanun'dan yeterli derecede faydalanamamıştır.

Ankara'nın başkentlik işlevi ile yakından ilgili olarak sanayinin gelişimi demiryolu boyunca, istasyonun batısındaki İmalat-ı Harbiye'den başlayarak doğuda Kırıkkale'ye kadar uzanan bir mesafe içerisinde gelişim göstermiştir. Burada 1923'te fişek fabrikası kurulmuştur. Mamak'ta Kızılay'ca kurulan 1925 yılında işletmeye açılan gaz-maske fabrikası daha sonra Askeri Fabrikalar Umum Müdürlüğü'ne devredilmiştir. Ayrıca 1928'de Elmadağ'da 1930'da Kayaş'ta da kapsül ve imla fabrikası kurulmuştur.²²⁷

3.3. 1929 Ekonomik Krizinin Ankara'ya Etkileri

Cumhuriyetin ilk çeyreğinde Ankara'nın sanayi ve tarımı yeterli ölçüde gelişemediği için dolayısıyla 1929 bunalımının izleri diğer şehirler kadar kendini hissettirmemiştir. Ancak şehrin o dönemde yavaş yavaş almaya başladığı göç ileride büyük sorun yaratacak gecekondulaşmanın da ortaya çıkmasına da neden olmuştur.

²²⁶ **Cumhuriyet ve Başkent Ankara**, Ankara: Ankara Büyükşehir Belediyesi Yayını, 2007, s. 184.

²²⁷ İlhan Tekeli, Tansı Şenyapılı ve Murat Güvenç, **Ankara'da Sanayi Üretiminin Tarihsel Gelişimi ve Mekânsal Örgütlenme Biçimlerine İlişkin Çözümlemeler**, Ankara: Milli Produktivite Merkezi Yayınları, 1991, s. 59.

Ankara'nın modern bir kent olarak yeniden kurulması rejim için bir prestij projesiydi. Bu nedenle çok sınırlı olanaklara sahip olan bütçeden büyük bir payın bu amaç için harcanmasından kaçınılmamıştır. Bu nedenle kriz Ankara'yı diğer büyük illere oranla daha az etkilemiştir. Buna rağmen Ankara'nın aynı zamanda ilk planlı uygulama dönemi olan 1929–1939 arasında pek çok sorunu vardır. Söz konusu dönemde, giderek Türkiye'yi de etkileyen ekonomik bunalım nedeniyle, parasal sıkıntılar öncelikli sorun olmuştur.²²⁸

Tarım ürünlerinin görece elverişli fiyatlarla satıldığı 1923 – 1928 döneminde Ankara'da yeni işletmeler açılıp, eski işletmelerin donanımları arttırılma sürecinde iken 1929 buhranı ile birlikte bu yatırımlar durmuş, sermaye tarımı terk etmeye başlamıştı²²⁹. Topraktan aldığı ürün kendi gıdasına yetebilen üreticiler şehirden bir şey satın almaları gerektiğinde değişim aracı olarak para yerine emeklerini satmak zorunda kalmaktaydı. O yıllara ilişkin Ankara'nın çevresindeki köylerde yapılan bir araştırma köylerde harman kalktıktan sonra 20 – 60 yaş arasındaki erkeklerin yasal olarak vermek durumunda oldukları 6 lira yol vergisini ödeyebilmek için köy erkeklerinin büyük bir kısmının yollarda çalıştığını göstermiştir.²³⁰ Benzer bir biçimde arazi ve hayvan sayım vergisinde de çeşitli sıkıntılar yaşanmaktaydı. Arazilerin değeri, buhran öncesin değerinin beşte birine varan oranda değer yitirmiş, vergiye esas olan matrah, buhran öncesi tahrir değeri olduğu için, ödenmesi gereken miktarlar 1927'ye oranla %200'ü geçen oranlarda artış göstermişti. Ağırlaşan vergileri toplamak da sorun olmuş, Arazi Vergisinde tahsilât oranı yüzde 18'e kadar düşmüştür.²³¹

Diğer yandan Ankara'nın bunalım yıllarında kendi sanayileşmesine öncelik vermesi bilinçli bir çabanın ürünüydü. Bu nedenle merkezi Ankara'nın sanayileşmesine

²²⁸ Gönül Tankut, Ankara İmar Planı Uygulamasının 1929–1939 Arasındaki Dikkati Çeken Verileri, içinde Yıldırım Yavuz (der.), **Tarih İçinde Ankara: Aralık 1998 Seminer Bildirileri**, Ankara: ODTÜ Mimarlık Fakültesi, 2001, s. 9.

²²⁹ Fatih Tuğluoğlu, **Modernleşmenin ve Devletçi Ekonomi Politüğün Kırsal Kesim Üzerine Etkileri**, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâbı Tarihi Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2007, s. 44.

²³⁰ Niyazi Berkes, **Bazı Ankara Köyleri Üzerinde Bir Araştırma**, Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları 1942, s.54.

²³¹ Gülten Kazgan, **Türkiye Ekonomisinde Krizler (1929-2001)**, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2008, s. 67 – 68.

odaklanması genç Cumhuriyetin başkentinin krizi daha hafif atlatmasını sağlamıştır. Merkez Ankara'nın Anadolu odaklı sanayileşme politikalarını görebilmek için devletin 1930'larda uygulamalarına bakmak gerekmektedir. 1930–1931 döneminde yerel özel sermayeye dayanan sanayileşme politikaları, gümrük girişlerinin yükseltilmesi yolunda garantiye alınmış ve yerel sermaye korunmaya çalışılmıştır. Merkezin Anadolu odaklı yeni sanayileşme politikası çerçevesinde Malatya, Kayseri, Ereğli, Nazilli, Bursa, Merinos dokuma fabrikaları, Gemlik yapay ipek, Paşabahçe cam, Beykoz deri, İzmit kâğıt, Karabük demir çelik, Eskişehir, Turhal şeker, Kayseri uçak fabrikaları 1933 yılında kurulan Sümerbank, 1935'te madenciliği geliştirmek için MTA ve Etibank kurulmuştur.²³²

Bu dönem için Ankara'nın diğer iller gibi etkilendiği en önemli konu vergiler meselesi olmuştur. Krizin en yoğun hissedildiği yıllar olan 1932–1933 arasında bütçenin gelir kaynakları bu konuda aydınlatıcıdır.

²³² Emel Göksu, **1929 Dünya Ekonomik Buhranı Yıllarında İzmir ve Suç Coğrafyası**, İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2003, s.16.

Tablo 24: 1932–1933 Dönemi Bütçe Gelir Kaynakları

Gelir Türü	Lira
Arazi Vergisi	4.500.000
Taşınmaz	4.150.000
Sayım	11.750.000
Kazanç	12.200.000
Gümrük	38.500.000
Muamele	12.000.000
Tüketim	2.800.000
Pul	5.250.000
Tütün	20.100.000
Tuz	7.200.000
İspirto	4.500.000
Kibrit	1.800.000
PTT	5.150.000
Buhran	8.000.000
Buhran Taşınmaz	2.000.000
Denge	14.000.000
Muhtelif	15.454.000
Toplam	169.354.000

Kaynak: Emel Göksu, **1929 Dünya Ekonomik Buhranı Yıllarında İzmir ve Suç Coğrafyası**, İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2003, s. 30.

Gelir dağılımına yönelik bu şema, gelirlerin yüzde 90'ını vergiler üzerine kuran bir politikanın sonucuydu. Tablodan görüleceği gibi 1929 krizinin ortaya çıkması ile alınmaya başlanan Buhran ve Buhran taşınmaz vergileri bütçe içinde gelirlerin önemli bir bölümünü oluşturmaktadır.

SONUÇ

1929 ekonomik krizi tüm dünya çapında etkili olan halen yüzyılın en büyük krizi durumundadır. ABD’de borsanın çöküşü ile başlayan kriz bu kıta başta olmak üzere ekonomilerin büyük ölçüde gerilemesine, işsizlik dolayısıyla da önemli sosyal patlamalara neden olmuştur.

Çalışmanın genelinde de belirttiğimiz gibi Türkiye 1929 krizinden etkilenen ülkelerden biri olmuştur. Ancak gerek ekonomik yapısı gerekse bağımsızlık savaşını yeni tamamlamış bir tarım ülkesi olması, bunalımı sanayileşmiş ülkelere daha hafif atlatmasını sağlamıştır. Buna rağmen bu dönemde hükümet politikaları yoğun bir şekilde eleştirilmiş, önlemlerin geç alındığı üzerine yorumlar yapılmıştır. Ayrıca yine bu dönemde krizin ortaya çıkardığı sorunların çözülmesi amacıyla önemli kurumsal ve siyasal düzenlemeler yapılması, liberal ekonomi politikalarından vazgeçilerek devletçiliğe geçilmesi önemli gelişmeler olmuştur.

Bu süreçte dünya ticaret hacminin daraldığı koşullarda, Türkiye’nin ihracat hacminin 1929–38 döneminde 1924–28 Aralığına kıyasla yavaşlayarak da olsa artmaya devam ettiği görülmektedir. Bu durum ülkenin kriz dönemi de olsa sanayileşme yolunda önemli gelişmeler gösterdiğini kanıtlamaktadır. Bu açıdan 1930’lu yıllar, gerek 1929’da patlak veren dünya ekonomik bunalımıyla birlikte liberal kalkınmanın krize girmesi açısından, gerekse 1920’lerden itibaren kapitalist dünyayla bütünleşme ilişkilerini geliştirmiş olan Türkiye açısından istisnai bir konjonktürdür. Çalışmada genel olarak bu sürecin Türkiye’nin üç büyük kentinde ne gibi sonuçları olduğu incelenmeye çalışılmıştır.

1923–1930 yılları arasında temelde özel sektörün gelişimini amaçlayan liberal bir ekonomik politika izlenmesinin yanı sıra yabancı sermayenin ülkeye gelmesine de izin verilmesi ile Osmanlı döneminde genellikle Rum ve Ermenilerin yerine getirdikleri ekonomik ve ticari faaliyetlerin Müslüman Türk girişimci ve tüccarlar tarafından yapılmasını sağlamaya yönelik olduğu da söylenebilecektir. Bu durum özellikle İstanbul ve İzmir için de geçerli olmuştur. Ancak 1929 ekonomik krizinin ülkede etkin olması

dolayısıyla devletçi politikalar uygulanmaya konulmuş ve bu durum ülke ekonomisini olduğu kadar şehirlerin ekonomisini de doğrudan etkilemiştir.

Üç büyük kentteki 30'lu yıllardaki gelişmeleri değerlendirdiğimizde 1929 ekonomik krizinden en fazla İzmir'in zarar gördüğü ortaya çıkacaktır. Dönemin kendine özgü şartlarının ve İzmir'in sosyo ekonomik yapısının da etkisi ile ekonomik kriz, İzmir ekonomisinin en önemli ihraç malları olan tarım ürünleri fiyatlarının aşırı düşmesi sonucu gerilemesi, kentte işsizlik başta olmak üzere belli sorunlara yol açmıştır. İzmir'in Türkiye ile dünya bağlantısını sağlayan limanı dolayısıyla krizden etkilenmesi genç ekonomiyi de zor durumda bırakmıştır.

İzmir Limanında gerçekleşen faaliyetler, krizin ticari yaşamda yarattığı olumsuz koşullar ve Türkiye'nin izlediği ekonomik politikalar doğrultusunda değişim göstermiştir. Özellikle 1929–1932 yıllarında limandan gerçekleştirilen boşaltma-yükleme faaliyetlerinin miktarı ve parasal değerinde önemli bir düşüş görülmüştür. Aynı düşüşler özellikle tarım sektörü için de geçerli olmuştur.

Bu dönemin ithalat ve ihracat rakamları ve tarım ürünleri fiyatlarında görülen düşüşler de İzmir ekonomisini olumsuz etkilemiştir. Dolayısıyla 1930'lu yılların başında İzmir'de özellikle tarım ürünlerinin fiyatlarının düşmesi ve ürün arzının artması nedeni ile en fazla bu kesim krizden zarar görmüştür. Özellikle tütün işinde binlerce kişinin işsiz kalması, halkın yüzde 60'ının uzun, incir ve tütün işçiliğinden geçimini sağlaması neticesinde ciddi sıkıntı yaratmıştır. Ayrıca kent içinde de küçük tüccarlar vergiden şikâyet etmeye başlamıştır.

Özellikle bu dönemde İzmir'e özgü vergilerin de olması halkın yaşam kalitesinde belirgin düşüşler meydana getirmiştir. Ancak buna rağmen hükümet halkın ödeme güçlüğü çektiği yüksek vergilerle bütçe açığını kapatma politikasını sürdürmüştür. Kriz döneminde işsizlik de İzmir'in karşılaştığı güçlüklerin başında gelmiştir. Bu sorunu çözmek için Belediye kendi bünyesinde bir işsizlik birimi de oluşturmuştur.

Gerek Osmanlı gerekse genç Türkiye Cumhuriyeti'nin en önemli kenti olan İstanbul da krizden etkilenen kentlerin başında gelmiştir. İstanbul'da devlet eliyle milli sanayileşme dönemine zayıf bir sanayi altyapısı ve birikimi ile girmiştir. Kriz İstanbullu tüccarların ticaret hacmini yaklaşık olarak yarı yarıya azaltmıştır. Bu nedenle ekonomik kriz İstanbul'da özellikle dış ticaret ile uğraşan firmaların kapanmasına neden olmuştur. 1929 krizi işsizlik açısından da kenti olumsuz etkilemiştir. Özellikle bu dönemde çeşitli kaynaklar işsiz vatandaşların valiliğe sıkça iş için başvuru yaptığını belirtmektedir.

1929 ekonomik krizinin sosyal hayat açısından tüm kentlerin üzerinde canlı olduğu İstanbul'u etkilemesi de kaçınılmaz olmuştur. Özellikle hırsızlık olaylarının hiç olmadığı kadar gerçekleşmesi basının dikkatini çekmiştir. Bunun dışında bu dönemde de İstanbul ülke sanayinin kalbi olmaya devam etmiştir. İstanbul'un 1929 ekonomik krizinin etkilerini derinden etkilemesinin bir sebebi de İzmir'de olduğu gibi mübadele dolayısıyla ülke sanayisinin yeniden kurulması sürecini yaşamasıdır.

1929 krizinden üç büyük kent içinde en az etkilenen kent şüphesiz Ankara olmuştur. Ankara'da İzmir ve İstanbul ile kıyaslanacak bir ekonomik yaşamın olmaması, kentin başkent olması sonrasında bir memur kenti hüviyetine bürünmesi gibi nedenlerle Ankara'da kriz daha az şiddetli hissedilmiştir. Buna rağmen ülkenin genel ekonomik şartları ve vergilerin artmış olması halkın bunalımdan etkilendiğini göstermektedir.

KAYNAKÇA

Kitaplar

Aksoy, Yaşar. **Ege Sanayi Tarihi**, İzmir: EBSO Yayını, 1999.

Aktan, Reşat. **Türkiye İktisadı**. Ankara: A.Ü.S.B.F Yayınları, 1978.

Başkaya, Fikret. **Az gelişmişliğin Sürekliliği**, 3. Baskı, Ankara: İmge Kitabevi, 1995.

Bernstein, Michael, A. **The Great Depression: Delayed Recovery and Economic Change in America 1929–1939**, Cambridge: Cambridge University Press, 1989.

Bayazıt, M. Taner. **İzmir Basınında Demokrasi Mücadelesi (1923-1950)**, İzmir, 1992.

Berkes, Niyazi. **Bazı Ankara Köyleri Üzerinde Bir Araştırma**, Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları, 1942.

Boratav, Korkut. **Türkiye İktisat Tarihi: 1908–2005**, Ankara: İmge Kitabevi, 2006.

Boratav, Korkut. **Türkiye’de Devletçilik**, Ankara: İmge Kitabevi, 2006.

Eldem, Vedat. **Harp ve Mütakere Yıllarında Osmanlı Ekonomisi**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1994.

Etiente, Christian Saint. **The Great Depression 1929–1938**, California: Stanford University Hoover Institution Press, 1984.

Gürsoy, Metin. **Dünyadaki Büyük Ekonomik Krizler ve Türkiye Ekonomisine Etkileri**, 1989. İstanbul: Metis Yayınları.

Hall, Thomas Emerson ve J. David Ferguson, **The Great Depression**, Michigan: University of Michigan Press, 1998.

Hamitoğulları, Beşir **Çağdaş İktisadi Sistemler**, Ankara: Sevinç Matbaası, 1978.

Hamitoğulları, Beşir **İktisadi Sistemimizin Oluşumunda Lozan Antlaşmasının Etkileri**, İstanbul: İÜ Hukuk Fakültesi Yayınları, 1978.

Johnson, C. Richard. **İstanbul 1920**, çev. Taner Sönmez, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995.

Kara, Uğur. **Sosyal Devletin Yükselişi ve Düşüşü**, Ankara: Türkiye ve Ortadoğu Forumu Vakfı, 2004.

Kazgan, Gülten. **Tanzimat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi**, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2006.

Kazgan, Gülten. **Türkiye Ekonomisinde Krizler (1929–2001)**, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2008.

Kazgan, Haydar. **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Şirketleşme – Osmanlı Sanayi Monografi ve Yorumlar**, İstanbul: Töbank Yayınları, 1991.

Kepenek, Yakup ve Nurhan Yentürk, **Türkiye Ekonomisi**, 20. baskı, İstanbul: Remzi Kitabevi, 2007.

Keyder, Çağlar. **Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye (1923–1929)**, Ankara: Yurt Yayınları, 1982.

- Kongar, Emre. **İmparatorluktan Günümüze Türkiye'nin Toplumsal Yapısı**, İstanbul: Cem Yayınları, 1976.
- Kuban, Doğan. **İstanbul: Bir Kent Tarihi**, İstanbul: Türkiye Tarih Vakfı Yayını, 2004.
- Kuruç, Bilsay. **Belgelerle Türkiye İktisat Politikası**, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1988.
- Mantran, Robert. **İstanbul Tarihi**, (çev. Teoman Tunçdoğan) İstanbul: İletişim Yayınları, 1996.
- Nalbantoğlu, Gülsüm. "1928–1946 Döneminde Ankara'da Yapılan Konutların Mimari Değerlendirilmesi, içinde **Tarih İçinde Ankara**, Ankara: Ortadoğu Teknik Üniversitesi Yayını, 2000, ss. 257 - 273.
- Osmanlı'da Ankara**, Ankara: Ankara Büyükşehir Belediyesi Yayını, 2007.
- Pamuk, Şevket. **Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi**, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000.
- Sander, Oral. **Siyasi Tarih 1918–1994**, Ankara: İmge Kitabevi, 1998.
- Serçe, Erkan, Fikret Yılmaz ve Sabri Yetkin. **Küllerinden Doğan Şehir**, İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2003.
- Sloman, John. **İktisat Makro**, çev. Ahmet Çakmak, İstanbul: Bilim Teknik Yayınevi, 2004.

Süar, Tülay. **Türkiye Ekonomisi: Tarihsel Süreç İçinde Genel Bir Bakış**, İzmir, Sancak Matbaası, 1998.

Şevket Süreyya (Aydemir), “İş Kanunu Cemiyetin Temel Kanunlarından Biridir” **Kadro**, S.31, Temmuz 1934, ss. 8 – 11.

Tekeli, İlhan ve Selim İlkin, **1929 Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları**, Ankara: Ortadoğu Teknik Üniversitesi, 1977.

Tekeli, İlhan; Tansı Şenyapılı ve Murat Güvenç, **Ankara'da Sanayi Üretiminin Tarihsel Gelişimi ve Mekânsal Örgütlenme Biçimlerine İlişkin Çözümler**, Ankara: Milli Prodüktivite Merkezi Yayınları, 1991.

Tekeli, İlhan ve Selim İlkin, **Cumhuriyetin Harcı: Köktenci Modernitenin Ekonomik Politikasının Gelişimi**, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2004.

Tezel, Yahya. **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi**, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000.

Tokol, Aysel. **Türkiye'de Sendikal Hareket**, Bursa: Ezgi Yayınları, 1994.

Unay, Cafer. **Ekonomik Konjonktür (Analiz, Teori, Tahmin)**, 3. baskı, Bursa: Uludağ Üniversitesi Yayınları, 1988.

Yaranga, Olaf. **19. Yüzyıl Fransız Gezinlerin Anlatımında İzmir**, çev. Gürhan Tamer, İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını, 2000.

Yaş, Memduh (ed.), **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi (1923–1978)**, İstanbul: Akbank Kültür Yayınları, 1980.

Yavuz, Erdal “19. Yüzyıl Ankarasında Ekonomik Hayatın Örgütlenmesi ve Kent İçi Sosyal Yapı”, içinde **Tarih İçinde Ankara**, Ankara: Ortadoğu Teknik Üniversitesi Yayını, ss. 195 – 208, 2000.

Yavuz, Erdal. “Sanayideki İşgücünün Durumu: 1923–1940”, **Osmanlı’dan Cumhuriyet Türkiye’sine İşçiler**, D. Quataert, E.J. Zürcher, (der), İstanbul: İletişim Yayınları, 1998.

Yurt Ansiklopedisi, Cilt. 6, Anadolu Yayıncılık, 1982.

Yücel, İsmail Hakkı. **Türkiye’de Bilim Teknoloji Politikaları ve İktisadi Gelişmenin Yönü**, DPT Yayını, Ankara, 2006.

Sürelî Yayınlar

Aktüre, Sevgi. “1830’dan 1930’a Ankara’da Gündelik Yaşam”, içinde Yıldırım Yavuz (der.), **Tarih İçinde Ankara: Aralık 1998 Seminer Bildirileri**, Ankara: ODTÜ Mimarlık Fakültesi, 2001.

Altıparmak, Aytekin. “Türkiye’de Cumhuriyetin İlk Yıllarında Mütешеbbis Sınıfının Gelişimi”, **Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Cilt 1, Sayı 1, Ocak 1998, ss. 65 - 80.

Altıparmak, Aytekin. "Türkiye'de Devletçilik Döneminde Özel Sektör Sanayinin Gelişimi", **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı 13, 2002, ss. 35 - 59.

Ankara Rehberi, Ankara: Ankara Ticaret Odası Yayını, 2000.

Armaoğlu, Fatih. **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi: 1914–1990**, Cilt 1, Ankara: İş Bankası Kültür Yayınları, 1993.

Arı, Kemal. "Türk Kurtuluş Savaşı'nın Bitiminde İzmir'in Genel Ekonomik Durumu", **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Cilt. 1, Sayı 3, 1993, s. 29 - 46.

Bayraktar, Kaya. "Osmanlı Bankası'nın Kuruluşu", **Cumhuriyet Üniversitesi İİBF Dergisi**, Cilt. 3, Sayı. 2, 2002, ss. 71 – 88.

Burak, Durdu Mehmet. "Camilla Jacquart'ın Raporu'na Göre Atatürk Döneminde Türkiye Ekonomisi", **Kastamonu Eğitim Dergisi**, Cilt 16, Sayı 1, Mart 2008, ss. 221 - 236.

Coşkun, Ali. "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Türkiye Ekonomisi", **Atatürkçü Düşünce Dergisi**, Sayı. 4, Kasım 2003, ss. 72 – 77.

Cumhuriyet, "Haliç'te Yolcu Miktarı Azalıyor", 9 Nisan 1930.

Cumhuriyet, "Sayfiyelere Rağbet Az", 13 Nisan 1930.

Cumhuriyet, "Taksi Ücretleri", 7 Nisan 1930.

Cumhuriyet ve Başkent Ankara, Ankara: Ankara Büyükşehir Belediyesi Yayını, 2007.

Çelik, Faik. “Gelişmekte Olan Ülkelerde Uygulanan IMF Programları ve Refah Devleti Anlayışı”, **Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi**, Cilt 4, Sayı 2, 2007. <http://www.insanbilimleri.com/ojs/index.php/uib/article/viewFile/248/226> (10 Ocak 2009).

Çetin, Türkan. “1929 Dünya Ekonomik Bunalımı Sonrası Türkiye’nin Tarım Politikasında Arayışlar”, **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Cilt. 2, Sayı 6-7, 1997, ss. 214 - 226.

Diker, Düşünsel ve Eren Toprak, “Ankara’ya Bakmak: Doğu Kenti ve Batı Kenti Kavramları Çerçevesinden Karşılaştırmalı Bir Değerlendirme Denemesi”, **Mülkiye Dergisi**, Cilt. 29, Sayı 246, 2005, ss. 159 - 183.

Dişbudak, Cem. “Atatürk’ün iktisadi Görüşlerinin Türkiye Ekonomisi Üzerine Etkileri”, **Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 2006 Özel Sayısı, ss. 141 – 154.

Duman, Doğan. “Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti”, **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Cilt 1, Sayı 2, 1992, ss. 127 – 141.

Durgun, Bülent. “İşgal Yıllarında İzmir’in Ekonomik Durumu”, **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmalar Dergisi**, Cilt 3, Sayı 9, 2000, ss. 1 - 41.

Doğanoğlu, Zeki. “İzmir Limanı İhracatı,” Cumhuriyet, 8 Ağustos 1932.

Ermence, Cem. “Politics of Discontent in the Midst of the Great Depression, : The Free Republican Party of Turkey (1930), **New Perspectives on Turkey**, 23, Sonbahar 2000, ss. 31 – 52.

Eroğlu, Nadir. “Atatürk Dönemi İktisat Politikaları”, **Marmara Üniversitesi İİBF Dergisi**, Cilt 23, Sayı. 2, 2007, ss. 63 - 73.

Göksu, Emel. **1929 Dünya Ekonomik Buhranı Yıllarında İzmir ve Suç Coğrafyası**, İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2003.

Gözcü, Alev. “Bir İntiharın Sosyo Ekonomik Arkapları: Dünya Ekonomik Bunalımının İzmir Örneğinde Gündelik Yaşama Yansımaları”, **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmalar Dergisi**, Cilt. 6, Sayı. 14, Bahar 2007, ss. 85 - 102.

Güneş, Günver. “Serbest Cumhuriyet Fırkası’nın Aydın’da Teşkilatlanması ve 1930 Belediye Seçimleri Üzerinde Oluşan Tartışmalar”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt 25, Sayı 39, s. 117–121.

Gürkan, Ömer. “Ekonomik Hayat (Atatürk’lü Yıllar: 1923–1939), **Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 2006 Özel Sayısı, ss. 133 - 140.

İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası, Haziran 1934, No. 6, s. 211 - 212.

İzmir Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası, “Sekizinci Fasıl: Buhran Sebepleri”, VI/1-2 (Kanunusani Şubat 1931), ss. 33-34.

- Karabulut, Umut. “Cumhuriyet’in İlk Yıllarında İzmir Limanı ve Limanın Bölge Üzerindeki Etkileri”, **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Cilt 4, Sayı 1, 2005, ss. 127 – 145.
- Kurt, Sadık. “İzmir Hamidiye Vapur Şirketi (1884–1915), **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Cilt. 1, Sayı 1, 1991, ss. 71 - 107.
- Mahiroğulları, Adnan. “Türkiye’de Sendikalaşma Evreleri ve Sendikalaşmayı Etkileyen Unsurlar”, **Cumhuriyet Üniversitesi İİBF Dergisi**, Sayı. 1, Cilt. 2, ss. 161 - 190.
- Martal, Abdullah. “XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında İzmir’in Sosyo-ekonomik Yapısında Gerçekleşen Değişimler”, **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, C 1, Sayı 3, 1993, ss. 117 - 133.
- Mutlu, Sevda. “1930’lar Türkiye’sinde Devletçilik Tartışmaları”, **C.Ü Üniversitesi İİBF Dergisi**, Cilt 8, Sayı 1, 2007, ss. 31 - 52.
- Ökçün, Gündüz. “Teşvik-i Sanayi Kanun-ı Muvakkatı 1913”, **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, Cilt 30, Sayı 1, 1975, ss. 25–44.
- Özçelik, Özer ve Güner Tuncer, “Atatürk Dönemi Ekonomi Politikaları”, **Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Cilt. 9, Sayı. 1, ss. 253 - 266.
- Peker, Mümtaz. “İzmir Nüfusunun Gelişimi”, **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Cilt. 1, Sayı 3, 1993, ss. 273 - 282.

Şahinkaya, Serdar. “Cumhuriyet’in İlk Yılları 1923–1930 Dönemi: Açık Ekonomi Koşullarında Yeniden İnşa ve Yeniden Milli Bankacılık’a İlişkin Ana Çizgileri”, **Mülkiyeliler Birliği Dergisi**, Cilt 22, Sayı 213, ss. 52 - 61.

Şahinkaya, Serdar. “Mustafa Kemal Atatürk’ün TBMM’ni Açış Konuşmalarındaki İktisadi Temalar”, **Mülkiyeliler Dergisi**, Sayı. 249, 2005
http://www.mulkiyederigi.org/index.php?option=com_docman&task=doc_download&gid=106&&Itemid=61 (16 Ocak 2009).

Şener, Sefer. “İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye’de Tarım Politikası Arayışları”, **Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Cilt 7, Sayı. 1, 2004, ss. 73 - 92.

Tankut, Gönül. Ankara İmar Planı Uygulamasının 1929–1939 Arasındaki Dikkati Çeken Verileri, içinde Yıldırım Yavuz (der.), **Tarih İçinde Ankara: Aralık 1998 Seminer Bildirileri**, Ankara: Ankara Enstitüsü Vakfı ve Ankara Sanayi Odası Yayını, 2001. ss, 9 - 16.

Tezel, Yahya Sezai “1934 Sanayi Programı ve Türkiye’de İktisadi Devletçilik Tarihindeki Yeri”, **Görüş Dergisi**, Tüsiad Yayını, Sayı 12, Kasım 1993,
<http://www.geocities.com/ystezel/articles/tusiad.html> (18 Ocak 2009).

Varlık, Bülent. “1930’larda İzmir’de İncir İşçileri ve Baladur Hakkı”, **Mülkiyeliler Birliği Dergisi**, Sayı 166, ss. 27 – 32.

Varlık, Bülent. “Ahmet Hamdi Başar’da Buğday Meselesi, **Ekonomik Yaklaşım Dergisi**, Cilt 6, Sayı 5, ss. 85 – 105.

- Yıldırım, Hakkı. “Ankara Sanayinin Gelişimi ve Mevcut Potansiyeli”, içinde Yıldırım Yavuz (der.), **Tarih İçinde Ankara: Aralık 1998 Seminer Bildirileri**, Ankara: ODTÜ Mimarlık Fakültesi, 2001.
- Yılmaz, B. Elif. “Osmanlı İmparatorluğu’nu Dış Borçlanmaya İten Nedenler ve İlk Dış Borç”, **Akdeniz Üniversitesi İİBF Dergisi**, Cilt. 4, Yıl. 2002, ss. 186 - 198.
- Yorgun, Sayım. “Küreselleşme Sürecinde Türk Sendikacılığında Yeni Yönelişler ve Alternatif Öneriler”, **Çalışma ve Toplum**, Sayı. 6, Cilt. 3, 2003, ss. 137 – 162.
- Yeni Asır**, “İsmet Paşa Bazı Köylerde Sıkıntı Olduğunu Söyledi”, 21 Aralık 1930.
- Yeni Asır**, “Vatandaş İstirabı”, 12 Aralık 1930.
- Yeni Mersin**, “Aziz Türk Yerli Malı Kullan”, 7 Mayıs 1929.
- Yorulmaz, Şerife, “XIX. Yüzyılda Kozmopolit Bir Ticaret Kenti: İzmir”, **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi – Özel Sayı; Kurtuluşunun 70. Yılı Dolayısıyla İzmir Sempozyumu**; Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayını, Cilt:1, Sayı 3, 1993, ss.133 – 148.
- Zarakolu, Avni. “1929–1939 Dünya Ekonomik Krizi Karşısında Türk Ekonomisi ve Alınan Krizle Mücadele Tedbirleri”, **Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye’nin Gelişmesi Semineri**, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, 1982.

Tezler

Berkmen, Yakar. “İstanbul Metropolitan Alanında Alışveriş Mekânlarının Dönüşümü ve Yeni Alışveriş Merkezlerinin Oluşumu (1839–1996)”, **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, Yıldız Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi, 1999.

Bilgen, Hakkı Barış. “Ekonomik Kriz, Türkiye’de Yaşanan Krizler ve Çalışma Hayatına Etkileri”, **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2000.

Cengiz, Abit. “1929 Ekonomik Krizinin İstanbul’a Etkisi”, **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008.

Çimen, Ali. “1929 Dünya Ekonomik Bunalımının Dünyaya, Türkiye’ye ve İzmir’deki üzüm Fiyatlarına Etkisi”, **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Dokuz Eylül Üniversitesi İnkılâp Tarihi ve Atatürkçülük Enstitüsü, 2007.

Durak, Selçuk. “1929 Ekonomik Buhranı’nın Mersin Limanı Üzerine Etkileri”, **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih ana Bilim Dalı, 2006.

Durgun, Bülent. “Atatürk Döneminde Türkiye Ekonomisi”, **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2006.

Karacan, Özcan. **Atatürk Döneminde Yapılan Karayolları, Barajlar ve Limanlar**, **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005.

Sansal, Şadan. “Dünya Ekonomik Buhranının İzmir’deki Etkilerinin 1929–1930 Yerel Basından İncelenmesi”, **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, 1987.

Sönmez, Ülker Zengin. “1929 Dünya Ekonomik Bunalımının İzmir Ekonomisine Etkileri” **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü,. 1998.

Şağın, Ali. “Birinci Sanayi Planı ve Türkiye’nin Kalkınmasına Etkileri”, **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2003.

Tuğluoğlu, Fatih. “Modernleşmenin ve Devletçi Ekonomi Poliğinin Kırsal Kesim Üzerine Etkileri”, **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâbı Tarihi Enstitüsü, 2007.

Diğerk Kaynaklar

Yıldız, Mert. Uluslar arası Finansal Krizler, Marmara Üniversitesi Uluslar arası İktisat Ders Notları, İstanbul, 2007.

“1929 Dünya Ekonomik Buhranının Etkileri”, <http://www.ekodialog.com/Turkiye-iktisat-tarihi/1929-ekonomik-buhrani-iktisat-tarihi.html>, (24.09.09)